

T.C.

**BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**AZERBAYCAN MÜTEFEKKİRLERİNDEN
SALMAN MÜMTAZ'IN HAYATI, EDEBİYAT
TARİHÇİLİĞİ VE ESERLERİ**

**Ahmet Ömer YAZICIOĞLU
2215061003**

**Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Ümit AKIN**

Bandırma 2025

T.C.
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

AZERBAYCAN MÜTEFEKKİRLERİNDEN
SALMAN MÜMTAZ'IN HAYATI, EDEBİYAT
TARİHÇİLİĞİ VE ESERLERİ

Ahmet Ömer YAZICIOĞLU
2215061003

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Ümit AKIN

Bandırma 2025

ETİK BEYAN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (27/06/2025)

Ahmet Ömer YAZICIOĞLU

ÖZET

AZERBAYCAN MÜTEFEKKİRLERİNDEN SALMAN MÜMTAZ'IN HAYATI, EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİ VE ESERLERİ

Ahmet Ömer YAZICIOĞLU

Modern Azerbaycan Edebiyatı, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren oluşmaya başlamış ve devrin sosyal, içtimai ve ekonomik yapısıyla paralel olarak gerek konu gerekse tür bakımından gelişimini hızlandırmıştır. Farsçanın baskın dil olması sebebiyle kültür ve edebiyat alanında İran tesirinde kalan Azerbaycan, Rusların bölgedeki siyasi otoriteyi kazanmasının ardından Farsçadan nispeten uzaklaşmış ve Azerbaycan'da Rusça bilen münevverlerin sayısı artmaya başlamıştır. Yazar, şair, eleştirmen yani kısaca aydın zümrede ciddi oranda artış görülürken, bu artış benzer seviyede basın hayatında da kendini göstermiştir. Tüm Türk Dünyasını etkileyen 1905 *İnkılabı*, sağladığı serbestlik ortamında birçok gazete ve derginin çok kısa bir süre içerisinde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte henüz basılmayan veya taşbasması olarak kalan eserlerin, elyazmalarının vb. materyallerin modern anlamda basılması daha kolay hale gelmiştir. Bu imkanlar neticesinde o yıllara değin *tezkiyecilik* geleneğinin yaygın olduğu Azerbaycan'da, artık modern anlamda edebiyat tarihçiliğinin ilk örnekleri görünmeye başlar. Bu geçiş döneminin ilk yazarlarından olan Salman Mümtaz, 1884 yılında Bakü'de doğmuş, erken yaşta edebiyata heves duymasıyla elyazması nüshalar toplamaya ve onların tetkiklerini yapmaya başlamıştır. İlk yazılarını *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlayan Mümtaz, zamanla kütüphanesindeki edebi eser birikimini arttırmış ve 1920 yılından sonra bu materyallerle ilgili tetkiklerini *Kommunist* gazetesinde yazdığı makalelerle yapmıştır. Çalışmaları neticesinde *Mozalanbey Seyahatnamesi*, *Azerbaycan Edebiyatının Kaynakları* ve *El Şairleri* adlı eserleri, Azerbaycan edebiyatına önemli bir miras bırakmış ve yeni araştırmalara imkân sağlamıştır. Birçok bilinmeyen veya az bilinen şairi ve elyazması nüshayı açığa çıkaran Mümtaz, Stalin dönemindeki temizlik hareketinin kurbanlarından biri olarak 1941 yılında hayatını kaybetmiştir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan edebiyatı, edebiyat tarihçiliği, el şairleri, Molla Nasreddin dergisi, Salman Mümtaz.

ABSTRACT

THE LIFE, ART AND WORKS OF SALMAN MUMTAZ, ONE OF THE AZERBAIJANI INTELLECTUALS

Ahmet Ömer YAZICIOĞLU

Modern Azerbaijani literature began to take shape in the mid-19th century and, in parallel with the social, communal, and economic structure of the period, accelerated its development both in terms of subject matter and literary forms. This transformation led to a rise in literary production and critical thought. The 1905 Russian Revolution further accelerated these developments, as the atmosphere of relative freedom allowed for a surge in newspaper and journal publications. With the spread of printing technologies, previously unpublished and lithographically printed works became more accessible. This facilitated a departure from the traditional *tezkire* (biographical) literary approach and paved the way for modern literary historiography in Azerbaijan. Salman Mumtaz, born in Baku in 1884, stands out as a pioneering figure in this transitional period. Driven by a passion for literature, he collected and studied manuscript copies and began publishing in the satirical journal *Molla Nasreddin*. From 1920 onward, he continued his scholarly efforts through articles in the newspaper *Kommunist*. Mumtaz's influential works—*Mozalanbey's Travelogue*, *Sources of Azerbaijani Literature*, and *El Sairleri*—contributed significantly to the foundation of Azerbaijani literary scholarship by introducing forgotten poets and uncovering rare manuscript versions of important works. Tragically, he was executed during Stalin's purges in 1941, yet his legacy remains foundational to Azerbaijani literary historiography.

Keywords: Azerbaijani literature, literary historiography, manuscript studies, *Molla Nasreddin* journal, Salman Mumtaz.

ÖN SÖZ

Yazarlığı kadar edebiyat tarihine katkılarıyla birlikte kaybolmaya yüz tutmuş önemli elyazması nüshaları açığa çıkaran Salman Mümtaz, bilinmeyen birçok şair hakkında tanıtım metinleri yazarak onların edebiyat dünyasına kazandırılmasında büyük rol oynamıştır. Şark dillerini ve edebiyatlarını biliyor olmasından dolayı da Azerbaycan sahasında olan, başta Farsça olmak üzere farklı dillerde şiirler yazan Azerbaycanlı şairleri de tespit edebilmiş ve onları tanıtmıştır. Azerbaycan Edebiyatında hem hacim hem de nitelik bakımından ciddi bir yer teşkil eden Salman Mümtaz'ın çalışmaları, özellikle Türk Dünyası için ortak değerler olan Fuzûlî, Nesîmî, Ali Şîr Nevâî, Köroğlu ve Yunus Emre gibi isimleri içermesi bakımından da Türk Dili ve Edebiyatı araştırmaları için de kapsamlı bir kaynak sunmaktadır. Biz de çalışmamızda Salman Mümtaz'ın edebiyat tarihçiliği hakkında yapılan ilk çalışmalardaki yeri ve öneminin Azerbaycan Edebiyatında olduğu kadar Türk Edebiyatı tarihçiliğinde de önem arz edeceği düşüncesiyle böyle bir çalışma yapmayı uygun ve gerekli gördük.

Çalışmamızda gerekli kaynakların temini için Azerbaycan'a gidilmesi gerekmektedir. Fakat imkanlar el vermediği için Azerbaycan'a giderek çalışmamı yerinde tetkik etme imkânı bulamadım. Bu sebeple tez çalışmamı yaptığım süreçte danışmanlığımı yürütmekte olan hocam Doç. Dr. Ümit Akın, iki kez Azerbaycan'a gidebilme fırsatı buldu ve gerekli bazı kaynakları temin etti. Ulaşamadığımız veya ilk kaynak tarama sürecinden sonra karşımıza çıkan yeni kaynakları ise elektronik ortamdan gönderilmesi üzerine talep ettik. Ayrıca Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nin internet sitesinde hazırlamış olduğu elektronik materyallerden ve Salman Mümtaz için hazırlanan katalogdan faydalandık. Nihayetinde kullandığımız ana materyaller, birincil ve ikincil kaynakları teşkil etmektedir.

“Azerbaycan Mütefekkirlerinden Salman Mümtaz'ın Hayatı, Edebiyat Tarihçiliği ve Eserleri” isimli yüksek lisans tez çalışmamız “Giriş” kısmı, “XIX – XX. Yüzyıllarda Azerbaycan”, “Salman Mümtaz'ın Hayatı”, “Salman Mümtaz'ın Şahsi Koleksiyonunun Tasnifi” ve “Eserleri” olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın “Giriş” kısmında Modern Azerbaycan Edebiyatının doğuş safhasındaki içtimai durumuna ve matbuatın yaygınlaşmasına değinilmiştir. Tezimizin ilk bölümünde, XIX – XX.

yüzyıllarda Azerbaycan topraklarındaki siyasi cereyanlar, radikal olaylar ve edebiyat alanındaki gelişmeler ele alınmıştır. İkinci bölümde Salman Mümtaz'ın hayatını, edebiyata ilgi duymaya başlamasını ve yakın ilişkilerini ele almaya çalıştık. Üçüncü bölümde Salman Mümtaz'ın, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar Enstitüsünde tutulan arşivinin tasnifi verilmiştir. Tezimizin son bölümünde ise Salman Mümtaz'ın eserleri incelenmiştir.

Salman Mümtaz'ın özellikle *El Şairleri* eserinde şiirlerini topladığı ve Azerbaycan Edebiyatı'nın kaynakları hakkındaki yazılarında değindiği birçok isim XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl ortalarında yaşamıştır. Bu yüzden şiirlerde konu edilen meseleleri ve şiirlerin genel yapısını anlamak için bu yüzyılın genel perspektifini çizmeyi gerekli gördük. Bununla beraber bu yüzyıllarda tezkireciliğin artık son örnekleri verilmeye başlanmıştır ve Salman Mümtaz'ın araştırmalarında da tezkireler önemli yer teşkil etmemektedir. Bu sebeple tezkirelerin yazıldığı yüzyılları bilmek, muhtevanın detaylarını idrak etmeyi sağlamaktadır. Mümtaz'ın 30 yıldan fazla faal olarak yer aldığı edebiyat camiasında *Molla Nasreddin* dergisinin önemli bir yüzü ve savunucusu olarak bilinmiş ve derginin kapatılmasının ardından, Sovyet hükümetinin başa geçtiği 1920 yılından sonra da *Kommunist* gazetesinde düzenli olarak yazılar yazmıştır. Özellikle 1905 İnkılabından sonra ciddi artışın görüldüğü gazetecilik ve dergicilik faaliyetlerinin bu devirdeki safhalarının temeli yine aynı yüzyılda terakki etmiştir.

Çalışmamın başında bana gerekli kaynakları temin ederek her türlü desteği sağlayan danışman hocam Doç. Dr. Ümit Akın'a canı gönülden teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tez çalışmamın düzenleme sürecinde bana yardımcı olan arkadaşım Gözde Pala'ya içtenlikle teşekkür ederim. En önemlisi, maddi ve manevi desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen aileme duyduğum minneti ifade edebilecek herhangi bir kelime bulamadığım için sadece varlıklarından dolayı ettiğim şükür bilmelerini isterim.

Ahmet Ömer YAZICIOĞLU

Bandırma, 2025

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar.....	xii
FOTOĞRAFLAR.....	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1
AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX.-XX. YÜZYILLARDA AZERBAYCAN

1.1. SİYASİ VE SOSYAL DURUM.....	6
1.1.1. Edebiyat Sahası, Bilinçlenme ve Yenileşme Süreci.....	9
1.2. AZERBAYCAN’DA MATBUAT FAALİYETLERİ.....	19
1.2.1. Gazete ve Dergi Faaliyetleri.....	19
1.2.2. Molla Nasreddin Dergisi	22
1.3. TEZKİRECİLİK GELENEĞİNDEN EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİNE GEÇİŞ.....	24
1.3.1. Modern Edebiyat Tarihçiliği.....	27
1.3.2. Edebiyat Tarihçiliğiyle İlgili İlk Örnekler.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

SALMAN MÜMTAZ’IN HAYATI

2.1. AİLESİ, ÇOCUKLUK YILLARI VE EDEBİYATA İLGİ DUYMASI.....	28
2.2. ARKADAŞLARI VE YAKIN İLİŞKİLERİ.....	35
2.3. EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİ.....	36
2.3.1. Salman Mümtaz’ın Edebi Kişiliği, Kullandığı Mahlas ve İmzalar	37
2.3.2. Edebiyat Sahasındaki Faaliyetleri.....	39
2.3.3. Kullandığı Yöntem ve Kaynaklar.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SALMAN MÜMTAZ'IN ŞAHSİ KOLEKSİYONU

3.1. ARŞİV BİLGİSİ.....	49
3.2. ARŞİVİN TASNİF VE TASVİRİ.....	52
3.2.1. Elyazması Materyaller (Əlyazmaları).....	52
3.2.2. Mektuplar (Məktublar)	111

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESERLERİ

4.1. FOLKLOR METİNLERİ.....	113
4.1.1. Şəki Savları	114
4.1.2. Atalar Sözü və Məsəllər (Atasözleri və Darbimeseller).....	117
4.1.3. Türk Məsəlləri (Türk Darbimeselleri).....	120
4.1.4. Tapmacalar (Bilmeceler).....	121
4.1.5. El Ədəbiyyatı Nümunələri (Halk Edebiyatı Örnəkləri).....	123
4.1.6. Rübailər (Rubailer).....	125
4.1.7. Mahnı (Türkü, Nağmə).....	127
4.1.8. Atalar Sözü (Atasözleri).....	129
4.1.9. Şikəstə (Şikeste).....	129
4.1.10. Bayatılar.....	132
4.1.11. İmzaların Bayatı Örnəklərinə Sığmaması.....	134
4.1.12. Deyişmə (Atışma)	136
4.1.13. “Koroğlu”dan Qoşma və Gəraylılar (Köroğlu’ndan Koşma və Geraylı Örnəkləri).....	137
4.1.14. Gör Nələr Oldu (Gör Nələr Oldu).....	140
4.1.15. Xoşlu Vartan - Qoşma (Vücudnamə).....	140
4.2. AZERBAIJAN EDEBİYATI'NIN KAYNAKLARI.....	142
4.2.1. Azərbaycan Edebiyatı (Azərbaycan Ədəbiyyatı).....	143
4.2.1.1. Ağa Məsih Şirvânî.....	145
4.2.1.2. Molla Pənah Vəqif.....	147
4.2.1.3. Nişat Şirvânî.....	150
4.2.1.4. Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq.....	152
4.2.1.5. Qövsî.....	154

4.2.1.6. Kərbəlayi Allahi Arif.....	157
4.2.1.7. Nitqi Şirvânî.....	158
4.2.1.8. Qasım Bəy Zakir	159
4.2.1.9. Mirzə Şəfi Vâzeh.....	164
4.2.1.10. Seyid İmadəddin Nəsimi.....	167
4.2.1.11. Baba Bəy Şakir.....	171
4.2.1.12. Aşıq Abdulla	171
4.2.1.13. Mehdi Bəy Şəqaqi.....	174
4.2.1.14. Ağa Bağır Şirvânî.....	175
4.2.1.15. Mirzə Nəsrulla Bəy Didə.....	175
4.2.2. Unutulmuş Yapraklar (Unudulmuş Yarpaqlar).....	176
4.2.2.1. Halk Edebiyatı Hayattan Doğar.....	176
4.2.2.2. Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Cəfərqulu Xan Nəva.....	182
4.2.2.3. Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Osmanlı Sədri-Əzəmi Fuad Paşa.....	184
4.2.2.4. Rəddiləcz Ələssədr və O Sən'ətlə Yazılmış Ədəbi Parçalar.....	186
4.2.2.5. Mirzə Fətəli Səbuhi, Mirzə Şəfi Vâzeh və Molla Abbas Aşüftə.....	187
4.2.2.6. Lüğəz, Çistan, Bilməcə	188
4.2.2.7. Mirzə Fətəli Səbuhi və Mirzə Məhəmməd Katib.....	188
4.2.2.8. Əsli və Kərəm.....	189
4.2.3. Makalelər və Hatırat Yazıları	190
4.2.3.1. Mirzə Şəfi və Zövqi.....	190
4.2.3.2. Nəş'ə	191
4.2.3.3. Rudəki və Molla Pənah Vaqif.....	191
4.2.3.4. Sultanüş-Şüəra Həbibî.....	192
4.2.3.5. Nəsimi.....	193
4.2.3.6. Şah Xətai.....	194
4.2.3.7. Könüllər Fatehi / Füzuli Gecəsi Münasibətilə	197
4.2.3.8. Şeyx Nizami.....	198
4.2.3.9. Molla Qasım və Yunis İmrə.....	199
4.2.3.10. Dünya Şairi Firdovsi	200
4.2.3.11. Qutqaşınlı İsmayıl Bəyin Həyatı	202
4.2.3.12. Sabir Haqqında Xatirələr.....	204

4.2.3.13. Reşit Bey ve Saadet Hanım Hikâyesinin Tarihçesi.....	205
4.3. MOZALANBEY SEYAHATNAMESİ.....	210
4.3.1. Mozalanbey Seyahatnamesinin Fikrî Temeli ve Ortaya Çıkışı	210
4.3.2. Salman Mümtaz'ın Seyahatnameye Katkısı ve Eserdeki Bölümü.....	212
4.4. EL ŞAİRLERİ.....	217
4.4.1. Birinci Cilt.....	219
4.4.1.1. Şiirler	219
4.4.1.2. İsimsiz ve İmzasız Şiirler	225
4.4.2. İkinci Cilt	226
4.4.2.1. İmzalı Şiirler.....	227
4.4.2.2. Yazanı Belli Olmayan Şiirler	229
4.4.2.3. Lirik Şiirler.....	230
4.4.2.4. Başlıksız ve İmzasız Şiirler	235
4.5. DİĞER ESERLER.....	235
4.5.1. Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Tercüibentleri.....	235
4.5.2. Sarı Âşık ve Bayatıları.....	238
4.5.3. Salman Mümtaz'ın Enver Paşa ve Nuri Paşa'ya Yazdığı Şiirler.....	240
SONUÇ.....	244
KAYNAKÇA.....	247
EKLER.....	255

TABLO LİSTESİ

Tablo 4.1.	: Bilmece Örnekleri.....	122
Tablo 4.2.	: Zöhrə-Şəhriyar Atışması.....	136
Tablo 4.3.	: Xoca-Aşıq Qərib Atışması.....	136
Tablo 4.4.	: Vakıf ile Vidâdî Atışması.....	148
Tablo 4.5.	: Müştak'ın Yaptırdığı İmaret ve Mescit İçin Yazılan Şiirler.....	153
Tablo 4.6.	: Nebî ve Vidâdî - Manzume Örnekleri.....	154
Tablo 4.7.	: Kavsî'nin Farklı Kaynaklardaki Beyiti.....	156
Tablo 4.8.	: Nutkî'den Örnek Beyit.....	158
Tablo 4.9.	: Ahundzâde - Cafergulu Han Şiirleşmesi.....	183
Tablo 4.10.	: Dehnâme Eserinin Başlangıç Beyitleri.....	197

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1	: KGB Raporlarındaki Materyal Listesi 1	45
Fotoğraf 2	: KGB Raporlarındaki Materyal Listesi 2	45
Fotoğraf 3	: Die Lieder des Mirza-Schaffy - İç Kapak	166
Fotoğraf 4	: Die Lieder des Mirza-Schaffy - Sayfa 125.....	166
Fotoğraf 5	: Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's - İç Kapak	167
Fotoğraf 6	: Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's - Sayfa 17.....	167
Fotoğraf 7	: Seyid İmadeddin Nesimi Kitabından Minyatür Örneği	170
Fotoğraf 8	: Seyid İmadeddin Nesimi Kitabından Beyit Örnekleri	170
Fotoğraf 9	: Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri Kitabından Lügatçe Örneği	237
Fotoğraf 10	: Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri Kitap Kapağı.....	237
Fotoğraf 11	: Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri Sayfa 1- 2.....	238

KISALTMALAR

Add.	: Additional Manuscripts (Ek Elyazmaları Koleksiyonu)
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
AMEA	: Azerbaycan Milli Elmlər (İlimler) Akademisi
a.y.	: aynı yer
bkz.	: bakınız
DİA	: TDV İslam Ansiklopedisi
DLT	: Dîvânu Lugâtî't-Türk
bs.	: Baskı Sayısı
c.	: Cilt
C	: Cilt
çev.	: çeviren
hızl.	: hazırlayan
KGB	: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (Devlet Güvenlik Komitesi)
OAKA	: Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi
Or.	: Oriental Manuscripts (British Library'nin Doğu dillerindeki elyazmaları koleksiyonuna ait katalog numarası)
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSR	: Soviet Socialist Republic (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

“Mən üfüqlərdən doğmaqda olan yeni, qüdrətli Türk dünyasını, ana Turanı görürəm. Turan bütün Türk qövmlərini öz bayrağı altında toplaya bilən qüdrətli və ədalətli bir dövlət olacaq. Bu dövlət dünya xalqlarına əbədi sülh və səadət gətirəcək, dünyanın hər yerində haqq və ədaləti müdafiə edəcək, zülmə qarşı mübarizə aparacaq...”

Salman Mümtaz

XIX. yüzyılda önəmli aydınların çabalarıyla oluşum evresinə giren Modern Azərbaycan Edebiyatı, devrin politik ve ekonomik şartları altında ideolojisini şekillendirmeye başlamıştır. Fars kültürünün etkisinden uzaklaşarak Rus tahakkümüne maruz kalan Kuzey Azərbaycan Türkleri, hanlıklar döneminden kalma feodal ayrılıkları ve Sünni-Şii farklılıkları neticesinde uzun yıllar topyekûn bir şekilde birleşememişlerdir. Ruslar tarafından uygulanan baskı ve zorbalık, İran şahlarının kendi çıkarlarını gözetmesi ve taksim planlarında Azərbaycan halkını yer vermemesi, Osmanlı'nın ise kendi iç karışıklıklarıyla uğraşması; Azərbaycan'ın müstakil, bağımsız ve hür bir devlet olma arzusunu tetiklemiştir. Bunun üzerine azatlık mücadelesine başlayan Azərbaycanlılar için özgür bir şekilde kendi dilleriyle yazabildikleri edebiyatı inşa etmeleri gerekmektedir. Bu yolda sarılabilecekleri yegâne unsur, geçmişten gelen kadim edebiyat anlayışları ve halk edebiyatının folklorik değerleriydi.

XIX. yüzyılda Kafkasya'daki Rus hegemonyası, Azərbaycan topraklarının istila edilmesine, hanlıkların lağvedilmesine ve İran nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. Yayılmacı politikasıyla Kafkasya bölgesindeki hakimiyeti tamamen ele geçiren Ruslar, Azərbaycan'ı Fars tesirinden uzaklaştırmak için kültür ve eğitim alanlarında birtakım politikalar yürütmüştür. Rus yöneticiler, uyguladıkları politikalar neticesinde nispeten başarılı olsalar da bu uygulamaların farklı tesiri olmuştur: Yenilikçi olmayan, çağın gerisinde kalan eski tip medrese eğitimi yerine pozitif bilimlerin de sisteme eklendiği *usul-i cedit* tarzı modern okullar sayesinde eğitim seviyesinin artması ve bölgedeki ekonomik durumun gelişmesiyle soydaşlarıyla daha yakın ilişkiler kurabilen Azərbaycan Türklerinin millî şuuru tetiklenmiş; tarihini, ırkını, kültürünü, dilini ve edebiyatını bilen yeni bir nesil doğmaya başlamıştır. Bu neslin önde gelen münevverleri, edebiyat ve dil alanında yaptıkları çalışmalarla topluma köklerini, geldikleri yeri hatırlatarak, gitmeleri gereken yeri, yani nasıl terakki edeceklerini göstermişlerdir. Gösterilen bu yolun ilk

adımları kültürel ve edebi alanda azatlık kazanmaktı. Bu maksatla edebiyata, edebiyat tarihlerine sarılmaya başlayan aydınlar, geçmişten gelen mirası gelecek nesillere tanıtmak için tarihi hikâyeler, şiirler ve önemli şahısların biyografilerini yazmaya başlamışlardır.

XX. yüzyıl başlarına kadar Fars edebiyatının etkisiyle yazılan tezkireler, bu biyografilerin ilk örneklerini teşkil etmekteydi. Tezkireciliğin gelenek olarak ilk yazıldığı günden bu yana içeriği daha çok önemli saray şairleri, ricaller ve padişahlardan oluşmaktaydı. Azerbaycan'ın diğer kültürlerle tanışması ve ekonominin gelişmesi, hayatın birçok noktasına modernlik getirdiği gibi edebiyata da modernlik getirmişti. Bu bağlamda tezkirecilik geleneği, yerini yavaş yavaş modern edebiyat tarihçiliğine bırakmaya başlamıştı. Edebiyat tarihçiliğiyle ilgili çalışmalar ve araştırmalar yapan yazarlar; Avrupalı tarzda yöntem ve usule dayanan bir çalışma-tarihlendirme sistemi oluşturamamaları da tezkirecilik geleneğinden kalma bazı alışkanlıkları sürdürerek tezkirecilik-edebiyat tarihçiliği karışımı melez bir usulle edebiyat tarihçiliği yapmaya başladılar. Her yeniliğin ve değişikliğin sancılı olması gibi onların da yeni bir türe adapte olmaları sancılı oldu. Fakat yapılan ilk çalışmalar, sonrakilerine emsal teşkil etmiş ve XX. yüzyıl sonlarında Azerbaycan'da sadece bir tezkire yazılırken, edebiyat tarihçiliğiyle ilgilenen araştırmacılar ve yapılan çalışmaların sayısı kayda değer oranda artmıştır. Bu ilk çalışmaları yapıp, Azerbaycan edebiyatına yeni örnekler kazandıran isimler Feridun Bey Köçerli ve Salman Mümtaz'dır. Onların ardından ise Emin Abid ve İsmail Hikmet Ertaylan gibi isimler gelmektedir. Bahsi geçen isimlerin izinde gidip Azerbaycan edebiyat tarihine katkılar sunan başka araştırmacılar da vardır.

Salman Mümtaz'ın (1884-1941) çalışmaları, Azerbaycan'ın edebiyattaki bağımsızlığını kazanma ve yüzyıllardır süregelen tarihi ananelerini koruma ve yaşatma ihtiyaçlarını sağlayabilmek üzerineydi. Henüz erken yaşta şark kültürünü iyi okumuş ve dillerini öğrenmiş olan Mümtaz, asıl mesleği ticaret olması sebebiyle Türk Dünyasının büyük bir bölümüne seyahat etmiş, çevredeki diğer milletlerin kültür ve dillerini de öğrenmiştir. Bu deneyim ve seyahatleri neticesinde düşünce dünyasını şekillendirerek edebiyata ilgi duyması sebebiyle gittiği coğrafyalarda ne kadar elyazması nüsha ve tarihi nitelikte metin varsa toplamış ve kendi koleksiyonunu oluşturmuştur. Topladığı bu materyallerden maddi bir gelir sağlamamış, geriye bıraktığı mirasını tamamen

Azerbaycan edebiyatına ve halkına armağan etmiştir. Bu serüveninin ilk adımlarını *Molla Nasreddin* dergisinde yazmaya başlayarak atmıştır.

1905 İnkılabı sonrası Azerbaycan matbuatında yaşanan ciddi sayıdaki gazete/dergi artışının önemli sayılarından olan *Molla Nasreddin* dergisi, devrin önemli eleştirmenlerini, satirik şairlerini ve karikatüristlerini bünyesinde toplayarak rekor tirajlar yapan yayımlarına başlar. Gerek havas dilinden uzaklaşarak avama yakın dil tercih etmesi, gerek zümre ve statü fark etmeksizin herkesi eleştirebilmesi, gerek Osmanlı Türkçesine bile karşı durarak Azerbaycan Türkçesini savunması ve gerekse de mutaassıp gerici fikirlerin karşısında durarak bilinçli bir terakki için mücadele etmesi, *Molla Nasreddin* dergisinin kısa süre içerisinde hem sevilmesine hem de düşman kazanmasına sebep olmuştur. Bu yolda okuyucuları tarafından ciddi destek gören dergi, yazarlarının geri adım atmayışları sayesinde de kalemlerini yumuşatmadan varlığını sürdürebilmiştir. Salman Mümtaz da derginin henüz yayımlanmaya başladığı ilk yıllarda yazar kadrosuna katılarak eleştiri metinleri ve şehir haberleri yazmaya başlar. Onun dergiye asıl katkısı yazdığı metinlerden ziyade, diyar diyar gezerek gittiği şehirlerde insanlara dergiyi tanıtmayı, fikrini aşılması ve abone toplaması olmuştur. *Molla Nasreddin* dergisinde bulunduğu süreçte yazma deneyimlerini, yaptığı araştırmalar ve topladığı materyallerle de birikimini arttıran Mümtaz, 1920 sonrasında *Kommunist* gazetesinde yazmaya başlayarak bu birimlerini kalemine taşımış, birçok bilinmeyen nüsha, metin ve şairleri tanıtmıştır.

Fars edebiyatından uzaklaşıp, *cedit* ruhuyla modern ve milli bir edebiyat inşa edene dek tezkire yazarlığından tamamen sıyrılabilen edebiyat araştırmacıları, batı edebiyatıyla tanışmaları ve Rus etkisiyle kazandıkları yeni yaklaşım yöntemleriyle modern edebiyat tarihçiliğinin ilk örneklerini vermeye başlamışlardır. 1905’le başlayan serbestlik ortamında kalemlerine sarılan münevverler, geleceğe uzanan köprüyü geleneğin tuğlalarıyla inşa etme gayretine düşmüşlerdir. Yapılan yeni çalışmalarla edebiyat tarihlerindeki kadim geleneğin farkına varan yazarlar, sahip oldukları geniş perspektifle sonraki nesle bırakacakları bir edebi miras havuzu oluşturmaya başlamışlardır. *El Şairleri* eseri, topladığı folklorik materyaller ve halk edebiyatı türlerine verdiği önemle bu havuzda önemli bir yer edinen Salman Mümtaz, modern anlamdaki ilk edebiyat tarihçiliği örneklerinde şahsına münhasır bir kimlik kazanmıştır.

AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM

“Azerbaycan Mütəfəkkirlerinden Salman Mümtaz’ın Hayatı, Edebiyat Tarihçiliği ve Eserleri” adlı tez çalışmamızda Salman Mümtaz’ın Azerbaycan Edebiyatına neler kattığını, dergicilik-gazetecilik faaliyetleriyle toplumun okuma kültürüne nasıl etki ettiğini tespit ederek hayatını ve edebiyat tarihçiliğini incelemeyi amaç edindik. Tez çalışmamız öncesinde ülkemizde bu konuda yapılmış çalışmaları araştırdık ve neticesinde sadece Salman Mümtaz’ın yazmış olduğu bir yazıyla ilgili yazılmış bir makale ve birkaç yerde de kendisinden kısaca bahsedilen ufak bölümler tespit ettik. Bu sebeple Salman Mümtaz hakkında kapsamlı çalışmanın olmaması, bizi böyle bir çalışma yapmaya yöneltmiştir.

Çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden metin/doküman analizi kullanılmış ve kütüphane/e-kütüphane taraması yapılmıştır. Ulaşabildiğimiz dokümanların orijinal halleri birincil kaynak olarak kullanılmış; ulaşamadığımız ve tahrif edilmiş kaynakların yerine ise Azerbaycan Milli Kütüphanesi tarafından hazırlanmış tıpkıbasımlarına başvurulmuştur.

1996 yılında *Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət* arşivine Salman Mümtaz’ın adı verilmiştir ve bu arşivde kendisine ait 500’den fazla muhtelif materyal yer almaktadır. Çalışmamızın üçüncü bölümünde de onun arşivinden oluşturulan koleksiyonun tasnifini vermeye çalıştık. Daha önce belirttiğimiz gibi bu arşivi yerinde tetkik etme imkanına sahip değildik. Nitekim özellikle bu tip arşivlerde yapılacak araştırmalar için gerekli izinlerin sağlanması da epey güçtür. Bu sebeple, Mərziyə Paşayeva ve Zəhidə Hacıyeva tarafından yapılan ve 2005 yılında basılan arşiv tasnifini kullandık.

Onun çalışmalarıyla ilgili kaynak taramalarımızda Mümtaz’ın kurgu veya şiir türlerinde eserlerinin çok kısıtlı olduğunu, büyük oranda makale, eleştiri yazısı ve kitap/yazar tanıtımları yaptığını tespit ettik. Bu sebeple ilk ele aldığımız başlık, Mümtaz’ın koleksiyonunda bulunan halk edebiyatı türleriyle ilgili materyallerden örnekler olmuştur. Bu başlık altında koşmalardan, bilmecelelerden, atasözlerinden ve halk söyleyişlerinden örnekler verilmiştir. İkinci ve en hacimli eser ise, Mümtaz’ın makalelerinin yer aldığı ve büyük oranda *Kommunist* gazetesinde yer alan yazıları

olmuştur. Bu yazılarda Mümtaz'ın hakkında makale yazdığı önemli şair ve yazarların henüz yayımlanmamış eserleri, açığa çıkarılan nüsha ve elyazması materyalleri, tezkireler veya başka kaynaklarda geçen doğru bilinen yanlışların değerlendirilmesi ele alınmıştır. Mümtaz'ın bu yazıları arşivde saklanan gazete metinlerinde yer almaktadır. Bu gazetelerin bir kısmı dijital ortama aktarılmış diğer bir kısmı ise halen aktarılmayı beklemektedir. Mümtaz'ın yazılarının yer aldığı bu gazetelerin yayımlandığı yıl ve sayıları tespit ederek, Azerbaycan Milli Kütüphanesinin hazırlamış olduğu dijital gazete dosyalarında bu gazete kopyelerini araştırdık. Araştırmalarımızda tespit ettiğimiz birçok sayının dijital olarak yer almadığını veya henüz dijital ortama aktarılmadığını tespit ettik. Nitekim bazı dijital dosyalarda bile aktarılan orijinal gazete kopyelerinin ne kadar tahrif edildiğini, bazı bölümlerin kesildiğini ve metinlerde bazı değişikliklerin yapıldığını fark ettik. Bu durum çalışmamız için yaptığımız literatür taramasında karşılaştığımız tipik ve önemli bir sorundu. Üçüncü eser olan *El Şairleri* kitabında ise Mümtaz'dan başka neredeyse hiç kimsenin tespit edemediği ve literatüre kazandırmadığı halk şairleri ve şiirlerinin isimleri verilmiştir. Son olarak diğer eserler başlığı altında Mümtaz'ın hazırladığı diğer kitaplar ve iki şiiri ele alınmıştır.

Çalışmamızın bütününde Latin alfabesi esas alınmıştır. Arap harfli metinlerin aktarımında transkripsiyon harfleri kullanılmamıştır. Arap ve Kiril harfli metinlerin aktarımında Türkiye Türkçesi imla kılavuzu esas alınmıştır. Kaynakların büyük bir bölümü Azerbaycan literatüründe olması sebebiyle bazı metinlerde Rusça/Kiril, bazı metinlerde de Azerice/Kiril yazımları karşımıza çıkmıştır. Bu sebeple metinlerin neredeyse tamamında yer alan *kapalı e*, “ə” sesini kullanmayı tercih ettik. Sadece Türkiye Türkçesine aktarılmış ve kalıplaşmış ifadelerde *kapalı e* sesi yerine bazen “a” sesini bazen de *açık e* “e” sesini tercih ettik. Orijinal Kiril alfabesinde yer alan “ы” harfi yerine “ı” sesini, “з” harfi yerine “z” sesini ve “д” harfi yerine “d” sesini kullandık. Azerbaycan Türkçesinde, “h” sesinin karşılığı olan “h” ve “x” harflerinden “x” sesini özel isimler ve ifadelerde olduğu gibi kullanmayı tercih ettik. Son olarak atıflarda ve yazar adı kullanımlarında, ilk yazım şekli hangi alfabede ise o alfabeyi kullanmayı tercih ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX.-XX. YÜZYILLARDA AZERBAYCAN

1.1. SİYASİ VE SOSYAL DURUM

Tarih boyunca önce Selçuklu İmparatorluğu ile Roma İmparatorluğu arasındaki savaflara tanıklık eden, ardından Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadeleleri arasında kalan, bunlarla beraber zaman zaman Osmanlı'nın siyasi müdahalelerinin görüldüğü ve İran'ın elde etmek için uzun uğraşlar verdiği Azerbaycan toprakları; verimleri arazileri, stratejik konumu, ticaret yollarının güzergahında olması ve yeraltı zenginlikleri gibi siyasi bir otoritesinin elde etme isteğini çok makul hale getiren cazip bir coğrafyaya sahipti. XVIII. yüzyıl ortalarında İran'ın kendi iç karışıklıkları ile uğraştığı, Osmanlı'nın ise Lale Devri'nin sancılarını çektiği siyasi bir ortamda Azerbaycan toprakları Türkmen beyliklerinin elindeydi. Azerbaycan'daki bu Türk nüfuzunun resmî bir karşılığı yoktu; belli bir bütünlüğü temsil eden ülkeye sahip bir siyasi otorite yerine, ufak ve dağınık hanlıkların hükmü geçiyordu. Fakat Çarlık Rusya'nın Türkistan topraklarındaki artan nüfuzunun ilk muhataplarından olan Azerbaycan toprakları; anlayışta bir, fakat faaliyette ayrı ayrı konumlanan hanlıklar arasındaki feodal dağınıklığın ve kargaşanın sebep olduğu siyasi istikrarsızlıkların neticesinde ekonomi, siyasi ve kültürel alanlarda zayıf düşmüş ve diğer milletlerin nüfuz ve yağmasına karşı gayet kırılğan bir hale gelmiştir.

XVIII. yüzyılda Afşar ve Kaçar boylarının ağırlıklı olduğu Azerbaycan topraklarında Safevi Devletinin hükümdarlığı söz konusuydu. Buradaki Türkmen beyliklerine önderlik eden isim ise Şah II. Tahmasb'ın "itiadu'd-devle" lakabını verdiği Nadir Şah idi. Henüz gençlik yıllarında özellikle Afşar boyunun ordusuna kumandanlık etmesi ve gerek İran topraklarında Afganlara karşı gerekse Hazar kıyılarındaki Ruslara ve doğuda da Osmanlıya karşı mücadelesi onu popüler hale getirmişti. Onun kazandığı popülarite, güç zehirlenmesi yaşayan Şah II. Tahmasb'ı rahatsız etmiş ve bunu fark eden Nadir Şah, II. Tahmasb'ı tahtından indirerek henüz çocuk yaşta olmasına rağmen yerine III. Tahmasb'ı getirmiş, kendisine ise "vekiliü's-saltana" ünvanını vermiştir. Tahta oturmayı tercih etmese de ülkenin yönetimi için gerekli olan adımları atmıştır. Bunlardan biri de Azerbaycan şehirlerine valiler tayin etmek olmuştur. XVIII. yüzyıl başlarında valilerin kötü yönetimleri ve ağır vergilerin sonucunda Azerbaycan halkı isyan etmişse

de bu isyanlar bastırılmıştır. Fakat bu durum son günlerini yaşamakta olan Safevilerin devlet yönetiminde daha radikal kararlar almasını aşikâr hale getirmişti ve neticesinde 1736'da bir kurultay toplanmıştır. Kurultay sonucunda her ne kadar şahlığı istemese de orada bulunan devlet ricalleri Nadir Şah'ın devletin başına geçmesinde ısrarcı olurlar. Bu ısrarlar sonucunda Safevî hanedanlığının kaldırılması, evlatlarının kendisinden sonra tahta geçmesi ve Caferi mezhebinin ehl-i sünnet inançlarına göre yeniden düzenlenmesi gibi taleplerinin kabul edilmesi şartıyla şahlığa geçer (Saray, 2022: 177-178). Tarih sahnesinde tartışmalı bir isim olan Nadir Şah, hükümdarlığı boyunca Azerbaycan topraklarında sömürücü bir politika izlemek yerine Türkmen boylarının birliğini desteklemiş ve halkın kalkınması için çaba göstermiştir. İran'ın etkisiyle Şiiliğin yaygın olduğu o topraklarda, zaman zaman kanla sonuçlanan mezhep çatışmalarını dindirmek ve hatta ortadan kaldırmak onun en önemli meselelerinden biri olmuştur.¹ Türk diline önem vermiş, İran ordusu ve saray teşkilatında Türkçe kullanılmıştır. Nadir Şah, Afşar beyleri ile Kaçar reislerinin ortak girişimleriyle 20 Haziran 1747 yılında bir suikast sonucu öldürülmüştür (Saray, 2022: 180).

Nadir Şah'ın ölümünden önce İran'da iç karışıklıklar ve Afgan isyanları baş göstermiş, Azerbaycan'da ise beylik reislerinin erk istenci ile hanlıklar ve özellikle Selçuklular devrinde uygulanan Atabeylik sistemine benzer ufak sultanlıklar kurulmaya başlanmıştı. Bölgedeki dağınık feodal düzen bir süreliğine İran yönetimlerinin kısa vadeli yönetim tercihleriyle ikame edilmişse de mutlak bir yönetim veya güç hüküm sürmemişti. Bölgedeki bu istikrarsızlık, Prut mağlubiyetinden sonra güneye inme siyasetinde başarısız olan Ruslar için ikinci bir yolun zeminin hazırlamaktaydı. Bununla beraber Hindistan'a kadar olan ticaret yollarının da önemli bir durağı olan Kafkasya, artık Rusların ana odağı haline gelmişti. Çar I. Petro, bölgedeki karmaşıklıktan istifade ederek 1722 yılında İran seferine çıkar. Halihazırda içerideki isyanlarla uğraşan İran, Rusların Kafkasya'daki ilerlemesine güçlü bir karşılık veremez ve nihayetinde Ruslar, Hazar Denizinin batı kıyılarını ele geçirerek Kafkasya'daki nüfuzunu hem askeri hem de ekonomik anlamda ileri bir merhaleye taşır. Osmanlı'nın bölgedeki siyaseti, Rusların Kafkasya'yı tamamen

¹ Nadir Şah, Caferi mezhebinin ıslahı, daha yumuşak bir Şii anlayışı gibi uğraşları dışında İslam'da beşinci bir mezhep oluşturmak gibi bir fikir için de uğraşmıştır. Bu uğraşı sebebiyle 1743 yılında Necef kentinde çeşitli İslam ülkelerinin ulemasının bulunduğu bir toplantı düzenlemiştir. Mehmet Saray, Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi, 2022, s. 179.

ele geçirmesinin önünde nihai bir engeldi. 24 Haziran 1724 yılında yapılan İstanbul Antlaşmasıyla Rusya ve Osmanlı bölgedeki toprakları paylaştı. Fakat bu antlaşmayla beraber Ruslar, Osmanlı'ya karşı diplomatik savaştan üstün çıkmıştır. Bu diplomatik galibiyet, ilerleyen yıllarda daha da zayıflayacak olan Osmanlının, Kafkasya'nın tamamen ele geçirilmesine engel olamayacağının ilk izleridir. Artık Ruslar için Kafkasya'nın güneyine, yani Transkafkasya'ya inmek için bir sebep kalmamıştır (Çaycıoğlu, 2017: 122-126).

Nadir Şah'ın ölümü ve Rusların bölgedeki aktif askeri faaliyetleri, bir süreliğine nispi istikrar kazanan Azerbaycan topraklarını yeniden dağıtmış ve bu süreç çeşitli şehirlerde hanlıkların kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Rusların önce işgal ardından ilhak ettiği sürece kadar Gence, Şeki, Kuba, Karabağ, Şamahı, Erivan, Nahçıvan ve Talış hanlıkları Kuzey Azerbaycan topraklarında aynı kültür fakat farklı yönetim tercihleriyle kendilerini ikame etmişlerdir. Günümüzde İran topraklarında bulunan Güney Azerbaycan'da ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Marağa, Serab ve Maku hanlıkları kurulmuştu. Bu hanlıkların bazıları aralarında ittifak oluştururken, bazıları Osmanlı ve İran gibi hudut dışı antlaşma yoluna gitmişlerdir. Bu birlikteliklerin yanı sıra hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleler ve anlaşmazlıklar, bu coğrafyadaki üçüncü ve en kati güç olan Ruslar için istilaya çok hazır bir zemin hazırlamıştır. Bunun neticesinde siyasi anlamda herhangi bir milletin boyunduruğu altında olmasa da kültürel alanda İran'ın etkisinde kalan Azerbaycan topraklarının siyasi otoritesi, 1813 Gülistan Antlaşması'yla kısmi olarak, 1828 Türkmençay² Antlaşması'yla ise tamamen Rusların eline geçmiştir. *"(...) Antlaşma, 9 Şubat'ı 10 Şubat'a bağlayan gece saat 12'de Tebriz'in güneyinde Meyane şehrinin yakınlarında bulunan Türkmençay kasabasında Meşedi Muhammed'in evinde imzalanmış, daha sonra 29 Temmuz 1828 tarihinde hazırlanan protokol Rusya'yı temsilen Paskeviç ve Griboyedov, İran'ı temsilen de Mirza Cafer tarafından onaylanmıştır"* (Yeşilot, 2008: 189). İşgale ülkenin kuzeyinden General Pavel

² Türkmençay Antlaşması, Azerbaycan'ın bölgedeki kaderini doğrudan etkilese de kendileri hiçbir şekilde söz sahibi olamamış ve sadece Rusya-İran arasındaki görüşmeler neticesinde bölgenin taksimi ve düzenlenmesi yapılmıştır. Bu antlaşma İran için "tek taraflı antlaşmaların imzalandığı" bir dönemi başlatmıştır. Ayrıca Rusya-İran savaşlarından sonra nüfuzu eline geçiren Ruslar, burada Ermeni devletinin temelini atma yolundaki ilk çalışmaları yapmıştır. Rusların Kafkasları Hristiyanlaştırma gayesinin önemli bir merhalesi olan bu süreç, 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve bölgedeki Ermeni nüfusu 1 milyon 300 binlere kadar ulaşmıştır. Okan Yeşilot, Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları, OAKA, s. 192-194.

Dmitriyeviç Tsitsianov komutası ile başlayan Ruslar; önce Gence, Şeki, Karabağ, Şamahı ve Talış hanlıkları, ardından Erivan hanlığını lağvetmiştir. Bu hanlıkları takiben Nahçıvan hanlığını ve 1844 yılında da Ilısu sultanlığını ortadan kaldırmıştır. Çarlık rejimi, ilhak ettiği topraklardaki nüfuzunu ve çıkan isyanlara karşı asayiş korumak için 1840 yılında yeni bir kanun getirerek *Guberniya* (vilayet-oblast) sistemini kurmuştur. Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını Tiflis merkezli Güney Kafkasya, Gürcistan-İmeredya Guberniyası, Şamahı Merkezli Kaspiya Guberniyası olmak üzere ikiye bölmüştür. Bu yönetim sistemi istenilen sonucu vermemiş ve çok kısa bir süre içerisinde 1845 yılında yeni düzenlemeyle beraber tüm bölgeleri içerisine alan Kafkasya Genel Valiliği kurulmuştur (Saray, 2022: 217). Hanlıkların tamamen lağvedilmesinin ardından Azerbaycan toprakları altı eyalete bölünmüş ve merkezi Tiflis'te bulunan Kafkasya Umumi Valiliği'ne bağlanmıştır. Böylece XIX. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusya'nın Azerbaycan topraklarındaki hakimiyeti resmileşmiş ve askeri otorite de yerleşmiştir.

1.1.1. Edebiyat Sahası, Bilinçlenme ve Yenileşme Süreci

Tarih boyunca birçok önemli şairin yetiştiği ve/veya iç dünyasının şekillendiği Azerbaycan'da XIX. yüzyıl başlarına kadar halk şairlerinin de etkisiyle beraber sözlü edebiyat ürünleri hâkim olmuştur. Bununla beraber Azerbaycan, uzun yıllar boyunca coğrafi yakınlıkları ve siyasi ağırlığı gibi sebeplerle de İran'ın, dolayısıyla Fars edebiyatının da etkisi altında kalmıştır. “*Azerbaycan tarihi ve medeniyeti sonraları da en yakın doğu ülkeleriyle, özellikle de Türk ve İran halklarıyla ayrılmaz bir manevi birlik içinde gelişme sağlamıştır. Azerbaycan tarihi çok uzun müddet kendi gelişme merhalelerini, müşterek Türk, Doğu ve İslâm boyutunda ortak bir edebî-medenî mekânda geçirmiştir*” (Karayev, 1999: 19-20). Özellikle hanlıklar döneminde hissedilen İran ve Şark etkisi, XIX. yüzyıl ortalarında Rus nüfuzunun etkisiyle beraber değişime uğramıştır.

Çalışmamızın ana konusu olan Salman Mümtaz'ın da özellikle “*Unudulmuş Yarpaqlar*” seri yazılarında ve “*El Şairleri*” adlı iki ciltlik eserinde biyografileri ve eserleri hakkında bilgi verdiği birçok isim hanlıklar döneminde yaşamıştır. İlerleyen bölümlerde haklarında bilgi vereceğimiz bu isimlere kısaca örnek verecek olursak; Nişat Şirvânî, Şakir Şirvânî, Sarı Âşık, Âşık Valeh, Molla Veli Vidâdî, Âşık Veli Miskini ve Molla Penah Vakıf gibi isimlerden bahsedebiliriz. Bu isimlerin yanı sıra, özellikle Azerbaycan folklorunun en önemli temsilcilerinden olan, Güney Kafkasya'yı yani bütün

Azerbaycan'ı karış karış gezerek o toprakların ete bürünmüş bir temsilcisi olan Hasta Kasım da hanlıklar döneminde yaşamış ve Salman Mümtaz'ın *El Şairleri* adlı eserinde de yer almıştır. Bahsi geçen isimler gibi hanlıklar döneminde yaşamış şairlerin neredeyse tamamı *koşma*, *gazel* ve *geraylı* türlerinde eserler vermişlerdir.

Edebi alanda daha çok âşık geleneğinin sürdüğü Azerbaycan'da, yazılı eser tanımının oluşması, okuma ve öğrenme iştahının yavaş yavaş artması sonucunda Erdebil şehrinde *Şeyh Safi Kütüphanesi* kurulmuştur. Dünyaca ünlü şahsiyetlerin eserlerinin yer aldığı bu kütüphanenin kültürel hazinesi 1928 yılında Ruslar tarafından St. Petersburg'a götürülmüştür.³ Sözlü edebiyatın ana damarı olan Âşık geleneği, musikiyi de etkilemiş; başta saz olmak üzere kamança, balaban, zurna, nara ve def gibi müzik aletleriyle toplumun kanayan yaralarını, azatlık mücadelelerini konu edinen sözlü ürünler icra etmişlerdir (Saray, 2022: 197). Daha çok sözlü kültürün ve halk tabasının yaşattığı bu gelenek, sosyal statüde alt tabakadan üst tabakaya geçişin ana anahtarıydı. Fakat alt tabakanın Fars kültürü etkisinde kalması, üst tabakanın ise özellikle Rus edebiyatı olmak üzere Avrupalı sanatlarla tanışması, Osmanlı Türkiye'si'nin Tanzimatta yaşadığı çatışmanın benzerinin yaşanması için uygun bir zemin hazırlıyordu. Fakat devrin önemli aydın ve münevverleri, halkın nabzını ve arzusunu iyi gözlemleyerek ilerlemenin reçetesini yazmış ve doğru bir şekilde uygulamıştır. Bu reçete ise 1873 yılında temelleri atılan Azerbaycan Millî Tiyatrosu ve *Cedit* hareketi olmuştur (Kolcu, 2004: 14). Hanlıklar döneminin son evrelerinde dağılan feodal sistem, artık merkezileşmeyle beraber özellikle Kuzey Azerbaycan'daki gelişmelerin hızlıca yayılıp toplumun her katmanına ulaşmasını sağlamıştır. Bunun sağlanmasında da dönemin önde gelen bazı isimlerinin yadsınamaz katkıları önemli rol oynamıştır.

Hanlıklar döneminin son yıllarında, sadece eserleriyle değil, halkı aydınlatma çabalarıyla da ön plana çıkmış bazı isimler; Azerbaycan'ın bilinçlenmesi, milli bir hüviyet kazanması ve edebiyatın sosyal yapı üzerindeki gücünün farkına varması hususlarında sonraki neslin fikir dünyalarını etkilemişlerdir. Bu isimlerin başında Abbaskulu Ağa

³ Kütüphanenin akıbeti ile ilgili bir teferruat edinemedik. İlgili kaynaklar neticesinde adı muhtemel olarak ataları Safevî Devleti'nin kurucu ailesinden olan Safiyyüddîn-i Erdebîlî'den gelmektedir. Erdebîlî, soyunun Arap, Türk, Fars ya da Kürt olduğuna dair tartışmaların sürdüğü, Safeviyye tarikatının kurucusu şeklinde de lanse edilen ve bazı kaynaklarda da Farsça şiirleri olduğu söylenen çok yönlü bir şahsiyettir. Bu bakımdan araştırmaya ve incelemeye değer biri olduğunu belirtmek gerekir. Reşat Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, s. 476-478.

Bakûhanlı (1794-1846) gelmektedir. Farsça ve Arapçayı çok iyi bilmesi sebebiyle, babasının yakın olduğu Rus hükümetinin dış işlerini yöneten Kuhelbeker'in yardımcılığını yapmıştır. 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Türk-Rus savaşlarında ve barış görüşmelerinde görev almıştır.⁴ Mesleği gereği birçok yeri görme ve deneyimleme imkanlarıyla beraber Rus içişlerini ve siyasetini gözlemleme fırsatı bulan Bakûhanlı, kendisine verilen albaylık rütbesini reddedip, memleketi olan Kuba şehrine yerleşir. Buradaki evinde bir "İrfan Meclisi" oluşturur. Birçok şairin katılmasıyla bir şura halini alan meclise, çevre şehirlerden gelen sanat ve ilim adamları da katılmıştır. Hatta bu meclise Friedrich von Bodenstedt ile beraber Rus oryantalistler de katılmıştır (Yüksel, 1988: 24). Bakûhanlı'nın bu terakkiperver isimlerin başında gelmesinin sebebi eğitimle ilgili ilk ciddi teşebbüsleri yapmış olmasından kaynaklanır. 1832'de Rus hükümetine başvuruda bulunarak yurttaşlarının eğitimi için bir okul açmak istediğini belirtmiş ve hatta "*Nasihatname*" adlı Türkçe bir ders kitabı yazmıştır (Saray, 2022: 225). İran ve Türk edebiyatlarını iyi bilen Bakûhanlı, Şirvan ve Dağıstan'ın umumi tarihini içeren "*Gülistan-ı İrem*" adlı Farsça eserinin yanı sıra "Kudsî" mahlası ile Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde şiirler yazmıştır. Yavuz Akpınar'a göre Bakûhanlı, "*Azerbaycan münevverlerinin 'ansiklopedik' bilgiye sahip ilk 'maarifçi'lerindendir*" (1994: 48). Kendi yazdığı eserlerinin yanı sıra başka eserlerin de yer aldığı Bakûhanlı'nın koleksiyonu, tıpkı Salman Mümtaz koleksiyonu gibi eski adı SSR, yeni adı ise *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu* fontunda yer almaktadır (Yüksel, 1988: 26-27).

Adı daha çok dil çalışmaları bahsinde geçen, misyonerlerin çabaları sonucunda hakkındaki tartışmalarda mürtet olarak kabul edilse de Azerbaycan Türklerinin Avrupalı manada ilk profesörü olan Mehmet Ali Mirza Kazım Bey (1802-1870) yenileşme hareketlerinin diğer bir önemli temsilcisidir. Batı akademilerinde önemli bir oryantalist ve dil bilimci olarak addedilir ve literatürlerinde *Aleksandr Kasimovich Kazembek* adıyla

⁴ Bakûhanlı'nın Rus hükümetine hizmeti, kendi milletinin aleyhine olmamıştır. Hatta onun özellikle Azerbaycan tarihine dair yaptığı çalışmalar, Rus akademisyenlerince saygı ve takdirle karşılanmıştır. "*A. Ağa, yaşadığı çağda, hizmet ettiği Çarlık rejimine, hiçbir 'Kapu-Kulu' mevkii ve maaş... ehlinde bir sıra adamı olmamıştır. Büyük ve çok asilce bir medeni cesaret göstererek, müstebit Rus çarına 'Ülkemin' ve 'Vatanımın' tarihini yazmak zaruretiyle duyduğum deyiş kestirip atmıştır. Her Azerbaycanlı ve Kafkasyalı bu büyük vatan evladı ile övünmeli ve onu rahmetle anmalıdır.*" Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, 1975, s. 63.

yer alır. Türk dili üzerine çalışmaların pek yapılmadığı bir dönemde Azerbaycan Türkçesi'ni (Azeri Türk Lehçesi) esas alarak “*Umumi Türk-Tatar Dili Grameri*” adıyla gramer üzerine yaptığı çalışmasını Rusça olarak 1839 yılında yayınlamıştır (Yüksel, 1988: 27-32). Hristiyanlığa geçmesine rağmen gerek İslam dünyasına dair yaptığı çalışmalar, gerekse soydaşlarını Hristiyanlığa dair öğretilerle meşgul etmek yerine onları kendi milletlerinin tarihine ve şarkın umumi meselelerine yönlendirip teşvik etmesi, onun aklen mevkiini aşikâr etse de manevi olarak içinde bir tezatlık ve karmaşa yaşadığına delalettir. Onun dil ile ilgili çalışmalarından önce asıl eğilimi tarih üzerine olmuştur. Bu maksatla “*Derbentnâme*” adlı eseri Azerbaycan ve Kafkasya tarihlerini ve “*Esseb-üs Seyyar*” eseriyle Kırım ve Kazan tarihlerini ihtiva eden eserlerini yazmıştır. Türk soyunun yayıldığı coğrafyalar üzerine yaptığı çalışmalarla birlikte Türk dili grameri üzerine eğilmesi, Türklerin ortak bir dil çatısı altında toplanması⁵ gibi faaliyetleri sebebiyle Kazım Bey, Hüseyin Baykara'ya göre “*ilk Azerbaycan Türk milliyetçisi*” sıfatıyla anılmaya layık biridir (1975: 62).

Azerbaycan edebiyatında, özellikle XX. yüzyıl başlarındaki tiyatro gelişimine kadar en baskın tür hiç şüphesiz şiiirdir. Hanlıklar dönemini, yani modern edebiyatın kurulma safhasından önceki son süreci esas aldığımızda şiir türünün öncü ismi Molla Penah Vâkîf'tır (1717-1797). Klasik tarzda tecnis, gazel, muhammes, müstezat ve müşâare şekillerinde şiirler yazsa da o gerek muhtevası gerekse kullandığı kelime hazinesi ile yerel olana, kendi gelenek ve göreneklerine bağlı kalmaya çalışmıştır. Bu gayretiyle birlikte Azerbaycan edebiyat anlayışını İran tesirinden uzaklaştırarak millileşmesini, özgünleşmesini amaç edinmiş ve aynı zamanda realist anlayışın kurucu ismi olmuştur.⁶ Vâkîf'ın şairliğindeki yetkinliğinin yanı sıra keskin zekâsı ve gözlem kabiliyetine sahip olması onun siyasi otorite kazanması anlamına geliyordu. Karabağ hanlığının baş veziri olması, edebi sahada olduğu kadar siyasi ve kültürel sahada da ona nüfuz sağlamıştı. Bir vatandaş ve aynı zamanda bir yönetici konumuyla, halkının

⁵ Bu fikri İsmail Gaspıralı'dan önce öne sürmesi ve hatta Gaspıralı'ya nazaran gramer üzerine daha teknik ve akademik çalışmalar yapmasına rağmen bu fikrini Gaspıralı kadar icraata dökememiş ve sistemleştirerek Türk coğrafyasına yayamamıştır. Hiç şüphesiz İsmail Gaspıralı'nın, bu fikri yaygınlaştırabilmiş olmasının yegâne aracı “*Tercüman*” gazetesidir.

⁶ Molla Penah Vâkîf, özgün tavrı, sanat anlayışı ve milli benliğiyle Azerbaycan edebiyatının mihenk taşlarından biridir. Günümüzde halk arasında atasözü olarak kullanılan “her okuyan, Molla Penah olamaz” deyişi, o yıllardan günümüze kadar ulaşmış önemli bir saygınlık ifadesidir. Yavuz Akpınar, Azeri Edebiyatı Araştırmaları, 1994, s. 32.

kalkınması ve gelişmesi için uğraş göstermiş, medreseler açmış ve Azerbaycan'ın şiir anlayışına yeni bir yön vermiştir (Akpınar, 1994: 32-33).

Azerbaycan şiirinin gelişiminde tarih boyunca içerdiği konular nispetinde satirik şiir ve felyeton (hiciv, yergi) daima önemli yer tutmuştur. Bu türün en önde gelen isimlerinden olan Kâsım Bey, “Zâkir” mahlası ile Farsça ve Türkçe şiirler yazmıştır. Onun hiciv oklarının hedefinde kanun tanımayan Rus idareciler, rüşvet alıp hak yiyen hâkim ve mollalarla birlikte benlik ve iradelerini Rus yetkililerine satan yerli asilzadeler olmuştur. Hatta bu sivri dili ve asi tavırları sebebiyle hem Rus hükümetinin takibine maruz kalmış hem de beylerin baskısıyla karşılaşmıştır. Bunlara rağmen tavrından geri adım atmayan Zâkir, sürgünü gönderilse de Mirza Fethali Ahundzâde'nin yardımıyla kurtulabilmiştir (Akpınar, 1994: 49). Hem aruzla klasik hem de hece ile âşık tarzı yazdığı şiirlerinde realist üslup dikkat çeker. Vatanperver tutumu, köhne zihniyetten uzak yenilikçi anlayışı ve milliyetçi bir fikir adamı olarak Azerbaycan'ın milli uyanışının önemli temsilcilerinden olmuş ve aynı zamanda sonraki nesilde yetişen satirik şairlerin ilham atası olarak sarsılmaz bir yer edinmiştir.

Azerbaycan edebiyatına ilk modern hikâye olan “*Reşit Bey ve Saadet Hanım*” adlı eseri kazandıran İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1861⁷) asil bir ailenin çocuğu olarak Rus askeri okullarında eğitim görmüş ve bu sayede erken yaşta Rusça ve Fransızca'yı öğrenmiştir. 35 yıl boyunca Çarlık ordusunda görev yaparak topçu amiralliğine kadar yükselmiştir. Askeri görevi dolayısıyla Varşova'da bulunduğu sırada, Fransızca olarak “*Rechid-bey et Saadete-Chanime*” adıyla 1835 yılında yazdığı eser sadece Azerbaycan'ın değil, o dönemki Osmanlı Türkiyesi dahil tüm Türk Dünyası için yazılmış ilk modern hikâye örneğidir. Fransızca yazılmış olması sebebiyle o dönem okunurluğu pek olmamış ve halk arasında yaygınlaşma imkânı bulamadan daha çok münevverler üzerinde tesir gösterebilmiştir. Nitekim Mirza Fethali Ahundzâde bu eserden övgüyle bahsetmiştir (Akpınar, 1994: 49).

Devrin bir diğer önemli isimlerden “filozof” olarak anılan Mirza Şefi Vâzeh'tir (1794-1852). Aynı zamanda hattat olan şair, hayatının büyük bölümünü öğretmenlik

⁷ Ölüm tarihi bazı kaynaklara ve Yavuz Akpınar'a göre 1869 yılıdır. Fakat biz kaynak taramalarımızla beraber Yaşar Karayev'in ve İbrahim Yüksel'in verdiği 1861 yılını baz aldık. Yavuz Akpınar, a.g.e, s.49; Yaşar Karayev, “İsmail Bey, Gutkaşanlı”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXIII, s. 85-86; İbrahim Yüksel, Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın, 1988, s. 38.

yaparak geçirmiştir. 1844 yılında Tiflis'te şairlerin, münevverlerin bir araya geldiği “*Divan-ı Hikmet*” meclisini tertip etmiş, 1850 yılında kaza mektebindeki görevinden sonra gimnazya⁸ okulunda Farsça ve Tatarca öğretmenliği yapmıştır. Tiflis'te bulunduğu sıralarda kendisinden Farsça ve Azerbaycan Türkçesi dersleri alan oryantalist Friedrich von Bodenstedt, onun şiirlerini Almanya'ya götürüp tercüme edip bastırmıştır. (Bodenstedt'in, Vâzeh'in çeviri şiirleri Almanya'da epey rağbet görünce şiirleri kendisinin yazdığını iddia ederek sahiplenmeye çalışmasına dair tartışmalar üzerine yazılar yazan Salman Mümtaz'ın bu konudaki tavrına ileride değineceğiz.) Eğitimciliğinin önemli meyvelerinden olan Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ilk ders kitabı “*Müntehabat*”ı 1855 yılında tertip etmiştir. Mirza Şefi'nin bu ilmi çalışmaları kadar önem arz eden diğer bir çalışması, daha doğrusu tek kişilik aydın inşası şeklinde ifade edebileceğimiz öğrencisi olan Mirza Fethali Ahundzâde'nin öğretmenliğini yapması ve yönlendirmesidir. Din adamlarındaki yozlaşma ve bozulma gibi durumlar neticesinde, medreseden yetişme bir insan olmasına rağmen mollalara karşı katı tavır alan ilk isimlerden olması Mirza Şefi Vâzeh'in, din adamı olmak isteyen Ahundzâde'yi bu fikirden vazgeçirip, teizm karşıtı ve akılcı bir yola sevk etmesine sebep olmuştur (Akpınar, 1994: 48).

Tüm bu gelişmelere rağmen Azerbaycan'ın edebiyatı ve sosyal hayatı bir yandan İran etkisinden kurtulamamanın sancılarını çekerken diğer yandan Rus nüfuzuna karşı durmanın maddi manevi yorgunluğunu yaşamaktaydı.

“XIX. asır iptidalarında, müteferrik hanlıklar şeklinde, Rusya esaretine düşen Kafkasya Türklüğünün milli bir mevcudiyet gösterdiğini iddia edemeyiz. Henüz ümmet devrinde bulunan Azerbaycan, o zaman, milli hars tesirlerinden ziyade dini ve mezhebi rabitalara merbut idi. (...) ruhen ve hisslen İran tesirine mağlup idi. Resmi lisan Farisi olduğu gibi, Türkçe yazan şairler aynı zamanda Farsça da şiirler yazar ve bunu edipliğinin ayrılmaz bir şartı addederlerdi” (Resulzade, 1993: 28).

Hanlıklar döneminin etkilerinin azaldığı, Çarlık rejiminin Bakü merkezli olmak üzere Azerbaycan topraklarına ekonomik yatırımlar yapması ve demiryolu ulaşımının yaygınlaşmasıyla beraber kapitalist sistemin nihai sonucu olarak Azerbaycan'da sosyal

⁸ Lise seviyesinde Rus okulu.

hayat canlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden bu süreç, aynı zamanda Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın ilk safhalarını teşkil eder. Azerbaycan münevverlerinde milli his ve özüne dönme gayretini oluşturan süreci yemyeşil bir orman gibi tahayyül ettiğimizde, en dinç ve dalları her yere uzanan çınar ağacının fidanını Mirza Fethali Ahundzâde dikmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mirza Şefi Vâzeh'in tavsiyeleriyle hayatını ilim ve edebiyat yoluna adanmıştır. Ahundzâde, 1834 yılında amcasının yardımıyla Tiflis'te, şark dilleri mütercimi vazifesine getirilir. Buradaki görevinde diplomatik yazışmaları ve mahkeme kararlarını tercüme eder ve bu sayede Rusçayı çok iyi seviyede öğrenir. Ahundzâde mütercimlik mesleğinin yanında aynı zamanda öğretmenlik yapar (Akpınar, 1994: 50-51). Mesleğinin ve Rusça biliyor olmasının nihai sonucu olarak Rus klasiklerini ve batı edebiyatını tanıma fırsatı bulur. Onun zihin dünyasını şekillendiren bu sürecin sonunda sadece Azerbaycan değil, tüm Türk ve İslam dünyası modern tiyatro türüyle tanışır. Şiir türünün yeri sarsılmaz bir şekilde güçlü olduğu Azerbaycan topraklarında tiyatroyu sevdiren ve birçok genç yazar adayına ilham olur.⁹

“Münekkidlerce ‘şarkın Moliere’i’ şeklinde adlandırılan Mirza Fethali zamanının kendisine mahsus çok kuvvetli bir müşahede ile tahlil eylemiş, hayattan aldığı tipleri ve ifadesindeki sadelik, zarafet ve mizahla daima yaşar eserler yaratmıştır. Bu komediler Türk ve İslam dünyasında yazılmış ilk tiyatrolardır. Mirza'nın komedileri Farisici'ye, Rusçaya, Almancaya, İngilizceye, Fransızcaya hatta İsveççeye tercüme edilmiştir” (Resulzade, 1993: 30).

Mirza Fethali'nin yaktığı tiyatro meşalesini devralan isim, Mehmet Emin Resulzade'nin “*Azerbaycan tiyatrosunun ikinci rüknü*” şeklinde lanse ettiği Necep Bey Vezirov'dur (1993: 30). Ahundzâde'nin Azerbaycan Türkçesiyle oynanan ilk oyunu olan “Lenkeran Hanının Veziri” yani “Hacı Gara” oyunu, bir Rus okulunda, 1873 yılında aralarında Necep Bey Vezirov'un da yer aldığı son sınıf öğrencileri tarafından sahnelenmiştir. Tiyatronun gelişmesi ve yaygınlaşması için Sultan Mecit Ganizâde ve

⁹ Çalışmamızın ana konusundan sapmamak için Mirza Fethali Ahundzâde'nin çalışmalarından ve Azerbaycan edebiyatına katkılarından sadece ana hatlarıyla bahsettik. Detaylı bilgi için bkz.: Yavuz Akpınar, Mirza Fethali Ahundzâde, Komediler (Temsilat), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1988.

Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî gibi isimlerin de çok önemli katkıları olmuştur (Akın, 2018: 16).

Hanlıklar dönemi Azerbaycan'ında eğitim sistemi belli başlı medreselerde ve mollaların kendilerinin kurduğu derme çatma ilim odalarında klasik tarzda öğretilerden öteye gidememişti. Yıllardır süre gelen bu zinciri Seyyid Azim Şirvânî 1869 yılında modern bir Türk okulu açarak kırmış (Yüksel, 1988: 48-49), modern tarzda eğitimin tüm coğrafyaya yayılması XX. yüzyıl başlarında Gaspıralı'nın gelenekten kopmadan eğitimin ıslahını temel alan *usul-i cedit* sistemi ile hasıl olmuştur¹⁰. Halihazırda Fars edebiyatının ağır etkisinde olan Azerbaycan'da, medreselerde Farsça ve Arapça dillerinin öğretilmesi şarkın kültürel etkisini güçlendiriyordu. Rus hükümeti, gerek bu etkiyi zayıflatarak ortadan kaldırmak, gerek ekonomik yatırımları neticesinde inşasını gerçekleştirdiği resmî binalarda çalışan yerlilerin de Rusça konuşmasını sağlamak ve gerekse de Çarlık propagandasını yaymak için Rus okulları açmaya başlamıştı. İlk olarak 1830 yılında Şuşa'da açılan bu okulları, 1831'de Nuha, 1832'de Bakü, 1833'de Gence ve 1837'de Şamahı takip etmiştir (Saray, 2022: 224). Fakat açılan bu okullarda eğitim Rusça idi ve Azerbaycan vatandaşlarından kabul edilen çocuklar genellikle asilzâde ailelerin çocukları oluyordu. Bununla beraber çocuklarını Rus okullarına yollayan aileler bazı ahund¹¹ ve mollalar tarafından tekfir ediliyor, bu çocuklara ise “Rus balası” şeklinde hitap ediyorlardı (Saray, 2022: 225). Neticede, Hüseyin Baykara'nın verdiği verilere göre “1890 yılında Azerbaycan'da lise derecesindeki okullarda 5700 öğrenciden sadece 91'i Türk idi. (...) Kafkasya'da 3.000 Rus'a bir, 4800 Gürcü'ye bir, 5400 Ermeni'ye bir, 17300 Azerbaycan Türkünün bir okul düşüyordu. 1891'de Gence'de özel Türk okul ve medreselerinde okuyanlar hariç, Rus devlet okullarında 884 Türk öğrenci okuyordu” (1975: 58-59). Halkın İran etkisinden uzaklaşması için uyguladığı faaliyetlerden istediği neticeyi alamayan ve Rusça safına da çekmeyi başaramayan Rus hükümeti, Azerbaycan

¹⁰ “Modern çağ eşiğindeki Türk dünyasında tek başına merkezî önemini koruyacak olan maarif ve tedrisat meselesi, özgün tanısı koyulan bir milletin toplumsal canlılığı için dayatıcı idi. Gaspıralı, bu meselenin belki de en inatçı ve ateşin müdafaaanâmelerinin (uygulama ders ve muallim rehber kitapları ve diğer risaleleri) kalemidir.” Saime Selenga Gökgöz, 19. Yüzyılda Türk ve Müslüman Dünyanın ‘Ahval’i Üzerine: İsmail Bey Gaspıralı'nın Siyasî Yazılarında Çağ Yorumu, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, s. 43.

¹¹ *Hund* veya *hând* kelimelerinden türemiş “üstat, efendi” anlamlarına gelen kesinliği olmasa da muhtemel olarak Farsça kabul edilen ifade. İran ve Türkistan'da din âlimlerine verilen ve menşei tam olarak bilinmeyen bir sıfat.

Türkçesi'nin kullanımına kısmen izin vermiş ve hatta kendi dilleri ile yazı yazmalarını teşvik etmiştir. Hatta Mirza Fethali Ahundzâde, eserlerini Rusça yazarken, bu teşvik ve Kafkasya valisi Varantsov'un ısrarlarının ardından Türkçe yazmaya başlamış ve *“ilk Türk komedisi Tiflis sarayında oynandığı gibi merhumun eserleri dahi valinin matbaasında tab edilmiştir”* (Resulzade, 1993: 29).

Azerbaycan Türkçesi'nin teşviki aydın kesim için çok önemli bir gelişmeydi. Eserlerini kendi dillerinde yazabilmenin özgürlüğünü ellerine almış olsalar da bunu halk tabakasına indirebilecek ve yaygınlaşmasını sağlayacak bir araç ellerinde yoktu. Bu eksikliğin kapatılmasındaki ilk radikal adımları atan ve milli duruş adına vatandaşlarına ilham olan isim Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî olmuştur.

“Azerbaycan'da yetenekli âlim, filozof, pedagog, yayımcı Hasan Bey Melikov-Zerdâbi 1875'den sonra Rusya'da 'Ekinci' adıyla ilk Türkçe gazeteyi çıkarmıştı. Bu gazetede kullanılan dil, Arapça ve Farsça kelimelerden mümkün mertebe arıtılmış ve köylülerin anlayacağı şekle sokulmuştu. Söz konusu dil çabucak kabule mazhar oldu. Az-çok bütün Azeri basını aynı yola girdi. Asrın sonlarına doğru aynı dil çevresinde hatırı sayılacak derecede güçlü ve parlak bir seri yazar, tiyatro yöneticisi ve fikir adamı yetişti” (Benningesen & Quelquejay, 1994: 73).

Zerdâbî, *Ekinci* gazetesinin basımı için takdire şayan bir gayret sarf etmiştir. Çabalarının ilki gazetenin basımı için Rus hükümetinden gerekli izni almaktı ki bu durum sadece *Ekinci* için değil, ondan sonra gelen kişi fark etmeksizin gazete çıkarma girişiminde bulunan her aydının başına gelmişti. Gerekli izni nihayetinde alabildikten sonra Tiflis'te Rusça çıkmakta olan *“Kafkas”* gazetesinin 1872 yılı 134 numaralı sayısında Kafkas haberlerini içeren bölümde *Ekinci*'nin Müslümanların maarifi ve umumi meselelerine hizmet etme maksadıyla yayıma çıkacağı haberi verilmiştir. İzin sorununu uzun uğraşlar sonucunda, para sorununu ise terakkiperver aydınların yardımlarıyla halleden Zerdâbî için asıl sorun ülkedeki herhangi bir matbuatta henüz Arapça matbaa harflerinin olmamasıydı. Bu sebeple 1875 yılının haziran ayında harfleri temin etmek için İstanbul'a giden Zerdâbî, cebindeki son para kırıntılarını yola ve matbaa harflerinin teminine harcamış, bir dostunun yardımlarıyla Azerbaycan'a geri dönebilmiştir. Ancak milli şuurun yarattığı çalışma gayretiyle açıklanabilecek bu sürecin sonunda *Ekinci* gazetesi 4 Ağustos 1875 yılında ilk sayısını çıkarmış ve Azerbaycan milli

matbuatının temelini atmıştır. İlk sayılarında dikkat çekmemek için büyük oranda zirai ve içtimai haberler içeren Zerdâbî, ilerleyen sayılarında milli bilinç uyandıran metinlere yer vermiştir. *Ekinci*'nin Türkçe yayımlanmasının yegâne sebebi de Hasan Bey'in Türk milletinin yaşamasının ve ilerlemesinin sadece anadili olan Türkçe ile mümkün olabileceğini düşünmesidir. Zerdâbî¹²'nin ayrıca sade bir dille yazmış olduğu şiirler vardır. Bu şiirlerinin bir kısmı “*Gap*” adlı ufak bir kitapta toplanmıştır. Salman Mümtaz, Zerdâbî hakkındaki bir yazısında, bu kitapla ilgili mufassal bilgi almak isteyenlerin *Kommunist* gazetesinde *Ekinci*'nin 50. yılı şerefine neşrettirdiği kitabı temin ederek ulaşabileceklerini söyler (Hümmətli, 2023: 61).

Milli şuurun yavaş yavaş oturduğu Azerbaycan topraklarında, haksız gücün karşısında olanların, zalim otoriteye ve Rus sömürüsüne karşı duranların temsili olan “*Kaçak Hareketi*” XIX. yüzyılın içerisinde doğmuştur. Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen *Nebi* ismindeki bir Azerbaycan vatandaşının dağa çıkarak silahlanması, zenginlere baskın düzenleyip onların mallarını fakir köylülere dağıtmasıyla popülerleşen bu hareket, bir başkaldırı olmasının yanı sıra Azerbaycan edebiyatını da etkilemiş ve birçok nesir türünde kendine yer edinmiştir (Saray, 2022: 223).

Yukarıda bahsettiğimiz gelişmelerin nihayetinde XX. yüzyıl başlarında milli şuur edinmeye başlamış Azerbaycan halkı, kendi değerleri uğruna mücadele eden bu isimleri örnek alan gençlerin ve Rus okullarında yetişip, kimisi Rus etkisinde kalsa da büyük çoğunluğu benliğini kaybetmeyen sonraki neslin gayretleriyle Azerbaycan'ın terakkisi ve bağımsızlığı için gerek ilmi gerekse siyasi yollarda topyekûn mücadele etmiştir. Adlarını henüz zikretmediğimiz ama aynı mücadelede yer alan Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Celil Memmedguluzade, Sultan Mecit Ganizâde, Haşim Bey Vezirov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Ali İskender Caferzâde, Mirza Alekber Sabir, Mehmet Hâdi, Abbas Səhhət, Üzeyir Hacıbeyli, Habip Bey Mahmutbeyli, Feridun Bey Köçerli, Süleyman Sani Ahundzâde, Ömer Faik Numanzâde, Neriman

¹² Çalışmamızda Zerdâbî'nin Azerbaycan matbuatına ve edebiyatına olan katkılarını ana hatlarıyla belirtmeye çalıştık. Onun çalışmaları bunlarla sınırlı değil, bunların çok ötesindedir. *Ekinci* gazetesinin kapatılmasının ardından yaşadığı şehre dönüp orada bulunduğu zamanlarda, halkın resmi yazılar için yazılan dilekçelerin Rusçaya çevrilmesinde kendisinden yardım istediklerinde dahi ücret talep etmeyerek, bunun karşılığında *Tercüman* gazetesini satın almayı ve hatta abone olmalarını ister. Hasan Bey Melikzâde Zerdâbi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Okan Yeşilot, Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzâde Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri, OAKA.

Nerimanov, Reşit Bey Efendiyev, Mehmet Ağa Şahtatlı ve Ünsizâde kardeşler gibi daha birçok ismi sayabiliriz. 1883 yılında Gaspıralı ile başlayan “*Dilde, fikirde, işte birlik*” cereyanının Kafkasya’ya yayılmasıyla beraber 1905 inkılaplarındaki serbestlik ortamında Azerbaycanlı bu aydınlar, politik özgürlüğe giden yolun milli değer ve ananelerden geçtiğini; edebiyattaki her türün, her sahanın imkanlarını kullanarak kendi halkına anlatmaya çalışmıştır. Özellikle 1905 yılından sonra çehre değiştiren bu mücadele 1920 yılına kadar sürmüştü. Çalışmamızda, Salman Mümtaz’ın edebiyat alanındaki faaliyetlerinin daha çok hanlıklar döneminin şairlerini içermesi sebebiyle XIX. yüzyılı geniş perspektifte ele almaya çalıştık. Haklarında detaylıca bilgi vermeye çalıştığımız isimler ise ya modern Azerbaycan edebiyatının doğuşunda yadsınamaz katkıları olan ya da direkt veya dolaylı yoldan Salman Mümtaz ile ilgisi bulunan isimler olmuştur.

1.2. AZERBAYCAN’DA MATBUAT FAALİYETLERİ

1.2.1. Gazete ve Dergi Faaliyetleri

Azerbaycan’da basım faaliyetlerinin ortaya çıkışı Çarlık rejiminin baskılarından ve Türklerin matbaa konusunda tecrübesiz olması gibi teknik sebeplerden dolayı ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde görülmüştür. Rus hükümetinin baskıları bir yana, Gürcülere ve Ermenilere sağladığı imtiyazları Azerbaycan Türklerine sağlamamış; basım faaliyetlerine 1905 öncesinde görece müsaade ettiği ortamda dahi milli bilincin oluşmaması hususunda titiz davranarak *Ruslaştırma* politikalarının üzerinde kati surette durmuştur. Bundan dolayı Türklere dair haberlerin yer aldığı ilk yazılı basın içeriği, Tiflis’te Rusça çıkan “*Tifliskiye Vedomosti*” (Tiflis Bülteni) gazetesinde haftada bir kez olmak üzere ek olarak yayımlanan (1830) “*Tatarskaya Vedomosti*” (Türk-Tatar Bülteni) adlı ilave varaka örneğidir. Daha çok idari maksat taşıyan bu varaka, önce Farsça, 1832 yılından sonra ise Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanmış, basımına izin verilen kısa süre içerisinde ekseriyetle vergi kanunları, ilanlar ve resmî haberler gibi herhangi bir propaganda veya subjektif görüş içermeyen metinlere yer vermiştir (Yüksel, 1988: 93-94).

XX. yüzyıl başlarında Çarlık rejiminin yanlı politikaları sebebiyle Azerbaycan Türklerinin tamamen bağımsız bir gazete neşretmesi neredeyse imkansızdı. Bu sebeple çabaları müstakil bir yayın organına sahip olmak ve meramlarını vatandaşlarına

aktarabilmekti. Bu maksatla birkaç münevverin yoğun çabaları olmuşsa da resmî izni bir türlü elde edemiyorlardı. Nihayetinde önceleri Rus tebaasına mensup kişilerin çıkardığı “*Kaspi*” (Hayat) gazetesi 1870 yılında Hacı Zeynelabidin Tağıyev¹³ tarafından 57 bin ruble karşılığında satın alınır ve bizzat Azerbaycan Türklerinin sahip olduğu bir yayın organı haline gelir. 1918 yılına kadar basım hayatında kalan *Kaspi* gazetesinin faaliyetlerinin sürdürebilmesinin sebebi muhtemelen Rusça olarak yayımlanması ve sahibinin Tağıyev gibi önemli bir iş adamının olmasıydı (Yüksel, 1988: 95). Aksi takdirde Çarlık politikasına boyun eğmeyen birçok gazete ve dergi gibi yayın hayatı birkaç seneden fazla sürmeyebilir; içeriğini de bin bir güçlük ve sansür engeli neticesinde defalarca elekten geçirerek kısıtlı bir içerikle matbaanın basımından geçebilirdi.

Kaspi gazetesinin Azerbaycan Türklerine ait olması ve basım yoluna atılan ilk adımı sağlaması hususlarında önem arz ediyordu. Fakat Rusça olması henüz Rus dilinin yaygınlaşmadığı halk arasında gazetenin okunurluğunu sınırlı tutuyordu. Bu noktada dil bariyerini aşan gazete yukarıda da bahsettiğimiz gibi *Ekinci* gazetesi olmuştur. Maddi imkanların kısıtlı olması sebebiyle 15 günde bir çıkan gazete, 1875-1877 yılları arasındaki süreçte toplamda 55 sayı neşredebilmişti (Yüksel, 1988: 96). Zahiren az görünen bu sayı, diğer gazetelerin neşrine bir emsal yaratması açısından çok etkili olmuştur. Rusya’nın XVIII. yüzyılın ilk yıllarında ulaştığı basın hayatına, Azerbaycan Türkleri ancak *Ekinci* ile ulaşabilmiş ve ülkede bilimle eğitimdeki yeterliliğin periyodik bir basınla gelişmesini sağlamıştır (Baylarov, 2020: 15). *Ekinci* gazetesinin ardından 1879 yılında Celaledin ve Said Ünsizâde kardeşlerin önce “*Ziya*” adlı edebi-dini içerikler barındıran dergisi 1880 sonlarına kadar taşbasması olarak 76 sayı yayımlanmış; Ziya mecmuasına takiben tipografik basıma geçerek “*Ziya-i Kafkasiyye*” adıyla 1884 yılına

¹³ Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Azerbaycan’ın sosyal, iktisadi, ekonomik ve matbuat hayatında ilerleme göstermesine zemin hazırlayan ve bunu süreklilikle yerine getiren ilk isimlerin başında gelir. Tağıyev’in doğum tarihi şaibeli olsa da genel kanı 1823 yılıdır. Başarılı bir iş adamı olan Tağıyev, ayakkabıcılık yaparak geçimini sağlayan bir babanın oğludur. Onu, Azerbaycan’ın en zengin iş adamı yapan durum petrol işine yaptığı yatırımdır ki bu yatırımının ilk evresinde ortakları işin akıbetine güvenmemiş ve onu yalnız bırakmışlardır ve bu da 1870’li yıllara tekabül eder. Sadece maddi olarak değil, aynı zamanda manevi olarak da zengin olan Tağıyev, Azerbaycan’a birçok yeniliği tahsis etmiştir. Bunların başında Bakü’nün içme suyu ihtiyacını karşılamak için açtırdığı temiz su kuyuları, yine Bakü’de açtırdığı kız mektebi ve tiyatro binasıdır. Tiflis’te açılan ilk Müslüman Kız Mektebinin ve Bakü Devlet Üniversitesinin açılması için maddi yardım göndermiştir. Ali Merdan Topçubaşı, Nesib Bey Yusufbeyli, Sultan Mecit Ganizâde, Abdullah Şaik ve Neriman Nerimanov gibi Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinin yurt dışında eğitim almalarını sağlamıştır. Sovyet hükümetinin mallarına el koymasıyla, doğduğu şehir olan Merdekan’da yoksul bir bağ evinde hayatını kaybetmiştir. Ümit Akın, Azerbaycan’ın Modernleşme Sürecinde Bir Öncü: Hacı Zeynel Abidin Tağıyev, s. 123-138.

kadar basımına devam ederek 108 sayı daha neşredebilmiştir. Bunca sayının neticesinde matbuatta epey deneyim kazanan Ünsizâde kardeşler, 1883-1891 yılları arasında “*Keşkül*” adlı bir dergi daha çıkartmışlardır. Azerbaycan matbuatı 1800’lü yılları bu dört adet gazete ve dergi ile tamamlarken, Rusya Müslümanları yani Türkistan’ın tamamında başta *Tercüman* gazetesi olmak üzere 1905 yılına kadar toplamda 11 gazete/dergi yayımlanmıştır (Devlet, 2020: 55).

Azerbaycan matbuatında basılmasa da Azerbaycanlı yazar ve şairlerin yakından takip ettiği *Tercüman* gazetesi, birçok sayısında Azerbaycanlı muharrirlere yer vermiştir. İsmail Gaspıralı’nın kurduğu iyi ilişkiler neticesinde Kafkasya’daki tanınırlığını arttıran *Tercüman* gazetesinin en çok aboneye sahip olduğu bölgelerden biri Kırım ve Kazan’la birlikte Kafkasya bölgesidir. *Tercüman*, Azerbaycan Edebiyat Tarihinde en az *Ekinci* gazetesi kadar önemli bir yere sahiptir. Çünkü Modern Azerbaycan Edebiyatının kurulmasında öncül olan tiyatro türü burada vücut bulmuş ve zamanla olgunlaşmıştır. Neriman Nerimanov, Haşim Bey Veziyov, Necep Bey Vezirov ve Abdürrahim Bey Hakverdiyev gibi dönemin önde gelen yazarlarının tiyatro metinlerine birçok sayısında yer vermiştir. Yalnızca tiyatro eserlerine değil, şiirlere ve biyografi metinlerine de bünyesinde yer veren *Tercüman* gazetesinde Ali Merdan Topçubaşı, Sultan Mecit Ganizâde, Molla Abdürrahim Talibov ve Hacı Zeynelabidin Tağıyev gibi önemli isimlerin monografileri yazılmıştır (Özkaya, 2014: 137-139).

1905 yılındaki serbestlik ortamından önce Mehmet Ağa Şahtatlı (Şahtatinski) tarafından “*Şark-ı Rus*” gazetesi de Azerbaycan’da yayımlanan diğer bir basım faaliyetidir. Nadir Devlet’e göre *esas gazeteciliği* başlatan gazete ise maddi desteğini Zeynelabidin Tağıyev’in, imtiyaz sahipliğini Ali Merdan Topçubaşı’nın üstlendiği ve henüz ilk sayısında “*İslamiyetsiz kurtuluş olmaz*” düsturuyla yayın hayatına giriş yapan “*Hayat*” gazetesidir (2020: 241). *Hayat* gazetesi 1904 yılında kurulmuş olmasına rağmen ilk sayısını 1905 yılında yayımladığı için bazı kaynaklar 1905 İnkılabı öncesi, bazı kaynaklar ise 1905 sonrası olarak ele almıştır. Azerbaycan’daki içtimai durumun inkılap öncesi ve sonrası şeklinde ele alınmasının sebebi siyasi politikalar ve milli bilincin oluşması sonucu uyanan her alandaki özgürlük iştahı olduğu kadar basın hayatındaki radikal canlanmadır. Nadir Devlet’in, R.R. Arat’ı kaynak göstererek verdiği verilere göre 1905 yılında Azerbaycan’da 15 matbaa ve 15 kitapevi mevcuttu; bununla beraber 15’den

fazla yeni matbaa faaliyetine Rus makamlarınca izin verilmemişti: buna rağmen 1905-1917 yıllarında her ne kadar çoğunluğu kısa süreli olsa da 6 tanesi Rusça¹⁴ olmak üzere 60'dan fazla gazete/dergi yayınlanmıştır (Devlet, 2020: 245).

1905 yılıyla beraber bir takımyıldızı gibi basım hayatında tek tek parıldayan gazete ve dergiler, devrin düşünce sistemini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu etkinin aslan payını alan, benimsediği ideolojiye karşıt olan yayınlarla münakaşaya girmekten çekinmeyip tek başına kendi yıldızını parlatan dergi ise “*Molla Nasreddin*” dergisi olmuştur. Salman Mümtaz'ın çalışmaları birkaç farklı gazete ve dergide yayınlanmış olmasına rağmen, onun, yayın hayatı boyunca desteklemekten çekinmediği, ideolojisini benimsediği dergi *Molla Nasreddin*'dir. Bu sebeple yazdığı diğer basım organlarından ziyade *Molla Nasreddin* dergisini tek başına ele alacağız.

1.2.2. Molla Nasreddin Dergisi

Yayın politikasında mizah, yergi ve karikatürü ön planda tutan *Molla Nasreddin* dergisi, yayın hayatına başlamasıyla birlikte kısa süre içerisinde tüzel bir kişilik kazanmıştır. Yazar kadrosunun ivedilikle oturması ve aynı ideoloji çerçevesinde hareket etmeleri, onların *Molla Nasreddin*çiler şeklinde anılmalarına sebep olmuştur. Salman Mümtaz da bu ideolojiyi benimseyen isimlerden biridir. Bu bölümde Mümtaz'dan bağımsız olarak *Molla Nasreddin* dergisiyle ilgili genel bir çerçeve çizeceğiz. Mümtaz'ın *Molla Nasreddin*çi profiline, diğer gazete ve dergilerdeki çalışmalarına hayatını ve sanat anlayışını aktaracağımız bölümde değineceğiz.

Molla Nasreddin dergisi ilk çıktığı andan itibaren döneminin en etkin ve en sivri yayın organıydı. Derginin milliyetçi tutumu ve kişi ayırt etmeksizin eleştirilerinden, yergilerinden taviz vermemesi kısa süre içerisinde halk tarafından sevilmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte, derginin yazar kadrosu ne denli münevver olursa olsun; halkın anlayabileceği seviyede yalın, Farsçanın ve Osmanlı Türkçesinin etkisinden uzak bir dil anlayışı benimsemeleri de halk tarafından sevilmelerindeki diğer bir nihai sebepti. İlk sayısı 7 Nisan 1906 yılında Tiflis'te, Celil Memmedguluzade idaresinde yayımlanan

¹⁴ Azerbaycan Türkleri tarafından çıkarılan bu gazeteler sırasıyla şu şekildedir: *Progres* (1907), *Derbentskiy Vestnik* (1908), *Prikaspiskaya Jizn* (1909), *Maykopskaya Jizn* (1911), *Terskiy Kray* (1911) ve *Yujniy Kavkaze* (1911). R.R Arat'tan aktaran Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1927), 2020, s. 243-244.

Molla Nasreddin, üç sene içerisinde henüz 1909 yılındaki 52. sayısında 4 bin nüshaya ulaşarak Rusya sınırları içerisinde rekor tiraj sayılabilecek sayılara ulaşmıştı (Devlet, 2020: 244). Bu istatistiksel başarılarına binaen, bir örneğinin daha var olamayacağını düşündüğü *Molla Nasreddin* dergisi hakkında Resulzade'nin ifadeleri de sadece istatistikte kalmayarak derginin önemini sözlü olarak da izah ediyor: “*mecmuanın mazhar olduğu muvaffakiyet Azerbaycan matbuatından hiç birisine nasip olmamış, kendisini tanzir ile birçok mizah gazeteleri tesis olunmuşsa da onun gördüğü rağbeti görmemiştir*” (Resulzade, 1993: 35).

Yüksek Lisans tezini *Molla Nasreddin* dergisi üzerine yapan Elif Kolikpınar'a göre derginin yayın programı şu şekildeydi: “1- Makaleler, 2- Keskin Tenkitler, 3- Felyetonlar, 4- Mizahi Şiirler, 5- Mizahi Telgraflar, 6- Satirik Hikayeler, 7- Latifeler, 8- Posta Kutusu, 9- Komik İlanlar, 10- Özel İlanlar ve 11- Karikatürler” (2016: 9-10). Derginin ilk sayısında, tespit ettikleri problemlerle kendi hüviyetlerini belli eden *Molla Nasreddinçilerin* eğilimleri toplumsal sorunlar üzerineydi. Kolikpınar, N. Ahundov'u kaynak göstererek, *Molla Nasreddin*'in idealarının dört ana konu üzerinde yoğunlaştığını belirtmiştir:

“1. *İnkılap harekâtının yansıması ve Çar hükümetinin antikomünizm siyasetini ortaya çıkarmak.*

2. *Yakın doğu ülkelerindeki mutlak hâkimiyetin ve emperyalist devletlerin bağımsızlık yolunda uyguladıkları siyaseti eleştirmek.*

3. *Eğitim ve kültür uğrunda, dine, cehalete karşı mücadele etmek.*

4. *Toplumların uluslararası birliğini anlatmak*” (Kolikpınar, 2016: 10).

Molla Nasreddinçiler, işledikleri konular neticesinde sadece Azerbaycan gündemiyle kalmamış, özellikle sınır komşuları, kültür ortaklıkları olan milletlerle ilgili yazılarında da sivri kalemlelerinden sakınmamıştır. Başta II. Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı, Rusya ve İran hakkında yazılar yazan *Molla Nasreddinçiler*, siyasa takibata uğramaları sebebiyle çeşitli mahlaslar kullanmıştır. Celil Memmedguluzâde'nin önderliğini yaptığı derginin yazar kadrosu: Ömer Faik Numanzâde, Mirza Alekber Sabir, Eli Nezmi, Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Qurbaneli Şerifov, Salman Mümtaz, Memmed Said Ordubadi, Eli Razi Şemçizâde, Bayrameli Abbaszade, Mirze Eli Möciz Şöbüsteri,

Cafer Cabbarlı, Eli Möhzun İrevani, Süleyman Melikov, Müceyri, Mehemed Eli Sidqi, Eliqulu Necefzade Qemküsar isimlerinden oluşurken karikatür ve resimler ise Oscar İvanoviç Şmerling, Jozef Rotter, Ezim Ezimzâde, Emir Hacıyev, Qezenfer Xalıqov, İsmayıl Ahundov, Kâzım Kâzımzâde, E. Behzad ve Helil Musayev gibi isimler tarafından çizilmiştir.¹⁵

Molla Nasreddin dergisi yayın hayatı boyunca muhtelif sebeplerle birkaç kez kapatılır. Bunlardan biri Türkiye ve II. Abdülhamit hakkında yazılan yazı ve çizilen karikatürler sebebiyledir. Tiflis Başkonsolosu Fevzi Bey, derginin 1906 yılındaki 23 ve 29, 1907 yılındaki 1 ve 11. sayılarını şikâyet eder ve dergide 1907 yılı mayıs ayına kadar Türkiye hakkında herhangi bir şey yayınlanmaz. Fakat 26 Mayıs 1907’de, derginin 21. sayısında Türkiye ile ilgili yayınlanan bir karikatür gereği dergi uzun süre kapatılır. Abdülhamit’in tahttan indirilmesinden sonra kapatılma hadisesiyle ilgili bir yazıda bu mesele tenkit edilir (Yıldırım, 2015: 660). Örneğini verdiğimiz kapatılma süreçlerini başka sebeplerle birkaç kez yaşamış olmasına rağmen *Molla Nasreddin* dergisi yıllar süren istikrarının neticesinde, 7 Ocak 1931 yılına kadar üç yüz yetmiş sayısı Tiflis’te, sekiz sayısı Tebriz’de ve üç yüz doksan sekiz sayısı Bakü’de olmak üzere toplamda 776 sayı yayınlarak yayın faaliyetine son vermiştir.

1.3. TEZKİRECİLİK GELENEĞİNDEN EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİNE GEÇİŞ

Azerbaycan edebiyatının incelenmesinde XX. yüzyıla kadar tezkireler ilk ve belki de yegâne kaynak olmuşlardır. Azerbaycan Türkleri, Tağıyev’in *Kaspi* gazetesini satın alana dek kendilerine ait bir matbaa ve basımevine sahip olamamışlardı. Bu sebeple elyazması metinler olarak yayılan tezkirelerin nüsha sayısı yeterli düzeye ulaşamamıştır. Bu durum hiç şüphesiz olumsuz bir koşul oluşturmuştur matbuat hayatında ve fakat, yazılı eserlerin yeterince yaygınlaşamaması halk için bir fırsat oluşturmuş; kâğıda dökemedikleri sözleri, sözlü edebiyat alışkanlığıyla hafızalarına kazımışlar ve böylece sonraki nesillere aktarabilmişlerdir. Nitekim Salman Mümtaz kendi koleksiyonunu

¹⁵ Molla Nasreddin’in yazar kadrosunu belirtirken temel kaynak olarak Kolikpınar’ın çalışmasını esas aldık. Fakat derginin yazar kadrosundaki isimler bazı kaynaklarda yer alırken, bazılarında yer almamıştır. Bu farklılıkların herhangi bir sorun teşkil etmemesi sebebiyle yazar kadrosuyla ilgili diğer kaynakları da belirtmekte fayda görüyoruz. Mirzebala Mehemedzade, Azerbaycan Türk Metbuatı, Bakü, s. 49; Akif Aşırılı, Azerbaycan Metbuatı Tarixi, Bakü, 2009, s. 143; Yavuz Akpınar, a.g.e, s. 94.

oluştururken yaşlı insanların sözlerinden ve hafızalarından epey istifade ettiğini belirtmiştir ki bu ifadelerini ilerleyen bölümlerde aktaracağız.

Tezkirenin *kökeni* ve çeşitli ilim adamlarının biyografileri suretinde sayabileceğimiz *tabakat*¹⁶, Arapların literatüründe ortaya çıkmış, zamanla tezkire halini alarak Fars edebiyatında daha çok şairlerin hayatlarını ve eserlerini içeren bir tür haline gelmiştir. Ferîdüddin Attâr'ın¹⁷ 1220 yılında yazdığı yetmiş iki sûfinin biyografisine dair “*Tezkiretü'l-evliyâ*” adlı eseri, Farsça yazılmış ilk biyografik eserdir (Öz, 2012: 68-69). Tezkire yazımının literatürdeki mihenk taşları ise Devletşah Semerkandî¹⁸ ve Ali Şîr Nevâî¹⁹. Vüsale Musalı'ya göre tezkirecilik geleneğinin süregeldiği yüzyıllarda birçok tezkireci bu iki önemli ismin tesiri altında tezkireler yazmışlardır. Tezkire alanında verilen ilk örneklerin ardından özellikle Arap ve Fars edebiyatları başta olmak üzere Osmanlı sahasında da yeni usuller gelişmeye başlamıştır. İlk örneklerinde içerik bakımından *Şeyhler*, *Padişahlar* ve *Şairleri* içeren tezkireler zamanla formel açıdan da değişikliğe uğrayarak muhtevasına *Bilgileri*, *Şehzâdeleri* ve *Sultanları* da katmıştır (İsen, 2010: 81-85).

Çalışma sahası Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları olan Vüsale Musalı, Azerbaycan'daki tezkire geleneğiyle ilgili çok sayıda bilimsel çalışma yapmıştır. “*Azərbaycan və Osmanlı Təzkiyələrinin Müqayisəsi*” adlı makalesinde Osmanlı tezkireleri ve Azerbaycan tezkirelerini kıyaslayan Musalı'nın tespitlerine göre

¹⁶ Sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türü. Dilimize de geçmiş olan *sınıf*, *zümre* anlamlarındaki “tabaka” kelimesinin çoğul halidir. İsmail Durmuş, “Tabakat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIX, s. 289-290.

¹⁷ Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisâbü'rî. Kesin olmamakla birlikte 1142-1145 yılları arasında Nişabur'da dünyaya gelmiş İranlı meşhur şair ve mutasavvıf. Eczacılık ve tıpla ilgilendiği için “Attâr” mahlasıyla anılmıştır. Henüz ilmi bir neşri yapılmayan 10.000 beyitlik divanı ve *Mantuku't-tayr* adlı mesnevisi önemli eserleri arasındadır. M. Nazif Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddin”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: IX, s. 95-98.

¹⁸ Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî. Doğum tarihinde netlik olmamakla birlikte 1427-1437 yılları arası olduğu tahmin edilmektedir. Şiirlerinde *Alâi* mahlasını kullanan Semerkandî, Timurlular'dan Şâhruh Mirza'nın nedimlerinden Emîr Alâüddevl-e İsfereyînî'nin oğludur. Ona ününü kazandıran *Tezkiretü'l-evliyâ* adlı eseri bir mukaddime, yedi bölüm ve bir hâtmeden oluşmaktadır. Mukaddime bölümünde şiir sanatı ve meşhur on Arap şair hakkında bilgi verilirken, sonraki yedi bölüm içerisinde 143 İran şairinin biyografileri yer almaktadır. Ayla Demiroğlu, “Devletşah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: IX, s. 244-245.

¹⁹ Soyu bir Uygur kabilesine dayanan Klasik Çağatay edebiyatının en şairi, devlet adamı. Doğum tarihi 9 Şubat 1441'dir. Türk dilinde yazılan ilk şura tezkiresi *Mecâlisü'n-nefâis* onun eseridir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan Köşkü, nr. 808) nüshasına göre *Mecâlis*'te 451 şair bulunmakta ve bunlardan sadece kırk birinin Türkçe şiir yazdığı görülmektedir. Günay Kut, “Ali Şîr Nevâî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: II, s. 449-453.

Azərbaycan tezkirecileri²⁰, eserlərini oluşturunən sosial sınıf, alfabe, coğrafiya, kronoloji gibi prensipleri usul olarak kabul etmişlerdir. Bununla beraber tezkire geleneğinin İran, yani Fars edebiyatı ürünü olması hasebiyle bu tezkirelerin büyük çoğunluğu Farsça olarak yazılmışlardır (Musalı, 2014: 119-121). Bunun sebepleri arasında Azərbaycan coğrafyasının İran tesirinde olması kadar, bazı tezkire yazarlarının (ki sayımları azımsanmayacak kadar az değildir) sarayın içinden olan şehzadeler olmasıdır.

Musalı, makalesinde tezkirecilerin karşılaştığı zorlukları ve yakındıkları hususları da ele almıştır. Onun tespitine göre tezkire yazarları, eserlerine dahil edecekleri şairlere veya yakınlarına, ilgili kişinin hayatı hakkında bilgi talep ettiklerinde buna yanıt alamadıklarını veya alsalar dahi bunun geciktiğinden şikâyet eder. Hatta verdiği örnekleri detaylandırarak yaptığı alıntılarda, vefat etmiş bir şairin torunlarına veya sonraki kuşaktan bir aile ferdine şairin hayatıyla ilgili malumat sorduklarında, hakkında bilgi almak istediği şairin adını/mahlasını dahi bilmediklerini söyler (Musalı, 2014: 127-130). Bu durumun benzerini Salman Mümtaz da yaşamış ve benzer şikâyetleri dile getirmiştir. Onun çalışma usulü klasik tezkire yazıcılığından farklı olarak kişiler özelinde sınırlı kalmamış, halihazırda elinde bulunan bilgileri farklı tezkireler ve metinler üzerinden kıyaslayarak ele almıştır. Haliyle karşılaştığı zorluklar da farklılık göstermiştir; bu zorlukların başında topladığı belge, metin ve materyallerin bozuk/yıpranmış/yırtılmış/silinmiş veya eksiklik barındırıyor olması gelmektedir.

Tezkire yazıcılığı üzerine yaptığı çalışmalar neticesinde 18 adetle en çok tezkirenin XIX. yüzyılda yazıldığını tespit eden Musalı'ya göre sonraki yüzyılda, yani XX. yüzyılda bu sayı 12'ye düşer.²¹ Bu tezkireler XX. yüzyıl süreci içerisinde ele alınsa da çoğu XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başlarına tekabül eder. Nitekim XX. yüzyılda 12 olan sayının XXI. yüzyılda 1'e düşmesi bunu kanıtlar niceliktedir. Bu radikal düşüşün

²⁰ Azərbaycan'daki Tezkirecilik tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Vüsalə Musalı, Azərbaycan Təzkirəçilik Tarixi, Bakü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

²¹ XX. yüzyıl tezkireləri: Məhəmməd ağa Müctəhidzadə'ye ait "Riyazül-əşiqin" tezkiresi, Həsənəli xan Qaradaği'ye ait "Təzkireyi-Qaradaği" tezkiresi, İbrahim Tahir'e ait "Riyazül-arifin" tezkiresi, Şəmsəddin xan Haqqi Təbrizi'ye ait "Əncümənül-üdəbə" tezkiresi, Məhəmmədəli Tərbiyət'e ait "Dənışməndani-Azərbaycan" tezkiresi, Qulam Məmmədli'ye ait "Təzkirə", Seyid Əbdülhamid Xalxali'ye ait "Təzkirəyi-şüarəyi-müasiri-İran" tezkiresi, Əziz Dövlətabadi'ye ait "Süxənvərani-Azərbaycan" tezkiresiyle birlikdə "Sərayəndeqani-şəri-parsi dər Qəfqaz" tezkiresi, Əli Nəzmi'ye ait "Devist süxənvər" tezkiresi, Yəhya Şeyda'ya ait "Ədəbiyyat ocağı" tezkiresi və Məhəmməd Deyhim'e ait "Təzkireyi-şüarəyi-Azərbaycan". Vüsalə Musalı, Azərbaycan və Osmanlı Təzkirələrinin Müqayisəsi, s. 118-138.

nihai sebebi hiç şüpheşiz tezkire geleneğinin yüzyıllar süren yerini yavaş yavaş modern edebiyat tarihçiliğine ve antoloji yazımına bırakmasıdır.

1.3.1. Modern Edebiyat Tarihçiliği

Modern edebiyat tarihçiliğinin Azərbaycan edebiyatında ortaya çıkışını 1900'li yılların başları olarak ele alabilir ve 1905 sonrası oluşan serbestlik ortamında matbuat hayatında oluşan kısmi özgürlük ve basım olanaklarının yaygınlaşmasıyla ilişkilendirebiliriz. Bu süreçte edebiyat tarihçiliğinin ilk örneklerini Feridun Bey Köçerli, Abdulla Sur, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Bekir Sıtkı Çobanzade, Emin Abid, Ahmed Cevad, İsmail Hikmet Ertaylan, önemli tetkikleri bulunan Mehmed Fuad Köprülü gibi isimlerle birlikte Salman Mümtaz vermiştir.²²

“20-ci illər ədəbi prosesinin yeni qüvvələri İsmayıl Hikmət, Əli Nazim, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Atababa Musaxanlı, Cabbar Əfəndizadənin araşdırmalarında yeni tipli ədəbiyyat tarixinin yazılması və ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşdırılması məsələləri başlıca yer tuturdu. Ədəbiyyat tarixinin yeni meyarlarla yazılması üçün müəyyən şərait vardı. Firudin Köçərli, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib və b. kimi araşdırıcıların səyi nəticəsində müxtəlif dövrlərdə yaşamış ədəbi şəxsiyyətlər və onların əsərləri haqqında yeni materiallar əldə edilmişdi” (Əhmədli & Şamil, 2020: 10).

Bahsi keçən isimlerle birlikte edebiyat tarihçiliği üzerine çalışmalar yapan muharrirlerin karşılaştığı bazı sorunlar/engeller vardır. Bunlar sırasıyla şu şekildedir:

1. Modern edebiyat tarihçiliğine dair bir emsal oluşturacak eserin ellerinde olmaması ve tarih yazıcılığında yeni bir anlayış edinmenin oluşturduğu yazım sancıları.
2. Tezkire yazıcılığından tamamen uzaklaşmamak ve kökeni olan Fars edebiyatıyla gelen Farsçanın getirdiği dil problemleri.
3. Yeterli ve gerekli kaynaklara istedikleri ölçüde ulaşamamaları ve ulaşabildikleri kaynakların kendi aralarındaki tutarsızlıklar.

²² Bu isimler dışında kendilerinden bir edebiyat tarihçisi şeklinde bahsedemeyeceğimiz bazı isimlerin de çalışmaları olmuştur. Mirza Kazım Bey'in Kazan'da çıkan bir yangın sonucunda yanıp kül olan bir eseri, Mirza Yusuf Nersesov'un *Mecmua-yı Divan-ı Vakıf ve Diğer Muasirin* adlı eseri, Hüseyn Efendi Gayıbov'un *Azərbaycan'da Məşhur Olan Şüaranın Eşarına Mecmua* adlı 4 ciltlik eseri ve Şeyh Ahmed Hüseynzadə'nin *Tarih-i Edebiyat-ı Türki* adlı eseri bunların başlıcalarıdır. İsmail Hikmet, *Azərbaycan Edebiyatı Tarihi*, hzl. Parvana Bayram, s. 36-38.

4. Özellikle 1920 yılından sonra, Azərbaycan hökümetinin SSCB kontrolünə keçməsiylə birlikdə eğitim və edebiyat alanında ivediliklə uygulanan Sovyetləştirmə politikası; güdümlü, yönləndirilmiş və harstan arındırılmış bir anlayışın zorakı olaraq yazarlara/araştırmacılara dikta edilmesi.

5. Türk Dünyası için ortak değerler olan bazı isimler (Fuzûlî, Nesîmî, Dede Korkut, Köroğlu gibi) hakkında ortak kaniya varılamayan gölgeli noktalar olması, kabul gören farklı elyazması nüshalar ve dolayısıyla ortaya çıkan farklı varyantlar.

Yapılan çalışmalara baktığımızda adını zikrettiğimiz isimlerin tamamının bu sorunların hepsi veya birkaçıyla bir şekilde karşılaştıklarını söyleyebiliriz. Bu sorunların çözüm yolu ise döneme göre ya hiç mümkün olmamış ki bunun en büyük sebeplerinden biri Rus sansürüdür, ya da sorunlardan birini çözseler bile bir diğerine maruz kalmışlardır.

1.3.2. Edebiyat Tarihçiliğiyle İlgili İlk Örnekler

Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan *Edebiyat Tarihçiliği*, 1905 sonrasında ilk ciddi örneklerini göstermeye başlamıştır. Parvana Bayram'a göre bu alanda ilk örnekleri veren Feridun Bey Köçerli'nin üç ciltlik eseri *Azərbaycan Türklərinin Edebiyatı* adlı eseri, 1925 yılında iki cilt halinde *Azərbaycan Türklərinin Tarihi Materyalləri* adıyla basılmış, fakat kendisi katledildiği²³ için bu eseri görememiştir. 1903 yılında oluşturmaya başladığı eserin ne kadarının bu basımda yer aldığı tartışmalıdır. Bununla beraber, tüm Türk Dünyası edebiyatlarında yer alan Fuzûlî, Köçerli'nin edebiyat tarihçiliğine başladığı nokta olmuş ve İsmail Hikmet'in *Azərbaycan Edebiyatı Tarihi* eserini hazırlayan Bayram, yazdığı araştırma metninde bu durumu, Köçerli'nin bu tercihinə binaen yaptığı tespit, onun Fuzûlî'yi edebiyat tarihçiliğinde nerede konumlandıracağına karar veremediği kanaatine vararak bir nevi zorunlulukla tercih ettiği şeklinde izah etmiştir (Bayram, 2013: 38).

Yusuf Vəzir Cəmənzəminli'nin 1921 yılında İstanbul'da basılan *Azərbaycan Edebiyatına Bir Nəzar* adlı eseri ise üç bölümden oluşmakta ve ilk bölümünü sözlü edebiyat teşkil etmektedir. Cəmənzəminli, eserinde kendisini takdir etse de Köçerli'den

²³ “1920-ci il aprelin 28-də bolşəviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra ilk güllələdikləri aydınlarımızdan biri də Qazax Pedagoji Seminariyasının müdiri, Müsavat Partiyası Qazax bölgə təşkilatının rəhbəri Firudun bəy Köçərli olmuşdu. Bolşəviklər onu düşmən kimi güllələsələr də, bunu xalqdan gizlətməmişlər.” Emin Abid, *Azeri Edebiyatı Tarihi*, hzl. Bədirxan Əhmədli & Əli Şamil, s. 9.

farklı olarak yazılı edebiyat bölümünü Nesîmî ile başlatmıştır ve eserinde nasıl bir yol izlemesi gerektiği hususunda bir karara varamadığını söylemiştir. Devamında ise önce Hatâî, ardından Fuzûlî'den bahseden Çemenzeminli, biyografilerini verdiği bu şairlerin şiirlerinden az sayıda örnekler vermiştir (Bayram, 2013: 41-42). Çemenzeminli'nin eseri belki de bu sebeplerden dolayı daha çok bir antoloji niteliğindedir.

Azeri Edebiyatına Ait Notlar adlı ufak risalesinin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuasında yayınlanmasıyla Azerbaycan edebiyatına dair tetkiklerini belirtmeye başlayan Fuad Köprülü²⁴; Türkiye'de Azerbaycan edebiyatı tarihinin ele alınmasını ve kan bağıyla birlikte kültürel olarak da ortaklık beslediğimiz Azerbaycan Türkleriyle aynı zamanda ortak edebi ürünlerimizin de olduğuna dikkat çekmiştir. İlk çalışmaları bunlarla sınırlı kalmamış ve 1942 yılında basılan DİA'nın II. Cildinde *Azeri* maddesini yazmıştır (Bayram, 2013: 47). Fuad Köprülü, Azerbaycan edebiyatını tarihlendirirken içtimai ve siyasi zemini esas almıştır. Çalışmasının kapsam alanı XIV. yüzyıla, Kadı Burhaneddin, Nesîmî, Hatâî ve Habîbî gibi önemli isimlerin yaşadığı yüzyıllara kadar uzanır. Hanlıklar dönemini müstakil olarak ele alması ve tezkirelerden yararlanması ise Emin Abid'ten ziyade Salman Mümtaz ile benzerlik taşır. 1919 yılında *Azeri Edebiyatı Tarihi* adıyla Emin Abid tarafından yazılan yüksek lisans tezinin jüri üyelerinden biri Fuad Köprülü'dür. Nitekim Emin Abid, tezini hocası *Köprülüade Mehmet Fuat Beyefendi*'ye takdimiyle şu cümlelerle adamıştır: “*Muhterem Üstadım, Bu gün kısmen takdim ettiğim ve Bakü'de neşrine intişar edeceğim 'Azeri-Türk Edebiyatı Tarihi' namındaki eser-i âcizimi, Kafkas ve Azerbaycan gençliğinin kalbinde sevimli bir yer tutan mübeccel isminize ithaf etmekle bahtiyarım*” (Abid, 2020: 32).

Hiç şüphesiz literatürümüzdeki bu eksikliği fark eden Fuad Köprülü, Azerbaycan Türklerinden olan Emin Abid'in *Azerbaycan Edebiyatı* üzerinde hususen çalışmasını teşvik etmiştir. Bu teşvikler üzerine yüksek lisans tezini yazan Abid'in bu çalışmasının genişletilmiş ve/veya düzenlenmiş hali basıma hazırlanmıştır. Tezin, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adıyla basıma çıkmasıyla ilgili ilk bilgilere 1920 yılında *Yeni*

²⁴ Köprülü'nün bu tetkikleri bir eser şeklinde Azerbaycan'da da basılmıştır. “*Âzerî Edebiyatına Ait Tedkikler (Bakü 1926). Âzerî edebiyat ve kültürüne devamlı ilgisine cemile olmak üzere Bakü Milletlerarası Türkoloji Kongresi'ne iştiraki vesilesiyle Âzer-Neşr müessesesi tarafından yayımlanan kitap Köprülü'nün Fuzûlî, Hasanoglu, Habîbî ve Nâmî hakkındaki dört makalesini bir araya getirmektedir.*” Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII, s. 471-486.

Fikir gazetesinde *Türkiye Mektupları* köşesinde yayımlanan iki makalede rastlanır. Ardından bu eserin özet halinde basımı için Macar şarkiyatçı Margit Pallu tarafından Macarcaya çevrilir. “*Emin Abid’in bulabildiğimiz kendi yazılarında ise Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi eserinin kaç ciltten oluştuğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmaz. (...) Emin Abid’i yakından tanıyan ve onunla arkadaşlık eden Ali Şahbazov, Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi eserinin altı cilt olduğunu yazar. Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İncesenet Arşivinde 170 fontta Emin Abid’le ilgili belge saklanmaktadır. Fonttaki belgeleri tanıtan küçük çaplı önsözde hiçbir kaynak gösterilmeden Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi eserinin üç cilt olduğu yazılmaktadır*” (Hüseyinoğlu, 2012: 172-174). Emin Abid’in bu kapsamlı çalışması Azerbaycan edebiyatında aydınlatılamayan birçok noktayı barındırır. Bu noktaları da bölümlere ayırarak ayrı ayrı ele alan Abid, sistematik bir edebiyat tarihçiliği örneği sunar. Birinci cildin önsöz metni bu duruma bir örnektir:

“*Emin Abid’in Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi eserinin birinci cildine yazdığı ön sözden, kitabın iki bölümden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Aşiret Devri adı verilen birinci bölüme 1. Kafkas ve Azerbaycan’da Edebi Hayatın Başlangıcı, 2.Yabancı Edebiyatların Tesiri, 3. Halk Edebiyatının Eski Devirleri, 4. Çadır Edebiyatı: Aşiret aristokrasisinin vücuda getirdiği edebiyat kısımları dâhildir. Son bölüm ise kendi içinde aşağıdaki alt başlıklara ayrılır: Oğuzname: Mevzu ve Mahiyeti, Oğuz Han Menkıbesi, Hezret El-risalet Min Kalamat Oğuzname El-meşhur Atalar Sözü, Miladi 12. Asırda Koroğlu Menkıbesi. Aşiret Devri ile Derebeylik Devri Arasındaki Keçid Zamanı adı verilen ikinci bölüme 1. Azerbaycan ve Kafkasya’nın Araplar Tarafından İstilas, 2. Kur’an Edebiyatının Edebiyatımıza Tesire Başlaması, 3. İslamlaşmış Oğuzname, 4. Kitabı-Dede Korkud Ela-lisan Taifeyi-Oğuzan, kısımları dahildir. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, Netice ve İlaveler (Metinler) bölümüyle biter*” (Hüseyinoğlu, 2012: 178).

Verdiğimiz örnekler ve bu sistematik çalışmadan da şu sonucu çıkarabiliriz ki yapılan tüm bu çalışmaların Azerbaycan edebiyatının tarihini aydınlatma hususunda müstesna yeri olsa da Emin Abid, edebiyat tarihçiliği bahsinde adı geçen tüm yazarlar arasında tezkirecilik geleneğinden en uzak isimdir.

Edebiyat tarihçiliği ile ilgilenen yazarlar bahsinde adını zikredeceğimiz son isim ise İsmail Hikmet Ertaylan'dır. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı eserini yazmadan önce Sovyet Azerbaycan hükümetinin davetiyle Azerbaycan'a gelerek yerinde yaptığı tetkikler neticesinde bir görev usulüne göre bu çalışmayı yapması onu diğer çalışmalardan ayırır. *"İsmail Hikmet'in (1889-1967) Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin siparişi üzerine yazdığı Azerbaycan Edebiyatı Tarihi üç cilt olarak başlangıçtan 1905 yılına kadar yazılmıştır. Fakat eser bilinmeyen sebeplerden 2 cilt halinde ve Azerbaycan Edebiyat Tarihi: İslamiyet'in Zuhurundan Miladın On Sekizinci Asrına Kadar başlığı ile basılmıştır"* (Bayram, 2013: 51). Ertaylan'ın bu eseri Sovyet propagandası ve baskıyla yazması, onun milli hislerini rahatsız etmiş ve belki de bu sebeple görevlendirilme süresi bittikten sonra Azerbaycan'a hiç gitmemiştir. İsmail Hikmet'in bu eserini inceleyen ve 2013 yılındaki basımının hazırlayıcısı olan Parvana Bayram, yazdığı önsöz metninde Ertaylan'ın Sovyet güdümü ve baskısında kaldığı noktaları açıkça tespitleriyle beraber sebeplerini izah etmiştir. Nitekim bu eserin yazıldığı yıllarda eleştiri oklarının hedefinde olmasına da değinmiş, Köprülü'nün bu çalışmaya dair eleştirilerine de yer vermiştir. Eserde Sünni-Şii meselesine sıkça yer verilip, bu mezhep tartışmasının canlı tutulması, açık bir şekilde Sovyet ideolojisinin ürünüdür. Bununla beraber Ertaylan'ın yönlendirildiğinin en net işaretini, Parvana Bayram'ın şu ifadelerinden görmek mümkündür: *"Eserde bütün biyografilerin sonunda verilen ve sürekli tekrarlanan kanaat; bütün şairlerin klasik ve skolastik olduğu, şairlerin İslamiyet'in, Arap ve Fars edebiyatının 'çürük geleneği'nden kurtulamadığıdır. Edebiyat tarihçiliği yazımındaki ön şartlardan olan objektifliğe maalesef sosyal siyasi baskılardan dolayı bu eserde fazla riayet edilmemiştir"* (2013: 53).

İsmail Hikmet, eserinin başlarında Azerbaycan edebiyatında yaygın olan türlere dair bilgiler verir ki bu türler ağırlıklı olarak halk edebiyatı türleridir; çalışmanın sonunda ise önem arz eden isimlerin biyografileri ve şiirlerine dair tetkikleri yer alır. Parvana Bayram, İsmail Hikmet'in çalışması için kullandığı ve atıf yaptığı kaynakları kategorize etmiştir: *"Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'nin Yazılmasında Kullanılan Kaynaklar"* başlığı altında yer alan bu kaynaklar bölümünü incelediğimizde, Mümtaz'a ait olan üç makale tespit edilmiştir. Bunlar:

1- Salman Mümtaz, “Hatâîyle ilgili”, *Maarif ve Medeniyet*, Ağustos-Eylül (Teşrin-i Evvel), say: 8-9,10 Bakü. 1923

2- Salman Mümtaz, “Hatâîyle ilgili”, *Maarif ve Medeniyet*, Nisan-Mayıs, sayı: 4-5. Bakü. 1923.

3- Salman Mümtaz, Kavsi. *Kommunist Neşriyatı*, sahife 6. Bakü. 1925. (Bayram, 2013: 61)

Azerbaycan’da edebiyat tarihçiliği, *edebiyatşinaslık* ve elyazması eser/nüsha çalışmaları yukarıda bahsi geçen isimlerin çalışmalarıyla hasıl olmuştur. Bu isimlerin bazıları ya tek veya birkaç yazar üzerinden biyografi niteliğinde kalan çalışmalar icra etmiş ya da tezkire geleneğini aşamamışlardır; sığ çalışmalarla sınırlı kalmayıp gerçek manada edebiyat tarihi araştırmaları yapan diğer isimler de ya sansür engeline takılmış ya da eserleri korunamadan SSCB yıllarında imha edilmiştir. Bahsi geçen isim ve eserlerin edebiyat tarihçiliğine katkılarının mukayese edilmesi zordur ki bunun önündeki en büyük engel birçok eserin kayıp yahut nakıs olmasıdır. Bu durumlar göz önüne alındığında Feridun Bey Köçerli, Emin Abid, İsmail Hikmet Ertaylan ve Salman Mümtaz’ın, edebiyat tarihçiliği sahasının başlıca isimleri olduklarını söylemek mümkündür. Bununla beraber Emin Abid’in eseri İstanbul’da yazılmış bir doktora çalışmasıdır ve günümüze ulaşmayan eksik bölümleri vardır; Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin çalışmaları belli dönemleri kapsamaması bakımından hacim olarak yetersizken, Ahmed Cevad’ın eserlerinin büyük bir bölümü imha edilmiştir²⁵ ve İsmail Hikmet’in eseri Sovyet hükümeti kontrolünde yazılmış güdümlü bir çalışmadır. Feridun Bey ve Salman Mümtaz’ın eserleri ise nispeten korunarak günümüze kadar ulaşmış ve Sovyet güdümüne boyun eğmeden oluşturulmuştur. Mehmet Emin Resulzade’nin, “*Mu’asır Azerbaycan’da Matbu’at ve Edebiyat*” başlığı altında Azerbaycan edebiyatını ve tarihini değerlendirirken ifade ettiği şu cümleler bu çıkarımı kanıtlar niteliktedir:

“*Propaganda mahiyetini haiz olmayan gayr-ı mevkut neşriyattan Azerbaycan edebiyatı tarihine ait olarak intişar eden materyaller serisini zikredebiliriz. Bunlardan*

²⁵ Ahmed Cevad, 2 Ekim 1937 yılında tutuklandığı süreçte, eserlerinin büyük bölümü bir pakette toplanıp bağlanmış ve imha edilmiştir. İçerisinde Azerbaycan edebiyatına dair muhtelif metin, kitap ve gazete yazıları olmakla birlikte eşi Şükriye Hanımla olan mektupları dahi tutuklamaları gerçekleştiren Qvozdev ve Qusarov tarafından ortadan kaldırılmıştır. Чәлал Гасымов, Әсрин Гиҗамәт Чағы, s. 73.

biri Feridun Köçerli merhum tarafından te'lif olunan Azərbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalləri, diğeri de Selman Mümtaz tərəfindən nəşrolunan seridir” (Resulzade, 1993: 80)

Resulzade'nin işaret ettiği seri Mümtaz'ın özellikle *Kommunist* gazetesinde seri yazılar şeklinde yazdığı ve ardından bir araya getirilen *Azərbaycan Edebiyatı Kaynakları* adlı eseridir. Ayrıca Resulzade, yukarıdaki ifadesinin sonuna “(...) *El Şairleri cildləri de şayan-ı kayddır*” şeklinde dipnot düşmüş ve *El Şairleri* eserinin de kıymetine değinmiştir. Salman Mümtaz'ın eserlerini ele alacağımız bölümde bu iki eser etraflıca ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

SALMAN MÜMTAZ'IN HAYATI

“Seçkin və səxavətli Ustad, məzarı da bilinməyən böyük Salman Mümtaz! Sənin məqbərən bizə təzədən qaytardığın ölməz qələm sahiblərinin solmaz şeirləridir!

Cənnəti insan yerdən uzaqlarda, səmalarda, xəyali bir aləmdə təsəvvür edir. Amma əsl cənnət millətin bağrının başı, onun öz əziz övladlarına sevgi ilə açılmış qucağıdır.

Salman Mümtaz bundan sonrakı bütün zamanlar içərisində - Azərbaycan xalqı var olduqca, bu xalqın könlündəki söz-sənət, şövqü var olduqca, həmin cənnətdə, millətin məhəbbətlə açılmış qucağında, millətin bağrının başında yaşayacaq.”

Rafael Hüseynov

2.1. AİLESİ, ÇOCUKLUK YILLARI VE EDEBİYATA İLGİ DUYMASI

Salman Mümtaz¹, 20 Mayıs 1884 tarihinde, Azərbaycan'ın Şeki² şəhrinin Genceli mahallesinde dünyaya gelmiştir. Künyesi *Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə Mümtaz*'dır³. Babası bir ticaret adamı (çoğunlukla ipek ticareti) olan Ağa Ələsgər'dir. Mümtaz henüz dört yaşında iken⁴ babasını kaybeder. Bu elem haberin üstüne bir de evlerinde büyük bir yangın çıkar ve bu zorlukların ardından annesi Məşədi Zəhra Hanım⁵ (1865-1938), küçük kardeşi Kərbəlayı Əsgər'e Aşkabat'a gitmesini söyler. Bunun ardından çocukları Mümtaz ve Əsgər'i alarak Aşkabat'a gider. Ardından kardeşi Kərbəlayı Mövsüm'ü de yanlarına çağırır (Tahirzadə, 2002: 3). Mümtaz'ın çocukluk yıllarıyla ilgili kaynaklarda yeterince veri tespit edemedik. Fakat Mümtaz'ın ünlü Rus yazar Lev Nikolayevich Tolstoy ile henüz çocuk yaşta tanıştığını belirtmek gerekir. Gasimova'ya göre, Salman Mümtaz, çocuk yaşta iken kardeşiyle beraber ticari bir gezi

¹ Салман Мумтаз. Bazı kaynaklarda kapalı e sesi “ə” ile yazıldığı için “Selman Mümtaz” şeklinde de geçmiştir.

² Eski adıyla Nuha.

³“Салман Мəммəдəмин оғлу Əскəров”, С. В. Quliyev, “Салман Мумтаз”, Азəрбајчан Совет Енсіклопедіјасы, Cilt: VIII, s. 274.

⁴ N. H. Necefov ve Ənvər Mete, Mümtaz iki yaşında iken ailesinin Aşkabat'a göçtüğünü (ki bu göç sebebi muhtemelen evlerinin yanmasından kaynaklanır) ve babasının da Azərbaycan'da değil, Aşkabat'ta vefat ettiğini söyler. H. h. Нəчəфов, Салман Мумтазын Əдəби вə Елми Фəалијјəти, s. 7; Ənvər Mete, О Торағын Övladları, s. 153. Kaynakların büyük çoğunluğunda Mümtaz'ın dört yaşında iken babasını kaybettiği ve bu sebeple Aşkabat'a göç ettikleri yönündedir.

⁵ Məşədi Zəhra Hanım'ın Mirza Fethali Ahundzadə ile akrabalıkları vardır. Ədalət Tahirzadə, Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal Oçerki), s. 3.

için Nizhny Novgorod'a⁶ gider. Burada Yasnaya Polyana köyünde Tolstoy ile tanışan Mümtaz kardeşler, onunla iki gün boyunca vakit geçirme fırsatı bulurlar ve Tolstoy'un evlerinin arkasında bir kümes yapmasına da yardımcı olurlar (Gasimova, 2015: 19).

Mümtaz, Aşkabat'ta *Xalxallı* (Halhallı) medresesine gider. Bu medresede hocası Mirza Esedullah'tan⁷ Arapça, Farsça ve Urdu dillerini öğrenir. Ailesinin maddi yetersizliklerinden dolayı eğitimini uzun sürdüremeyen Mümtaz, ticaretle uğraşan dayısı Kərbəlayı Mövsüm'ün dükkanında çalışmaya başlar. Onun hayatında yaşadığı ilk kırılma anı 1893 yılında, dokuz yaşında iken Mirza Alekber Sabir ile tanışmasıyla gerçekleşir (Tahirzadə, 2002: 4). Edebiyata hevesi bu noktada başlayan Mümtaz, medrese eğitimini mecburen yarıda bırakmış⁸ olsa da kendi imkanlarıyla Farsça, Arapça ve Urduca dilleriyle birlikte özellikle edebi okumalar ve ticaretle öğrendiği Rusçasını geliştirir. Zaten yaşadığı şehirde konuşma dili olan Türkmen Türkçesiyle konuşabilen Mümtaz, yine muhtemelen ticaret sayesinde Kırgız ve Özbek dillerini de öğrenir (Orsər, 2018: 155). Çingiz Ənvəroğlu, "*Salman Mümtaz haqqında düşüncələr*" başlıklı yazısında, nenesinin Şeki hanlarının neslinden olduğunu ve Şeki tarihiyle ilgili en güvenilir kaynak yazarlarından Kərim Ağa Fateh'in torunu olduğunu söyler. Nenesinden Şeki tarihi ve önemli isimleriyle ilgili anlatılar dinleyen Ənvəroğlu, bu anlatılardan birinin Salman Mümtaz dair olduğunu ifade eder. Fransızca konuşmak, elit bir aileye mensup olmanın o dönem gerekliliklerden olması sebebiyle nenesi de Fransızca bilmektedir. Onları ziyarete gelen Salman Mümtaz'ın da nenesiyle Fransızca konuştuğunu aktarır (Ənvəroğlu, 2019: 14). Bu dilleri

⁶ *Nijni Novgorod* şeklinde de kaynaklarda geçmektedir. Rusya Müslümanlarının panayırılar için toplandıkları yerdir.

⁷ Mümtaz'ın gittiği okulun hem ismini taşıyan hem de kendine hocalık eden Mirza Esedullah hakkında kaynaklarda detaylı bilgi verilmemiştir. Araştırmacılar sadece Mümtaz'ın hocasının isminin Esedullah olduğunu ve ondan Urdu dilini öğrendiğini belirtmiştir. Burada Urdu dilinin ünlü şairi Mirza Esedullah Han Galib'ten bahsedilmesi pek söz konusu değildir. Çünkü *Galib Dîvânı* ile ün kazanmış şairin öldüğü yıl olarak birçok kaynak 1869 yılını işaret etmektedir. Mümtaz'ın 1884 yılında doğduğu düşünülürse 'Mirza Esedullah' ismi sadece isim benzerliğidir ve gittiği okula bu ismin verilmesinin sebebi bu usta şair olabilir. Tarihçi Reşid Ahmed Siddiki, Moğol saltanatının Hindistan'a üç muhteşem şey kazandığını söyler: Urdu dili, Tac Mahal ve Galib. Bu üç muhteşem şey arasında sayılan Mirza Esedullah Han Galib, ayrıca soyu Türklere dayanan Türk-Hint bir aileden gelmektedir. Mirza Esedullah Han Galib, *Galib Dîvânı*, çev. Celal Soydan.

⁸ İmaməliyeva'nın ifadelerine göre Mümtaz'ın buradaki eğitimi yalnızca üç ay sürer: "*Aşqabadda xalxallı Ədədullahın məktəbinə oxumağa gedən Salman maddi ehtiyac üzündən 3 ay sonra oranı tez tərk etməli olur. Lakin məktəbə getməsə də, o, müəlləddən uzaq düşmür, hətta ərəb, fars və urdu dillərini öyrənir.*" Leyla İmamiləyva, *Salman Mümtazın Ədəbi Şəxsiyyəti*, s. 4.

bilmesi sayesinde sadece Türk ve Azerbaycan edebiyatını değil, aynı zamanda özellikle şark edebiyatlarının mühim eserleriyle birlikte Rus edebiyatını da okur.

Ənvəroğlu, yuxarıda belirttiğimiz yazısında Mümtaz'ın doğduğu evle ilgili bir anısını anlatır. Şeki'de olduğu bir vakit, arkadaşı Rasim Cavadov ile karşılaşır. Arkadaşından ailesinin evinin yandığı haberini alır ve bunun üzerine sohbet ederler. Can kaybı olmasa da onu daha çok üzen bir başka haber öğrenir. Rasim, yanan evin, Salman Mümtaz'ın doğduğu aile evi olduğunu ve 40 yıl kadar önce ailesi tarafından satın alındığını söyler. Bunun üzerine Ənvəroğlu hem evin durumunu öğrenmek hem de Mümtaz'ın doğduğu evi ve sokağını görmek için oraya gitmek ister. Yol üzerinde sohbet ettikleri esnada Ənvəroğlu, nasıl olur da Mümtaz'ın evinin müze haline getirilmediğinden sualler eder ve bu durumdan yakınır. Yol sırasında yanından geçtikleri bir mektebin önünde durarak oradaki liseli öğrencilerle sohbet ederler. Öğrencilere Salman Mümtaz'ı tanıyıp tanımadıklarını sorduklarında ise tanımadıklarını ve hatta adını hiç duymadıkları cevabını alırlar. Ənvəroğlu ve Rasim, bu durum karşısında hicap duyarlar ve okullarda Salman Mümtaz'ın öğretilmemesine teessüf ederler. Yanan eve vardıklarında, yangından kalan tahribatın büyük oranda giderildiğini ve tamirata çoktan başlanıldığını görürler. Ənvəroğlu, evin müze haline getirilme fikrini, evin mülk sahibi olan Rasim Cavadon'un kardeşi Elxan Cavadov'a iletir. Bu teklif memnuniyetle karşılanır ve Elxan, devlet yetkililerinin böyle bir faaliyet yürütmeleri durumunda her türlü kolaylığı sağlayacağını taahhüt eder. Ənvəroğlu yazısıyla da yaşanan bu hadiseyi tüm Azərbaycan'a duyurur (Ənvəroğlu, 2020).⁹

Salman Mümtaz'ın Sabir'le tanışması ve klasikleri okuması, onun edebiyata büyük bir heves duymasına sebep olur. Bunun neticesinde ticaretten kazandığı parayla, ticari işler için Kafkasya, Türkistan ve İran bölgelerini sık sık ziyaret ederken burada rast geldiği elyazması eserleri toplamaya başlar. 1903 yılına gelindiğinde, Mümtaz'ın klasik eserlere dair topladığı materyal sayısı 24'ü bulmuştur. Onun hayatındaki ikinci kırılma anı 1905 yılında alınan kararlar ve oluşan serbestlik ortamıdır. 1905 inkılabı onun için bir uykudan uyanma halidir¹⁰. Bunun üzerine okuyucusu olduğu *Molla Nasreddin* dergisi ile

⁹ Ənvəroğlu'nun yazısı tek bir sayıda değil, iki sayıda yayımlanmıştır. Bu sebeple sayfa sayısı belirtmedik. Ədalət dergisində yayımlanan metnin ilk yazısı 14. sayfada, ikinci yazısı isə 7. sayfada yer alır.

¹⁰ “1905-чи ил ингилбы мәни јухудан ојатды” Н. Н. Нәчәфов, Салман Мумтазын Өдәби вә Елми Фәалијјәти, s. 7.

yazışmaya başlar. 1906 yılı itibarıyla, Hazar denizinin doğusu, Türkmen diyarındaki haberler Mümtaz'ın aracılığıyla dergide yer bulmaya başlar. Mümtaz, *Molla Nasreddin* dergisine İran, Barnaul¹¹, Tiflis, Almata, Vilayet-i Kafkasya¹², Gori, Taşkent ve Orenburg şehirlerinden mektuplar yollamıştır (Нәчәфов, 1987: 10).

Mümtaz'ın *Molla Nasreddin* dergisiyle yakınlığı ve ilk kitabı olan “*Seyid Əhməd İsfahaninin tərcibəndi və tərcümeyi—halı*” eseri için sık sık Tiflis ve Bakü'ye ziyaretlerde bulunmaya başlar. Rasim Tağıyev (Расим Тагыјев), Rıza Kulu Necefov'un ifadelerini kaynak göstererek, Salman Mümtaz'ın, İsfahânî hakkındaki kitabı için 1913 yılında Aşkabat'tan Tiflis'e gittiğini ve üç ay kadar orada kaldığını söyler (Тагыјев, 1974: 9). Özellikle 1910-1917 yılları arasında Bakü'ye gidip gelmeler sıklaşır. Nihayetinde, 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasının¹³ ardından ailesiyle birlikte Bakü'ye göç eden Mümtaz, burada da bir dükkân açarak ticari işlerine devam eder¹⁴. Evi o dönemki adıyla *Krasnokrestovski* caddesinde üç numaralı binada, dükkânı ise *Baryatinski* caddesinde 6/23 numaralı binada idi (Tahirzadə, 2002: 4-5). Tüm bu ziyaretleri, ticari faaliyetleri ve edebi çalışmaları, onun iletişim ağını büyütür ve birçok devlet adamı, yazar, düşünür ve ticaret erbabı ile iyi ilişkiler kurar. Mümtaz ayrıca ticaret işlerinden kazandığı parayı edebiyat sahasında harcamaktan çekinmemiştir. Başta *Molla Nasreddin* dergisinin yayılması ve birkaç kez kapanan derginin tekrar açılması için para harcamıştır. Bununla beraber 1917 yılında “*Yaşıl qələm*” adlı edebiyat cemiyetinin kurucu üyeliğini yapmış bin manat kadar para bağışlamıştır (Mete, 2006: 154).

Kaynaklarda Salman Mümtaz'ın evliliği hakkında yeterince bilgiye rastlayamadık. Sadece, Ədalet Tahirzadə'nin Şeki'nin önemli simaları hakkında bilgiler

¹¹ Sibiry Federal Bölgesi'nde yer alan Altay Krayı'nın başkenti.

¹² Çeçenisten, Dağıstan, Osetya ve Stavropol bölgelerini kapsayan vilayet.

¹³ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilalinde Azerbaycan Türkleri özgürlükleri ve kendi iradeleri için önemli mücadeleler vermişlerdir. Bu mücadele 1918 yılındaki mart olaylarına kadar sürmüş ve münevverler kalemelerini azatlık yolunda oynamışlardır. “1918'deki kanlı mart hadiseleri ile edebiyatın durdurulmuş olan muzaffer yürüyüşü Bakü'nün istihlası ve hâkimiyet-i milliyenin ihyasından sonra yeni bir ruh ve yeni azm ile devam etmişti: Hüseyin Cavid, Abdullah Şaik, Salman Mümtaz, Cevad, Ali Yusuf, Cafer Cabbarzade, Hadi hüür Azerî sanatının canlı âmilleri idi.” Mehemedzade Mirza Bala, Azerî Türk Edebiyatının “Dün”ü ve “Bugün”ü.

¹⁴ Mümtaz'ın Bakü'ye taşınmasıyla ilgili bazı kaynaklar 1910 yılını gösterirken, genel kabul 1918 olduğu yönündedir: “S. Mümtazın Aşqabaddan köçməsi ilə bağlı olan 1910 və 1918-ci il tarixlərindən hansı daha doğrudur? Bəlkə də S. Mümtaz 1910-cu ildə Aşqabaddan Azərbaycana, yəqin ki, doğma şəhəri Şəkiyə köçmüş, 8 il yaşayış yeri Şəki olmaqla fəaliyyət göstərmiş, nəhayət, 1918-ci ildə Bakıya üz tutmuşdur.” Çingiz Ənvəroğlu, Salman Mümtaz haqqında düşüncələr, s. 7.

paylaştığı blogunda bazı fotoğraflar tespit edebildik. Bu fotoğraflara dayanarak Salman Mümtaz'ın Zeynəb Hanım'la evlendiğini, İsgəndər Əsgərov ve Şəhla Hanım isimlerinde çocuklarının ve Alanqu Qalabəyova ve Urxun Qalabəyov adında torunlarının olduğu söyleyebiliriz. Şunu da eklemek gerekir ki Əkrəm Cəfər (Əkrəm Ҷəфәр), Salman Mümtaz'la ilgili yazdığı hatırat yazısında, 1974 yılında Mümtaz'ın doğumunun 90. yıldönümü için düzenlenen törende, Zeynəb Hanım ve Şəhla Hanım'ın da bulunduğunu belirtir (Ҷəфәр, 1988: 4).

Salman Mümtaz, hayatı boyunca bulunduğu meclislerde ve yazdığı yazılarda siyasi otoriteleri doğrudan doğruya eleştiren bir tavır içerisinde olmamıştır. Çalışmaları büyük oranda Azərbaycan Edebiyatı Tarihi ve özellikle halk şairleri üzerine olmuştur. Eleştirel yazılarında da hedefinde genel olarak mollalar, pozitif bilime karşı olanlar ve Azərbaycan Türkçesini kullanmak yerine diğer dillerin etkisinde kalmayı yeğleyenler olmuştur. Bu sebeple Mümtaz uzun yıllar Sovyet yönetiminin dikkatini çekmemiştir ki Neriman Nerimanov'la¹⁵ yakınlığı da onu bir süreliğine politik hedef olmaktan alıkoymuştur. Fakat burada Mümtaz'ın komünist yönetim yanlısı olduğu çıkarımını yapmak yanlış olacaktır. Çünkü kendisi Azərbaycan'ın özgür bir devlet olarak varlığını sürdürmesini istemektedir. Nitekim Kənan Hacı'nın, Mümtaz'ın torunu Urxun Qalabəyov ile yaptığı görüşme bunu kanıtlar niteliktedir. Kənan Hacı, Şəlalə Ana Hümətli'nin *“Türk Dünyasının Mümtaz oğlu Salman Mümtaz”* kitabının tanıtım etkinliğine davet edilmiştir ve burada Mümtaz'ın torunu ile sohbet etme fırsatı bulmuştur. Urxun, dedesinin tutuklanma sürecini gözyaşlarıyla anlattıktan sonra bir başka anısını anlatır. Neriman Nerimanov, Azərbaycan'da kurulan Sovyet hükümetinin başında olduğu sıralarda Mümtaz'a Bolşeviklerin partisine üye olmayı ve bunun karşılığında da kendisine her türlü kolaylığı sağlayıp ilmi işlerinde geniş olanaklar sağlayacağını taahhüt eder. Mümtaz ise buna cevaben Nerimanov'dan kendisini Lenin ile tanıştırmasını ve ona bir soru sorması gerektiği cevabını verir. Nerimanov bu sorunun ne olduğunu sorduğunda ise *“(...) bu necə ədalətli hökumətdir ki, hamının var-dövlətini əlindən alırsınız? Budur sizin haqq-ədalətiniz!”* cevabını alır (Hacı, 2024: 12).

¹⁵ Salman Mümtaz, 1920'li yılların başlarında tifoya yakalanmış ve bunu duyan Neriman Nerimanov tedavisi için Mümtaz'ı evine ziyaret etmiş ve hastalığı ağır bir şekilde geçiren Mümtaz'ı iyileşene dek günden güne takip etmiştir. Vugar Akifoğlu, Stalin Dönemi Sovyetler Birliği'nin Azərbaycan Politikasında Mir Cafer Bağirov'un Rolü, s. 59.

Mümtaz çalışmaları sayesinde Azərbaycan İlimlər Akademisinin Tarih, Dil və Edebiyat Enstitüsünün başına getirilmiştir. Aynı zamanda Azərbaycan Devlet Müzesinde yüksek yetkili olarak çalışmış ve 1932-1936 yılları arasında *Azərnəşr* basımevinin “Klasiklər” bölümü ona emanet edilmiştir (Tahirzadə, 2002: 5-6). Bununla beraber birçok dil bilmesi ve ticaret hayatındaki faal kimliği belki de onun fişlenmesine engel olmuştur. Fakat bu çok uzun sürmemiş; önce Mir Cafer Bağirov¹⁶ Mümtaz’ı makamına çağırarak onun halkı SSCB’ye karşı kışkırttığı iddiasıyla suçlamış ve ardından 1937 yılında *Pantürkist* damgası yiyerek devlet kademesinde bulunduğu her işten ihraç edilerek ev hapsine karar verilmiştir. Mümtaz ev hapsinde de olsa onun çalışmaları ve kitap araştırmaları devam etmiştir (Nuriyev, 2011: 12). Ev hapsi çok uzun sürmeyen Mümtaz’ın tutuklanması 8-9 Ekim 1937 tarihinde saat 23:00 sularında gerçekleşmiştir. Salman Mümtaz’ın kızı Şəhla Hanımın ifadelerine göre¹⁷ ise 9 Ekim 1937 yılında gece yarısı vakitlerinde evlerine iki araba gelmiş; ilk arabaya Mümtaz’ın birçok kitap ve dosyası yüklenmiş ve ikinci arabayla Salman Mümtaz’ın kendisi götürülmüştür. Mümtaz, kaynaklarının bir kısmının kopyasını ailesine bırakmış olsa da ilerleyen yıllarda bir şekilde evlerinden çalınmıştır. Mümtaz’ın tutuklanma raporlarına göre el konulan materyaller şu şekildedir: 08355 numaralı 1 adet pasaport, 191443 numaralı vatandaşlık kartı, çeşitli çalışma evrakı ve metin materyallerinden oluşan 3 adet torba, Mümtaz’ın özellikle elinde bulundurduğu bazı materyaller, 121 adet çeşitli kitap ve 67 adet fotoğraf (Gasimova, 2015: 33).

Tutuklanma emriyle ilgili birçok farklı kaynak, o dönemki Halk İşleri Komiserliği şubesini işaret eder. Sorgulamaları ve tutuklamaları gerçekleştiren bu komisyonların üyeleri ağırlıklı olarak Ermeni vatandaşlarından seçilmekteydi. Hatta 51 rayona (bölge) bölünmüş şubelerin 31’inin reisi Ermeni idi (Əhmədallılar, 2014: 13). Tahir Əhmədallılar’ın verdiği bu sayı ve bilgiler Ədalət Tahirzadə ile paralellik taşır. Tahirzadə, onu sorgulayan dört kişilik ekipten üçünün Ermeni olduğunu söyler ki bu dağılım diğer

¹⁶ 17 Eylül 1896 yılında Kuba’da doğmuştur. Şii bir aileye mensuptur. 1933-1953 yılları arasında Azərbaycan Komünist Partisi sekreterliğini yapmıştır. Stalin’in ölümünden sonra başa geçen Hruşçov yönetimiyle anlaşamamış ve 1956 yılında kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Vugar Akifoğlu, a.g.t, s. 1.

¹⁷ Şəhla Hanım babasına neden tutuklandığını, suçunun ne olduğunu sorduğunda babası ona “*Bu bir tufandı kızım, tufan*” cevabını vermiştir. Osman Mirzəyev, Ağ Ləkələr Silinir, s. 151.

birçok sorgulamada da ayın şekilde tezahür eder¹⁸. Bu isimler: Sinman, Qalstyan, Avanesyan ve Borşev'dir¹⁹. Mümtaz, sorgulama sırasında kendisine yöneltilen suçlamaları asla kabul etmez ve üç ay boyunca gördüğü işkenceler de onu yıldırmaya yetmez²⁰. Ailesinin ifadelerine göre, ilk görüşmenin ardından Mümtaz'ın neredeyse tüm dişleri dökülmüş ve ağır bir şekilde dövülmüştür. Suçlu olduğunu kabul etmeyen Mümtaz'a, kurmaca suçlar²¹ isnat edilerek 10 yıl hapsine hüküm verilir ve hapsedilmesi için Orenburg'a götürülür²². 21 Kasım 1941 yılında, II. Dünya Savaşı sırasında Oryol şehrine yaklaşan Almanların ilerlemesinden dolayı geri çekilen Ruslar bu hapishaneyi boşaltır. Geri çekilmeden önce ise hapishanedeki mahkumlar kurşuna dizilerek öldürülür ve Salman Mümtaz da katledilen bu masum münevverlerin arasındadır²³. İnfazı gerçekleştiren askerler, infazdan önce öldürülen münevverlere verdikleri emirle kendi mezarlarını kazdırmışlardır (Tahirzadə, 2002: 6).

¹⁸ “Sovyetler Birliği’nde oluşturulan ceza organlarından biri ‘troyka’ denilen üçlü kurul idi. Azerbaycan aydınları hakkında ölüm cezası veren bu üçlü kurul çoğunlukla Markaryan, Kirkoryan, Kalstyan, Avanesov, Ohanesov, Badalyan gibi Ermeni asıllı kişilerden oluşturulmuştu. Repressiya döneminde onlar günün 24 saatinde çalışıyor ve her 15-20 dakikada bir ölüm kararı veriyorlardı.” Ahmet Buran, Kurşunlanan Türkoloji, s. 411.

¹⁹ Stalin’in ölümünden sonraki açlık politikası sürecinde, özellikle Repressiya yıllarında gerçekleştirilen katliamlarla ilgili yapılan duruşmalardan birinde Mir Cafer Bagirov’un sağ kolu olan Ermeni H. Qriqoryan’ın 1936 yılında babasına yazdığı bir mektup okunmuştur. Mektupta Qriqoryan, yüzden fazla Azerbaycan aydınını öldürerek intikam aldığını ve beş yüz kadar aydının ise öldürülme sıralarını beklediğini itiraf etmektedir. Чәмил Һасәнов, “Ағ Ләкә”ләрин Гара Кәлкәси, s. 132.

²⁰ SSCB’nin halk komiserliği, bu tür sorgulamalarda sorgulanan kişi işkencelere rağmen *pantürkist* suçlamalarını kabul etmediğinde sorguyu yapan kişiler başka bir yol tercih ederdi. Sorgulanan kişilerin de yakın olduğu aydınları da tutuklayıp, kendisinin kabul etmediği suçlamaları bu kişiler üzerinden zorla yalancı şahitlikle kabul ettirir ve infaz kararını verirdi. Salman Mümtaz’ın sorgulamalarında da aynı yol tercih edilmiş ve onu tanıyan aydınlardan olan Aziz Ubeydullin Mümtaz’la ilgili kendisine yöneltilen suçlamaları zorla kabul etmiştir. Şəhla Mümtaz anılarında, Ubeydullin’in Mümtaz’a sarılarak ağladığını ve kendisinden “*Məcburam, Salman, məcbur eləyirlər, bacarmıram*” cümleleriyle af dilediğini söylemiştir. Osman Mirzəyev, Ağ Ləkələr Silinir, s. 153.

²¹ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ceza Yasası gereğince 67. madde silahlı isyan, 70. madde terör yanlısı olmak ve 73. madde inkılap karşıtlığı.

²² Gasimova, eski KGB dosyalarına dayanarak Mümtaz’ın dava numarasının “PR-25082” olduğunu söylemektedir. “*Case file of Salman Mumtaz, No. PR-25082, Archive of the Ministry of National Security of Azerbaijan Republic (Former KGB)*” Aida Shahlar Gasimova, Red Terror against Islamic Manuscripts: The Case of the Manuscript of Salman Mümtaz, s. 22.

²³ Salman Mümtaz’ın kızı Şəhla Hanım, babasının hapsedilmesinden sonra bir süre kendisinden gelen mektuplarla hayatta kalabileceği umuduyla yaşamıştır. Aradan geçen bir sürenin ardından mektuplar seyrekleşmiş ve sonrasında da hiçbir mektup gelmez olmuştur. Şəhla Hanım babasının öldürüldüğü düşüncesiyle garnizon komutanlığına gidip babasının ölüm belgesini istemiş, fakat kimse ona cevap vermemiştir. Belgeyi alana kadar oradan ayrılmayan Şəhla Hanım’a ısrarlı bekleyişinin ardından görevli bir kadın yanına gelerek ona babasının 169541 numaralı ölüm belgesini vermiştir. Osman Mirzəyev, Ağ Ləkələr Silinir, s. 154.

1956 yılında, geçmişe dönük davaların tekrar açılması üzerine birçok münevverde olduğu gibi Salman Mümtaz'ın da iade-i itibarı yapılmış ve suçsuzluğu belgelenmiştir. 1996 yılında ise Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığının aldığı kararla *Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə* Salman Mümtaz'ın adı verilmiştir. 2024 yılında, doğumunun 140. yıldönümünde Azerbaycan Milli Kütüphanesinde “*Ədəbiyyatşünas Alim Salman Mümtaz*” adıyla kitap sergisi yapılmış ve birçok anma etkinliği düzenlenmiştir.

2.2. ARKADAŞLARI VE YAKIN İLİŞKİLERİ

Mümtaz'ın yakın ilişkilerine baktığımızda ilk bahsedeceğimiz isim ona edebiyatı sevdiren Mirza Alekber Sabir'dir. Mümtaz dokuz yaşında iken ilk kez karşılaşmalarından sonra aradan geçen 17 senenin ardından iki yetişkin edebiyat adamı olarak tanışma fırsatı bulurlar. 1910 yılında, Mümtaz Aşkabat'tan Bakü'ye gelir ve burada Sabir'in de bulunduğu bir misafirhanede kalır. Sabir Mümtaz'ı direkt tanır ve ona eskiden *Molla Nasreddin* dergisinde sık sık yazarken, artık yazılarının seyreklediğini söyleyerek bunun nedenini sorar. Mümtaz ise yeteneğine yeterince güvenmediğini ve pek fazla vakti olmadığını söyleyince, bunların birer bahane olduğu cevabını alır. Ardından Sabir, *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanması için Mümtaz'a bir şiir verir. Sabir'in ölümünün ardından ailesi ve cenaze masrafları için yardım toplanır ve bu yardımlar arasından en ciddi meblağlar Mümtaz tarafından sağlanır. Hatta bu yardım için Abbas Səhhət tarafından 1912 yılında *İkbal* gazetesinin 25 Aralık sayısında bir teşekkür metni yayımlanmıştır (Тағыjev, 1974: 18-20).

Mümtaz'ın Abbas Səhhət ile samimi bir dostluğu da vardır. Mümtaz'ın 1913 yılındaki Tiflis ziyaretine Səhhət eşlik etmiş ve uzun uzadıya sohbet etmişlerdir. Onların sohbet konuları arasında bir yıl önce vefat eden Sabir'in divanı da vardır. Sabir, ölmeden önce ağzı bağlı bir paket içerisinde bir divan edecek kadar hiç basılmamış şiirini Səhhət'e vermiş, ancak ölümünden geçen 10 senenin ardından basılabileceğini vasiyet etmiştir. Mümtaz, bu şiirlerin basımı için ısrar etse de Səhhət bu vasiyet üzerine yemin ettiğini ve yemininden dönmenin Sabir'e ihanet olacağını söyleyerek reddetmiştir (Аллахвердијев, 1999: 110). Mümtaz, Abbas Səhhət'in ölümünün ardından onun hakkında da bir kitap çalışması yapmış ve yakın olduğu isimlerden onun gönderdiği mektupları da toplamıştır.

Salman Mümtaz'ın özellikle *Molla Nasreddin* cenahıyla olan yakınlığı dikkat çeker. Derginin neredeyse tüm yazarlarıyla arkadaşlık etmiş ve sohbet meclislerinde bulunmuştur. Başta derginin sahibi Celil Memmedguluzade ile yakınlığından bahsetmek gerekir. Memmedguluzade'nin Bakü'de temaşa edilen ve çok sevilen “*Ölüler*” adlı piyesinin Aşkabat'ta da oynanması için şehre gittiğinde onu ilk karşılayanlardan biri de Salman Mümtaz'dır. Piyenin oynanması için tüm hazırlıklar yapılmıştır fakat o dönem *Molla Nasreddin* dergisini sevmeyen ve zıt görüşler besleyen gruplar (ki bunların büyük bir bölümü Bahai mezhebine mensuptur) hükümet yetkililerine ve şehir polis idaresine baskı yaparak piyesin oynanmasına müsaade ettirmezler (Тагыјев, 1974: 15). Memmedguluzade, Mümtaz'ın tüm bu yardım ve uğraşları adına 1916 yılında bastırdığı “*Nigarançılık*” adlı hikâye kitabının önsöz metninde Salman Mümtaz'a teşekkürlerini²⁴ sunar (Нәчәфов, 1987: 13).

Yusuf Vezir Çemenzeminli, Mümtaz'la yakınlığı olan bir diğer isimdir. Çemenzeminli, Kiev'de eğitim gördüğü yıllarda, *İkbal* gazetesinin 24 Şubat 1913 tarihli sayısında “*Student Yusuf Vezirof*” imzasıyla *Kiev Müselman Talebeleri* adına bir teşekkür metni yayımlar. Bu teşekkür metni eğitim gören Müslüman Türk öğrencilerine sağlanan burslar ve gönderilen maddi yardımlar üzerinedir. Bu yardımlar arasında gerek meblağ gerekse düzenli olması bakımından en şükran duyulan isimlerden biri de Salman Mümtaz'dır (Тагыјев, 1974: 23).

Mümtaz Aşkabat'ta yaşadığı yıllarda Məmmədəli Manafzadə, Mirfəttah Musəvi, Zülfüqar Cəfərov, Cəfər Tahirov ve Məhəmməd Səid gibi isimlerle tanışmış ve edebi meclislerde bulunmuştur. Bu isimlerin dışında Hüseyin Cavid, Seyid Hüseyin, Abdullah Şaik, Memmed Said Ordubadi, Eliqulu Necefzade Qemküsar, Cafer Cabbarlı, Mikayıl Müşfik ve Sadreddin Ayni gibi ediplerle de arkadaşlık yapmıştır. *Mozalanbəyin Səyahətnaməsi* serüveninde Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Qurbaneli Şerifov ona kalem arkadaşlığı yapmıştır (Tahirzadə, 2002: 7).

2.3. EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİ

Azerbaycan edebiyatında tezkirecilik geleneğinin yerini modern anlamda Edebiyat Tarihçiliğine bırakma sürecinin ilk isimlerinden biri Salman Mümtaz'dır.

²⁴ “Молла Нәсрәддин’ин һәгиғи досту Салман Өскәров наминә јадикар”

Çalışmalarını ve makalelerini incelediğimizde onun bhusus bir edebiyat tarihçisi olmak veya edebiyat tarihine yeni bir bakış açısı kazandırmak ve bir yöntem geliştirmek maksadı taşıdığını söylemek güçtür. Bu sebeple onun çalışmalarını teknik açıdan değerlendirmek veya bulgularını edebiyat tarihçiliğiyle temellendirmek pek mümkün ve doğru bir yaklaşım değildir. Yine de şu bir gerçektir ki onun özellikle *Unudulmuş Yarpaqlar* yazıları başta olmak üzere yaptığı birçok çalışma ve ele aldığı birçok isim, daha önce Azerbaycan edebiyatında adı neredeyse hiç zikredilmemiş ve haklarında yeterince çalışılmamış, henüz bilinmeyen eserleri gün yüzüne çıkarılmamış isimler üzerine olmuştur. Bu bakımdan kendi makalelerinde belirttiği gibi edebiyat sahasına sunduğu katkılar hem ilkleri getirmiş hem de gelecek nesillerdeki araştırmacılara bu ilklerin üzerine çalışabilme imkanını sunmuştur. Bu noktada onun önce edebi kimliğini, faaliyetlerini ve ardından edebiyat tarihçiliğinde kullandığı yöntem ve kaynakları ele almaya çalışacağız.

2.3.1. Salman Mümtaz'ın Edebi Kimliği, Kullandığı Mahlas ve İmzalar

Salman Mümtaz'la ilgili Azerbaycan kaynaklarına bakıldığında kendisinin birçok ünvan ile anıldığını görmek mümkündür. Onun muhtelif çalışmaları, Mümtaz'ı sadece bir *edebiyatçı* olmanın ötesinde bir yerde konumlandırır. Mümtaz'ın faaliyetleri üzerinden ünvanlarını ele aldığımızda bahsedilmesi gereken ilk şey gazeteci kimliğidir. Mümtaz'ın *Molla Nasreddin* dergisindeki ilk yazıları Aşkabat'taki yerel haberlerle ilgilidir. Daha sonraki süreçte başta *Kommunist* gazetesi olmak üzere birçok gazetede aktif rolü, onun *gazeteci* şeklinde anılmasına olanak sağlar. Bu kimliğine paralel olarak yine *Kommunist* gazetesinde yetkilendirilmesi, ilk kitap çalışması olan *Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî'nin Tercüibent ve Tercüme-yi Hali* eserinin önsözünü yazmasıyla birlikte elindeki birçok materyalde düzenlemeler yapması onun *editör* kimliğini de yansıtır.

Salman Mümtaz'ın ünvanları arasında sayamasak da karakteristik yapısına baktığımızda onun bir *polyglot* olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde önemi ve popülaritesi artan *polyglot* (çok dillilik) terimi, genelde ulus devletlerde yaygın olarak görülen bir durumdur. Bununla beraber çok dilli konuşmanın çeşitli ana ve alt sebepleri vardır. Mümtaz'ın yaşadığı devrin siyasi ve eğitim durumunu ele aldığımızda, onun çok dilli bir birey olmasında birkaç sebep öne çıkar. Başta çocukluk yıllarını esas aldığımızda, doğduğu topraklar olan Azerbaycan ve çocukluğunu geçirdiği Türkmenistan, onun Oğuz lehçeleriyle, yani Azerbaycan ve Türkmen Türkçesiyle konuşmasını sağlar. Bu

bölgelerdeki yoğun nüfuzu ve halkın büyük bir kısmının da bilmesi sebebiyle de Farsça öğrenmesi sosyal hayatın getirisi. Mümtaz'ın beşerî olarak öğrendiği bu diller onun hususen öğrendiği diller değildir ve halkın azımsanmayacak bir kısmında da bu durum aynıdır. Mümtaz'ın eğitim hayatı bilinçli bir aile veya bir mentor / akıl hocası tarafından şekillendirilmemiştir. Kendisinin şahsi eğilimleri sayesinde eğitim maksadıyla Arapça ve Urduca öğrenmiştir. Bu dillere ek olarak eğitim çatısı altında ele alabileceğimiz Rusçayı da okuma kültürü neticesinde edinmiştir. Bir önceki bölümde kaynağını verdiğimiz hatıralara ve batı edebiyatlarını takip ettiğine de dayanarak Fransızca'yı da belli bir seviyede bildiğini varsayabiliriz. İlerleyen bölümlerde değineceğimiz yazılarında Mümtaz'ın bir metin üzerinden Çağatay Türkçesi tetkikleri yaptığını ve ticari faaliyetleri sebebiyle de Çağatay diyarlarına gittiğini hesaba katarsak bu dili de bildiği sonucunu çıkarabiliriz. Neticede Mümtaz, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Çağatay -Özbek- Türkçesi, Farsça, Arapça, Urduca, Rusça ve kısmen de Fransızca olmak üzere toplamda yediden fazla dil bilen Mümtaz, yaşadığı dönemin çok dilli aydınları arasında dil sayısı bakımından öne çıkan bir *polyglot* 'ur.

Mümtaz'ın diyar diyar gezerek elyazması nüshalar ve eski basım metinler toplaması ise onun *araştırmacı*, *gezgin* ve *koleksiyoner* şeklinde anılmasını da sağlar. Azerbaycanlı araştırmacı ve yazarlar Mümtaz için “*ədəbiyyatşünas, mətinşünas, folklorşünas, publisist, toplayıcı*” gibi ifadeleri sıkça kullanmıştır. Bu ünvanlarla beraber Mümtaz'ın, *edebiyatçı*, *edebiyat tarihçisi*, *yazar*, *şair*, *eleştirmen*, *folklor uzmanı* (*halk bilimci*) ve *fikir adamı* ifadeleriyle anmak, onun mirasının yarattığı nihai sonuçtur.

Mümtaz'ın gazete ve dergicilik faaliyetleri 30 yıldan fazla sürmüştür ve bu süre zarfında yayımlanan yazılarında birçok farklı mahlas/imza kullanmıştır. Bu mahlas kullanımlarının dönemlere bağlı olarak sebepleri değişkenlik gösterir. Özellikle *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanan yazılarında derginin diğer tüm yazarları gibi kendisi de mahlas kullanmıştır. “(...) *Molla Nasreddinciler bilimsel makaleler dışında açık imza kullanmamış, bireyden topluma uzanan eksiklik ve aksaklıkları yansıtan ve yer yer eleştiren mahlaslar kullanmayı tercih etmişlerdir. Bununla birlikte yazarların birçoğu da yazılarının altında hiçbir şekilde ne isim ne de mahlasa yer vermemiş ya da sık sık mahlaslarını değiştirmişlerdir*” (Kolıkpınar, 2016: 12). Gazete ve dergi yazılarından tespit edebildiğimiz kadarıyla Salman Mümtaz'ın kullandığı mahlaslar şunlardır: “*Sərçə*,

Sərçəqulu bəy, Sərçəqulu bəyzâdə, Sağsağan, Hort, Moz, Moz bəy, Mozalanbəy, Eşşəkarısı, Aşkabatlı, Bir Aşkabatlı, Türkmendost, S.M, S.M.Ə, Salman Ə, S. Əsqerov, Salman Əskerov, Salman, Mümtaz.” Bu mahlas ve kısaltmalarla birlikte bazı yazılarında kendi adı soyadını kullanan Mümtaz’ın diğer kullandığı bir imza da “*Xortdan*” mahlasıdır. Bu mahlas özellikle *Molla Nasreddin* dergisinde sıkça kullanılmıştır ve yazarlar bazen ortak mahlaslar da kullanmayı tercih etmişlerdir. Mahlasın, “*Xortdan bəy, Xortdan bəyzâdə*” formlarında da kullanılması yazarların, birbirlerinden ayırt edilebilmeleri için kullandıkları bir yöntem olabilir. Çünkü, *Molla Nasreddin* dergisindeki Türkiye ile ilgili yazıları ele alan İrfan Murat Yıldırım, “*Xortdanbəy*” mahlasıyla yazılmış iki nazire ve iki satirik şiirden oluşan dört metin olduğunu belirtmiştir (2015: 664-665). Kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Salman Mümtaz’ın o dönemki Osmanlı yönetimine karışmadığını ve nazire yazmadığını göz önüne alırsak bu imzanın başka bir *Molla Nasreddin* yazarı tarafından kullanılması epey olasıdır.

Mümtaz’ın bu mahlaslar ile yazdığı gazete ve dergilere gelecek olursak başta *Molla Nasreddin* dergisi ile *Kommunist* gazetesi ön plana çıkmaktadır. Diğer yayınlar ise şu şekildedir: *İqbal, Yeni İqbal, Füyqəra Füyuzatı, Maarif və Mədəniyyət, İnqılab və Mədəniyyət, Ədəbiyyat Qazeti, Azərbaycanı Öyrənmə Yolu, Zenbur, Kəlniyat, Tuti, Kardaş Köməyi, Günəş, Səda, Tərəkki, Açıq Söz, Qurtuluş.*

2.3.2. Edebiyat Sahasındaki Faaliyetleri

Salman Mümtaz, edebiyat sahasında *Molla Nasreddin* dergisi ile giriş yapmadan önce, ticari faaliyetlerini daha yoğun sürdürdüğü yıllarda elyazması eserler, nüshalar ve hatta gittiği yerlerde halkın diline pelesenk olmuş ama yazanı/söyleyeni bilinmeyen anonim söylenceleri yazıya geçirerek toplamıştır. Bu süre zarfında birçok edebi eseri okuyan Mümtaz’ın geniş okuma kültürü ve oluşturduğu *Kitabxaneyi-Mümtaziyyə*, artık onun düşünce dünyasını geliştirmiş, şekillendirmiş ve bu edinimlerini kaleme dökme ihtiyacını kazandırmıştır. Nihayetinde, 100’den fazla şairin²⁵, 1500’den fazla şiirini

²⁵ 1935 yılında Salman Mümtaz, Mir Cafer Bağirov’a yazdığı bir mektupta yüz Azeri şair hakkında yaptığı çalışmaların henüz yayımlanmamış olduğundan yakınıyordu. Mümtaz kendisine daha önce Mirza Fethali Ahundzâde’nin, Puşkin’in ölümü üzere yazmış olduğu şiiri hediye etmişti. Aida Shahlar Gasimova, a.g.m, s. 20.

yaklaşık 20 kitapta toplamış ve onlarla ilgili inceleme yazıları yazmıştır (Tahirzadə, 2002: 6-7).

Mümtaz'ın gazete ve dergilerde yazmaya başlaması 1906 yılına tekabül eder. İlk yazıları *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanan Mümtaz'ın ilk makalesi “*Aşqabad Xəbərlilərindən*” başlığıyla yayımlanmıştır. Bu yazısından sonra çok geçmeden *Mozalanbəyin Səyahətnaməsi*'ni yazmaya başlayan Mümtaz, derginin sevilen yüzlerinden biri haline gelmiştir. Mümtaz bir yandan zaman zaman dergiye yazılarının gönderirken, diğer yandan araştırmalarını bilhassa nüsha toplayıcılığına devam etmiştir. Bu süre zarfında ticari faaliyetlerine de devam ederek ticaret işlerinden kazandığı parayı edebiyat sahasında harcamaktan çekinmemiştir. Başta *Molla Nasreddin* dergisinin yayılması ve birkaç kez kapanan derginin tekrar açılması için para harcamıştır. Bununla beraber 1917 yılında “*Yaşıl qələm*” adlı edebiyat cemiyetinin kurucu üyeliğini yapmış bin manat kadar para bağışlamıştır (Mete, 2006: 154).

Salman Mümtaz'ın çalışmaları arasında hususen önem verdiği meselelerden biri İsmail Bey Kutkaşınlının “*Reşit Bey ve Saadet Hanım*” eserinin açığa çıkarılmasıdır. Sabir, 1907 yılında Barnaul'da yaşayan ve aslen Varşovalı olan bir muallimden, “*Kafkasyalı bir edibin Fransızca yazılmış ilginç bir hikâyesi*” olduğunu duyar ve bundan Mümtaz'a bahseder. Bunu duyan Mümtaz araştırmaya koyulur ve aradan iki sene geçmesine rağmen bu hikâyenin gerçekten var olup olmadığına dair somut veri elde ettiğinde Kafkasya'ya giderek burada üst düzey isimlerle görüşür. Mümtaz, Kutkaşınlının hakkında epey bilgi edinir; bu bilgilerden biri, Kutkaşınlının edebi çalışmalarının ölümünden 54 yıl sonra, 1905 İnkılabının ardından açığa çıktığıdır. Edindiği veriler Mümtaz'ı tatmin etmemiştir, çünkü eseri temin edememiştir. Aradan geçen dokuz senenin ardından Mümtaz kitabın Rusça basımını görür ve bu meseleyi tekrar dert edinir. Kitabın basılması için tercüme ettirir ve hatta edindiği bilgiler çerçevesinde bir tercüme-i hâl yazar; fakat kitap *Azərnəşr* tarafından basılmaz. Mümtaz çabalamaktan vazgeçmez ve bu konuyla ilgili bir makale yazar. Okuyucular tarafından ilgi gören makalenin ardından kitabın basımı gerçekleşir ve Salman Mümtaz, tüm Türk Dünyasının ilk hikâyesi olan “*Reşit Bey ve Saadet Hanım*” eserinin basılmasını sağlar (Həməфов, 1987: 34-35).

Molla Nasreddin dergisi yayın hayatı boyunca Azerbaycan Türklerini her alanda savunmaya ve kendi iradesini kazanmaya teşvik etmiştir. Bu gayretleriyle beraber

Azerbaycan Türkçesini, Rusça-Farsça-Osmanlı Türkçesi dillerinin fanatiklerine karşı savunmuştur. Derginin bu konudaki tartışmalarından biri *Şelale*²⁶ dergisiyle olmuştur. Mümtaz da bu tartışmalara *İqbal* gazetesinde yayımlanan “*Şelale*” makalesiyle dâhil olmuş ve İsa Âşurbeyli ve Halid Sabribeyzâde’yi eleştirmiştir. Mümtaz’ın eleştirilerinin başlıca sebepleri Sabribeyzâde’nin Azerbaycan halkının milli, tarihi, kültürel benliğini inkâr etmesi ve Azerbaycan Türkçesini, Osmanlı Türkçesinin *Kafkas Şubesi* saymasıdır. Mümtaz vaktinin yoğunluğundan dolayı yeterince takip edemediği derginin 47. sayısının arkadaşları tarafından kendisine verildiğini söyledikten sonra henüz derginin kapağında Halid Sabribeyzâde’nin ismini görünce şu yorumu yapar: “*Edebiyat nazımca hoş lakin manaca bomboş.*” Makalenin devamında, Sabribeyzâde’nin, Ali Settar adında genç bir yazarın kullandığı bir ifade üzerinden kendisini *hudâyinâbit*²⁷ şeklinde kenefçe bir tavırla anmasını eleştirir. Mümtaz, Sabribeyzâde’nin gerçeklikten bîhaber olduğunu ifade ederek kendisine Molla Penah Vâkıf’ı, Zâkir’i, Seyyid Azim Şirvânî’yi ve Sâbir’i örnek göstererek onların da kendilerini muallimsiz ve mektepsiz, yani *hudâyinâbit* bir şekilde yetiştirdiklerini hatırlatır. Mümtaz, daha medeni ve terakkiperver bir tavırla tartışmalar yapabilme ümidini aktararak eleştirilerini bitirir (Тағыјев, 1974: 11).

Mümtaz’ın edebiyatla ilgili çalışmalarının çapı sadece Azerbaycan’ı kapsamamaktadır. Özellikle nüsha toplama ve elyazması bulma konusundaki gayreti birçok insandan takdir görmüş ve komşu coğrafyalara yayılmıştır. Bunları yaparken de öğrenme iştahını her zaman diri tutmuş ve yabancı meslektaşlarıyla da iletişim kurmuştur. Mümtaz’ın özellikle Rus halkbilimcileriyle bu noktada mektuplaşmaları olmuştur. Mümtaz, Köroğlu Destanı için çalışmalar yapmış, destanının diğer bölgelerdeki anlatılarına ulaşmaya ve materyal bulmaya çalışmıştır. Bu mektuplaşmalardan biri Rus halkbilimci ve etnograf Mark Azadovski ile olmuştur (Тағыјев, 1974: 54). Bu gayretleri sayesinde belki de o döneme kadar *Köroğlu* hakkında bilinmeyen ve tetkiki yapılmayan materyaller elde edebilmiştir. Nitekim Salman Mümtaz’ın *Köroğlu* çalışmaları birçok araştırmacı için kaynak oluşturmuş ve motiflerde çeşitlilik kazandırmıştır.²⁸ Mümtaz,

²⁶ 1913 yılında Bakü’de İsa Âşurbeyli’nin imtiyaz sahipliğinde çıkarılan haftalık edebî, siyasi ve mizahî dergidir. Derginin başyazarı bir Osmanlı Türkü olan Halid Sabribeyzâde idi. İbrahim Yüksel, Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın, s. 118.

²⁷ Başboş kimse; kendi kendine yetişen, ekilip dikilmeden büyüyen bitki.

²⁸ Boratav, *Köroğlu Destanı* çalışmalarında Salman Mümtaz’ın *El Şairleri* eserinden faydalanmış ve birçok yerde kendisine atıf yapmıştır. Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, s. 259.

1930-1935 yılları arasında Köroğlu Destanı'nın batıda Londra ve Leningrad'daki yazmalarına, doğuda da Türkmen, Özbek, Ermeni, Gürcü ve Kırım varyantlarına ulaşmaya çalışmıştır. Bu amaçla, belirttiğimiz yıllar arasında Leningrad'a, Aşkabat'a, Erivan'a, Tiflis'e, Taşkent'e ve Kırım'a gitmiştir. Farklı varyantlardaki okumaları ve tetkikleri neticesinde Köroğlu Destanı'ndaki motiflerin çok iç içe geçtiği ve artık belli seviyede beynelmilel bir destan haline geldiği kanaatine varmıştır (Тағыjev, 1974: 65).

Salman Mümtaz'ın Rus aydınları ve edebiyatçıları ile bağlantıları bunlarla sınırlı kalmamıştır. O, 17 Ağustos 1934 yılında *Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı* tarafından Moskova'da düzenlenen kurultaya gönderilen yazarlara rehberlik etmiştir. Mümtaz tüm bu çalışmaları ve bağlantıları sayesinde L. N. Tolstoy, A. Tolstoy, Maksim Gorki, Yuri Marr ve Aleksandr Samoyloviç gibi Rus aydınlarla birlikte Sadreddin Ayni gibi şarkın birçok önemli ismiyle tanışmış ve arkadaşlık etmiştir. L. Tolstoy'un ve Gorki'nin ölümlerinin ardından onlarla ilgili yazı kaleme almıştır. Mümtaz, Tolstoy'un ölümünden sonra, *Molla Nasreddin* dergisinin 12 Temmuz 1913 tarihindeki 19. sayıda yayımlanan yazısında Tolstoy'un vasiyetnamesine ve mezhebine değinir. Tolstoy'un Bahâî²⁹ mezhebine mensup olduğunu söyleyen Mümtaz, vasiyeti üzerine Amerika'daki Bahâî mezhebine mensup kişilere ait bir vakıfa yarım milyon manat bağışlandığını söyler (Тағыjev, 1974: 15). Tolstoy, ölümünden önce çevresindeki dinleri araştırmaya başlamış ve bundan haberdar olan dini hareketler de onunla iletişime geçmiştir. Bu dini hareketlerden biri de Bahâî mezhebiydi. Tolstoy, bu mezhebi tanımak için mezhebin kurucu lideri Bahauallah'ın *Kitabu'l Akdes* kitabını okumuşsa da Bahauallah'ın peygamberlik iddiasını eleştirmiştir (Erdeğer, 2022). Dolayısıyla Mümtaz'ın vasiyetle ilgili bu ifadeleri şüphe doğurmaktadır.

Mümtaz'ın, Maksim Gorki'nin ölümün ardından yazdığı veda mektubu ise *Ədəbijjat Qəzeti*'nin 23 Temmuz 1936 yılındaki 16. sayısında “*Өлмәјән İnsan*” (Ölmeyen İnsan) başlığıyla yayımlanmıştır. Kiril harflerini içeren mektubun Türkçe çevirisi şu şekildedir:

²⁹ *Bahauallah* olarak bilinen Mirza Hüseyin Ali'nin kurduğu, görüşleri İslâm geleneğine dayanan İran merkezli bir mezhep. 19 sayısını kutsal kabul eden bu mezhep için yıl 19 ay, aylar ise 19 gündür. Cenaze namazı dışında cemaatle ibadet etmenin yasak olduğu bu mezhep İslâm'a birçok açıdan terstir. Ethem Ruhi Fırlı, “Bahâîlik”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: IV, s. 464-468.

“Büyük Maksim Gorki büyük bir ediptir. O, edebiyatı hayattan, yaşamdan, halktan, ilhamını da proletaryadan almıştır. Onun şiirini ‘perisi’ (ilhamı) inkılap ve inkılabı yaratan büyük proletaryadır. Büyük Maksin Gorki proletaryayı ve halkı terennüm ve teganni etmiştir. O, eserlerini bu ölmeyen sınıfa hasrederek, canını ve hayatını da bu yolda etmiştir. Maksin Gorki ölmeyen insandır. O, bizimle yaşamış, yaşıyor, hem de yaşayacaktır. O kentleri şad etmiş ve emekçilerin de yardımına koşmuştur. Onların sesine ses vererek imdadına yetişmiştir. Maksim Gorki’nin yaratmış olduğu eserleri de dünya durdukça yaşayacaktır. Çünkü o, söz yaratıcısıdır ve söz sanatkarıdır. Onun eserleri, proletaryanın seve seve okuduğu ve halkın hafızasına nakşedilmiş eserlerdir. Dünyada namurad gidenler çok olmuştur. Bizim büyük Maksim ise muradına kavuşmuştur. O bizim galibiyetten galibiyete geçtiğimiz günü görüp istirahatle aramızdan ayrılıyor. Proletarya gülistanının yetiştirdiği bu güzel gülün hatırını, onun kokusunu taze yapraklardan çekilmiş gül suyundan almalıyız; yani Maksim Gorki’den sonra onun hatırını, alın terini sile sile bin meşakkatle yazmış olduğu ölmeyen eserlerinden almalıyız.”

Mümtaz, tüm bu faaliyetleri neticesinde 1920-1925 yılları arasında 200’den fazla kitap ve materyal çalışması yapmıştır. Elde ettiği veriler hakkında *Kommunist* gazetesinde makaleler yazarak bunları halka duyurmuştur. Bu makalelerinde bahsettiği önemli isimler başlıca şu şekildedir: Nesîmî³⁰, Fuzûlî, Hatâî, Nizâmî, Molla Penah Vâkıf, Mirza Şefî Vâzeh, Sarı Âşık (Əliyeva, 2024: 11). Mümtaz’ın, Fuzûlî hakkındaki çalışması diğerlerinden biraz daha ön plandadır. Çünkü Mümtaz’ın bu çalışması 1926 yılında gerçekleştirilen I. Türkoloji Kurultayı’nda sunulmuş ve takdir görmüştür. Gasimova’nın ifadelerine³¹ Mümtaz’ın kongrede sunduğu Fuzûlî divanı, bilinen eski divandır (2015: 20). Fuzûlî şiirlerinin bulunması ve tetkiki açısından Azerbaycanlı âlimler, diğer Türk Dünyası âlimlerinden daha fazla öne çıkmıştır. Mümtaz’la birlikte İsmail Hikmet ve Abdullah Şaik’in çalışmaları da değerlidir. Fakat Mümtaz’ın çalışması diğerlerinden farklı olarak, “*Komünist gazetesi yayın evinin yayımladığı birtakım kitapçıklarda*

³⁰ Nesîmî’nin eserleri Azerbaycan’da ilk olarak 1923 yılında *Maarif və Mədəniyyət* gazetesinde gazelinde birkaç beyit olacak şekilde basılmıştır. Ardından 1925 yılında Feridun Bey Köçerli’nin *Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi Materialları* kitabında şairin yine birkaç parça gazeli yer almıştır. Nesîmî’nin şiirlerini daha kapsamlı bir şekilde bastıran Salman Mümtaz olmuştur. Şiirler, 1926 yılında “*Seçilmiş Şeirlər*” ve “*Şeirlər*” adıyla neşredilmiştir. L. Əhmədova, İmadəddin Nəsimi – 650, s. 13.

³¹ “During the first Turkological Congress in Baku (February-March of 1926), Salman Mumtaz proudly called his collection Kitabkhaney-i Mumtaziyya, ‘the Mumtazi Library’, and announced that he possessed the oldest known manuscript of Muhammad Fudûlî’s Diwan in his library.”

Azerbaycan şairlerini hem daha önce yayımlanmış ve hem de hiç yayımlanmamış eseriyle birlikte her bir şair hakkında Salman Mümtaz tarafından tertip edilen önceki hayat hikâyesi malumatları da verilmektedir” (Nerimanoğlu & Öner, 2008: 100).

Kurultayla ilgili bir başka mesele de Mümtaz'ın kurultay için Bakü'ye gelen önemli isimleri evine davet etmesidir. Əkrəm Cəfər'in Mümtaz'la ilgili yazdığı hatıralara göre Bakü'ye gelen Mehmed Fuad Köprülü, Hüseynzâde Ali Bey ve Aleksandr Samoyloviç³², Mümtaz tarafından eve davet edilmiş ve bir yemek ziyafeti verilmiştir. Bu davet sırasında Mümtaz, elindeki önemli bazı elyazmaları misafirlere göstermiştir. Misafirlerinden, gösterdiği elyazmalarından birinin bilinen tek nüshasının olduğunu ve onun da Londra'da bulunduğu cevabını alır. Elindeki elyazması ise ikinci nüsha olması bakımından misafirlerden takdir ve ilgi görür (Ҷəфәр, 1988: 4).

Salman Mümtaz'ın nüsha arayışları, elyazması eserler toplaması ve yazarlar/şairlerle ilgili tetkikleri neticesinde 1925 yıllarında elinde 200'den fazla kitap veya kitapçık olmuştur. Azerbaycan'da kurulan Sovyet hükümeti ve Lenin'in ölümünün ardından gelen Stalin rejimi, onun çalışmalarını sekteye uğratmamış, aynı azimle çalışmaya devam etmiştir. Mümtaz'ın açığa çıkarttığı nüshaların ve o döneme kadar bilinmeyip Mümtaz'la adı duyulan şairlerin ne kadar olduğuna dair nihai bir sayı vermek mümkün değildir. Fakat şu bir gerçektir ki onun açığa çıkarttığı tüm edebi miras ya hiç el değmemiş ya da önem gösterilmemiş bir mirastır ve tarihin içinde kaybolan ölü sayfalara karışmamıştır. Halihazırda bilinen konular üzerine yazı yazmayı bazı istisnalar dışında pek tercih etmemiştir. Onun çalışmalarının kapsamıyla ilgili son olarak şunu söyleyebiliriz ki; Gasimova'nın eski KGB raporlarına dayanarak sunduğu sayılara göre, 1937 yılında, Salman Mümtaz'ın oğlunun evinden 238 materyal el konularak alınıp götürülmüştür (Gasimova, 2015: 45-46). Bu materyallerin ne kadarının günümüze ulaştığı ve ne kadarının imha edildiği ise hâlen meçhuldür.

³² Rus şarkiyatçısı olan Samoyloviç 1880 yılında Nijni Novgorod'ta doğmuştur. Türkolog olan hocası Melioranskiy'nin yönlendirilmesiyle Türkmenistan'da bilimsel bir geziye katılmış ve Türkmen lehçesi üzerine çalışmaya başlamıştır. 1907 yılında doçent olarak Tatar Edebiyatı Kürsüsüne tayin edilmiştir. Önemli bir Rus bilim adamı olmasına rağmen Stalin'in kıyımına kurban gitmiş ve 1937 yılında Japonya ajanı olmakla suçlanarak kurşuna dizilmiştir. (Naciye Yıldız, “Samoyloviç, Aleksandr Nikolaeviç”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXVI, s. 82-83.

1937-ci ildə ƏSƏROV Səlim Müməz oğlunun
evinəndən kəşf edilmiş kitabları və əjəmlərinin

Ə J Ə M L Ə R İ N İ

1. İbrahim Mırrə Şerhənk İbrahim...əjəmlən
2. E'timadətəvə-Kitab müəssir-və əsər...əjəmlən
3. Əhsən ərşin...əjəmlən
4. Əsəfil-əhəfil...əjəmlən
5. Bəjanlı Məmməd...əjəmlən
6. Bəjanlı Xəndəvər...əjəmlən
7. Təvkiyəli-İsməli...əjəmlən
8. Təvkiyəli-İsməli...əjəmlən
9. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
10. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
11. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
12. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
13. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
14. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
15. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
16. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
17. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
18. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
19. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
20. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
21. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
22. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
23. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
24. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən

9.

221. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
222. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
223. S.Ə. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
224. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
225. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
226. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
227. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
228. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
229. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
230. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
231. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
232. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
233. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
234. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
235. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
236. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
237. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
238. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən

ƏSİLƏ DÜŞÜR :

С.Ə. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
Азерб.Н.С. Јаһица Довлет тоһтүсәһији
Комитетинин во"бе ринот

/ХАШИДОВ/

С.Ə. Təvkiyəli-Səməli-İsməli...əjəmlən
Азерб.Н.С. Јаһица ДТК әһәһији
/ПЕТРОСЯН/

Fotoğraf 1: KGB Raporlarındaki Materyal Listesi 1

Fotoğraf 2: KGB Raporlarındaki Materyal Listesi 2

2.3.3. Kullandığı Yöntem ve Kaynaklar

Salman Mümtaz'ın çalışmalarına baktığımızda onun belli bir yöntem ve usul ile edebiyat tarihçiliği yaptığını söylemek pek mümkün değildir. Araştırmalarında özellikle gözetdiği sistematik bir çizelgeden veya teorik bir çalışma planından bahsedemeyiz ki Mümtaz hiçbir yazısında kendisinin bir tezkireci veya edebiyat tarihçisi olduğunu beyan etmemiştir. O, hedefini ve yapmak istediklerini şu cümleler açıkça ifade etmiştir: “Ben 1903 yılının son yarısından itibaren Azerbaycan'ın müstakil dil ve edebiyatını açığa çıkarmak için materyal ve malumat topluyordum. 1905 İnkılabı beni uyukundan uyandırdı ve yaptığım işi daha ciddiye almaya başladım” (2006: 430). Onun açığa çıkardığı ve miras bıraktığı materyaller, bir edebiyat tarihçisi için birincil kaynak niteliğindedir. Irkı, dini, mezhebi, yaşadığı coğrafya ve yüzyılı fark etmeksizin hakkında bilgi edinebildiği kişilere dair varsa belge ve materyalleri titizlikle toplamış ve arşivlemiştir. Bu materyaller arasında da özellikle kayda değer bulduklarını ve Azerbaycan Türklerini ilgilendiren kişileri yazdığı makalelerle incelemiş ve eserleri tetkik etmiştir. Mümtaz'ın yazdığı bu makalelerden, tercüme-i hâl yazımlarında nelere dikkat ettiğini ve incelemelerindeki detayları nasıl ele aldığını değerlendirirsek eğer, onun bazı yöntemlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Tezkire Kıyaslamaları: Mümtaz, ele aldığı kişi veya şiirlerin tezkirelerde yer alıp almadığına bakar. Eğer birden fazla tezkirede aynı konuyla ilgili beyan varsa bunları birbirleriyle kıyaslar ve en nihai sonuca varır.

2- Etimolojik Değerlendirme ve Dil Tahlili: Farsça, Arapça, Urduca ve birçok Türk lehçesi bilmesinden dolayı, eserde dilin nasıl kullanıldığını detaylıca analiz eder. Örneğin kullanılan dildeki anlatım yoğunluğu felsefi veya dini ise bu dili tercih eden şair veya yazarlara yoğunlaşarak opsiyonların sayısını daha aza indirir.

3- Materyalin Madde Değeri: Mümtaz, bulduğu nüsha ve/veya elyazmasını madde olarak da inceler. Kullanılan hammaddenin kalitesi o elyazmasının saray tezkirecileri veya yazarları gibi üst zümreden olup olmadığına dair ipuçları verir. Mümtaz, yeri geldiğinde içerisinde muhtelif resim ve minyatür barındıran nüshalar, yeri geldiğinde ise birçok sayfası haşerelerce kemirilmiş ve yazıları akmış materyaller ile de uğraşmıştır.

4- Tarihlendirme Metodu: Materyalin kondisyon durumu, kullanılan dildeki gramatik unsurlar, kelime tercihleri ve manzum veya manzumelerdeki anlatılan konular, materyalin tarihlendirilmesinde Mümtaz'ın işini kolaylaştıran bir yöntemdir.

5- Kültürel Nüfuz: Değerlendirilen materyal hangi şartta olursa olsun, hangi dilde yazılırsa yazılsın tabii olarak içerisinde birçok kültürel unsur barındırır. Farklı coğrafyalar gezmiş ve farklı kültürleri görmüş bir araştırmacı olarak Mümtaz, bu kültürel farklılıklardan materyalin hangi millete ait olduğu çıkarımını yapabilir. Örneğin içerisinde Şîî unsurları yoğun olan bir materyal, büyük ihtimalle Güney Azerbaycan veya İran'da yazılmıştır.

6- Halkın Hafızası: Mümtaz, yazılı kaynaklara verdiği önem kadar sözlü kaynaklara da önem verir. Halkın diline pelesenk olmuş, hafızasına kazınmış hikâyeler, destanlar, koşmalar, türküler ve daha birçok halk edebiyatı türü, onun birçok anlatıyı yazıya geçirmesini veya halihazırda bilinen bir metinde düzenleme yapmasını sağlamıştır. Özellikle Güney Kafkasya, İran ve Türkistan bölgelerinde yaşayan halk, henüz çocuk yaşta iken divan okumaya ve ezberlemeye başlar ki Mümtaz'da yazılarında çocukken ezberlediği beyitlerden örnekler verir. Bundan dolayı halkın hafızası, Mümtaz'ın tercih ederken çekinmediği bir yöntemdir.

Mümtaz'ın bu yöntemlerine ek olarak diğer kaynaklardan faydalandığını ve kendisi gibi elyazması eserler hakkında tetkikler yapan yazarların görüşlerine dikkat

ettiğini de eklemek gerekir. Yazdığı makaleler üzerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla Mümtaz'ın kullandığı kaynaklar şu şekildedir:

I- Charles Rieu: Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum

II- Şemseddin Sâmî: Kamûsü'l-A'lâm, Kamûs-ı Türkî

III- Muhammed bin Havendşah Mirhând: Ravzatü's-Safâ

IV- Mehmed Müctehidzâde: Tezkiretü's-Şuarâ

V- Mir Möhsün Nevvâb: Tezkire-i Nevvâb

VI- Ali Kulu Han Valeh: Riyâzü's-Şuarâ

VII- Abdürrezzak Bey Dünbili: Nigaristani Dara

VIII- Behmen Mirza Kaçar: Tezkire-i Mehmed Şah

IX- Mirza Yusuf Nersesov: Karabağnâme

X- Kâtib Çelebi: Keşfü'z-Zunûn

XI- Rızâ Kulı Han: Mecmau'l-Fusahâ, Riyazü'l-Ârifîn

XII- Feridun Bey Köçerli: Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri

XIII- Abbaskulu Ağa Bakıhanov: Gülistân-ı İrem

XIV- Seyyid Mehmed Yusuf: Sübhî Gülşen

XV- Sâm Mirza: Tuhfe-i Sâmî

XVI- Evliya Çelebi: Seyahatnâme

XVII- Dîvânu Lugâti't-Türk

XVIII- Dede Korkut Hikâyeleri

Yıllar içinde edebi parçalar bulma çabasıyla Türk Dünyasını karış karış gezen Mümtaz, bu gayretkeş haliyle halkın takdirini kazanmış ve *toplayıcı* diye anılarak bu alanda güvenilir bir isim olmuştur. Kızı Şehla Hanım'ın onunla ilgili hatıralarından birinde babasına bu elyazmalarını nasıl topladığını, bunun sırrının ne olduğunu sorduklarından bahseder. Salman Mümtaz ise bu soruya cevap olarak herhangi bir sırrının olmadığını, gittiği yerin meydanına arabasını yanaştırarak halka maksadını, yapmak

istediklerini, çalışmalarının neyi sağlayacağını ve halkın da buna cevap verirse büyük bir hayır işleyeceklerini anlatır. Orada bulunan veya bulunmasa da bu olayı duyan insanlar çok geçmeden evlerindeki elyazmaları ve kitapları getirerek meydana bıraktığı arabasına koyarlar. Bu hadise de Mümtaz'ın halkın üzerinde inşa ettiği güvenin ufak bir kanıtıdır (Mirzəyev, 2022: 150-151).

Buna benzer bir başka olay da Seyyid Azim Şirvânî ile ilgili materyal topladığı süreçte yaşanmıştır. Mümtaz bir gün Seyyid Azim'in oğlu olan Seyyid Cəfər'in kapısını çalar. Kapıyı açan Cəfər'e bir rüya gördüğünü söyleyerek gözleri dolu bir şekilde bu rüyayı anlatmaya başlar: *“Aziz Seyyid Cəfər, rüyamda ağamı (Azim Şirvânî'yi kastederek) gördüm. Bana ‘elyazmalarım oğlumdadır, Divan şeklinde bıraktım, onu al, bak’* diyerek gördüğü rüyanın üzerindeki etkisini de hissettirir. Mümtaz'ın halinden etkilenen Cəfər, babasının elyazması divanını geri alma şartıyla ona verir. Mümtaz ise bu şarta uymaz. Çünkü bu elyazmasının da kaybolup gitmesinden korkar ve korunaklı bir yerde saklanmasını ister. Bu sebeple divanı Ruhullah Ahundov'a vererek, bu elyazmasının Akademi Kütüphanesinde saklanması gerektiğini söyler. Bu olaydan haberi olmayan Seyyid Cəfər, Mümtaz hakkında şikâyetçi olsa da davadan bir şey çıkmaz ve elyazması bu eser Azerbaycan İlimler Akademisi kütüphanesine bağışlanmış olur (Ҷəфәр, 1988: 4). Əkrəm Cəfər'in hatıralarında yer alan bu hikâyede Mümtaz'ın yaptığının etik olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur. Olayın etik tartışması bir yana dursun, bu olayda göze çarpan sonuç şudur ki; Mümtaz elyazması eserleri ve divanları bulmayı rüyasında görece kadar kafasına takmış ve ulvî bir mesele haline getirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SALMAN MÜMTAZ'IN ŞAHSİ KOLEKSİYONU

3.1. ARŞİV BİLGİSİ

Salman Mümtaz'ın şahsi koleksiyonu AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar enstitüsündə saklanmaktadır. Bu enstitüdə 32 önemli edebiyatçının əlyazması nüsha və muhtelif materyalləri muhafaza edilməklə bərabər gərəkli üst düzey izinlərin ardından incelelməyə açılabilməkdədir. İlk olaraq 1934 yılında Abbaskulu Ağa Bakuhanov arşivi üzərindən tertip edilən bu koleksiyon, ardından Mirza Fethali Ahundzadə, Hasan Bey Melikzadə Zerdâbi, M. S. Ordubadi, Cafer Cabbarlı, Samet Vurgun və Celil Memmedguluzadə gibi önemli isimlərin həyatları haqqında bilgilər verən sənətlər ilə zenginləştirilmişdir.

Mümtaz'ın koleksiyonunda 689 adət arşiv nümunəsi yer alır və bu yazılı kaynaklar üç bölüm altında katalog halinə gətirilmişdir. Bu bölümlər şu şəkildədir:

A- Əlyazmaları: Salman Mümtaz'ın kendi əsərlərinin əlyazmaları və tətqiq etmək üçün topladığı bəzi materyallər.

B- Mektuplar: Salman Mümtaz'ın yazdığı və ona yazılmış mektuplar.

C- Basımı yapılmış və yapılmamış kitəplər.

Mümtaz, oluşturduğu bu arşiv için diyar diyar gezmış və əsərlərin akıbetləri, türləri və dəğərləri üzərinə birtakım tətqiq və şərhlər usulünə görə çalışmaları yapmışdır. Arşivinin 47. sənədində “Şəki Savları” başlığı altında çalışmalarına dair bəzi təspitlərdə bulunur:

“Bizdən qabaq gələn atalar, bir çox işdə olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da mühüm yanlışlıqlar törətmişlər ki, onların birisi də ‘zərbi-məsəl’ və ‘atalar sözü’ adları ilə adlanan hikmətli sözlərin düz və doğru adlarını düşünmədən dəyişmələridir. ‘Atalar sözü’ de yöndəmsiz, lüzumsuz və həm də çox mənasızdır... Hikmətli sözləri yaradan insanlar yalnız erkək cinsinə mənsub erkəklər, atalar olmuşlar? (...) El ədəbiyyatı analar ilə ataların ortaqlı olaraq istedad və bacarıqları sayəsində doğulmuş və yaradılmışdır. ‘Aslanın erkəyi, dişisi olmaz’ səvənin mənası unutulmamalıdır. Unudulmamalıdır ki, Şeyx Nizamini yetirən Gəncə Məhsəti xanımı da yetirmişdir. Mühüm simalar ilə şənələnən

ədəbiyyatımız Gövhər Bəyim, Taclı Bəyim, Leyla Göyçəyin dostu Mina Ləli, Zəhrabanu Mahtaban, Pəri, Qüzyeter, Zərnigar, Ağabəyim vs. xanımlarımız ilə boy atmış və çiçəklənmişdir. Məhəmməd bəy Aşiq qələmi ilə dirçələn qoşmalarımız Aşiq Pərinin sazı ilə tərənnümə gəlmişdir. Müxtəsər, varımız ortaqlı, məhsulumuz isə müştərəkdir ki, bunu heç inkar etmək olmaz. Xüsusilə anaların haqqını danmaq əskilik və yanlışlıqdır. Bu nöqteyi-nəzərdəndir ki, yuxarıda 'atalar sözü' mənasızdır deyə qeyd etmişdik və buna da biz haqlıyıq. Bu sözlər atalar, analar, bacılar, qardaşlardan mürəkkəb ortaqlı kollektiv bir ədəbi həyatın rəngarəng olan gül dəstəsidir."

Görüldüğü üzere Mümtaz, "atasözü" ifadesinin eril anlam bütünüyle ifade edilmesini yanlış bulmuş, bu sebeple topladığı atasözlerini 6 farklı serlevha şeklinde kategorize etmiştir. Bunlar: *analar sözü, atalar sözü, gəlinlər sözü, igidler sözü, qızlar sözü* ve *oğlanlar sözü* şeklindedir.

Mümtaz, "Şəirləri və tərcümeyi-halları hazırlanmış şairlər" başlıklı digər bir senedinde, XIX. yüzyıl öncesinden başlayarak tertip ettiği 93 şair hakkında yazdığı tanıtım yazıları ve onların neşre hazır eserleri yer alır. Bazı eserlerde tercüme-i hâl yoktur ve bazı şiirlerde de eksiklikler görülür. Arşivdeki eksiklikler sadece yarıda kalmış şiirlerden ibaret değildir. Bu eksikliklerin sebebi ilk olarak Mümtaz'ın kendisinin de ifade ettiği gibi önemsenmemiş, kıyıda köşede bırakılmış ve zamanla tahrip olmuş basma eserler olmasıdır. Bununla beraber 1920 öncesinde Azərbaycan Türkçesinin rahatlıkla kullanılamaması ve sansür uygulamaları, halk arasında korku ve endişeye sebep olmuş, basma eserlerin bazıları yastık altında saklanırken, bazıları da kaderlerine terk edilerek çürüyüp gitmiştir. 1920 sonrası yani SSCB döneminde ise *alfabe* değişiklikleri, Rus güdümüyle yazılmış eserler, önce Latin harflerinin kabulü ve çok geçmeden Latin'den vazgeçerek Latin harfleriyle yazılmış metinlerin tamamen ortadan kaldırılması gibi etmenler, XIX. yüzyıl başlarından, XX. yüzyıl başlarına kadar yazılmış birçok eserin korunarak günümüze ulaşmasına engel olmuştur. Hatta orijinal halini koruyarak, içerisinde herhangi bir kusur veya noksan sayfa barındırmadan günümüze kadar ulaşan eserlerin sayısı çok azdır.

Salman Mümtaz, çalışmalarını belli dönem veya şahsiyetler üzerine indirgmeden genel edebiyat tarihi üzerine çalışmış olsa da onun çalışmalarında daha belirgin yer tutan konu ve dönemler, hanlıklar döneminin sonlarına kadar süren sözlü edebiyat ve

Azərbaycan edebiyatında kırılmalar oluşturan, radikal etkiler yaratan isimler üzerinden şekillenmiştir. Buna binaen Azərbaycan edebiyatının en parlak devri olarak Şah İsmail Hətâi devrini işarət eder. Bu sebeple müphem kalmış Azərbaycan edebiyat tarixindəki bazı dövrlər üzərinə çalışılmasını və halen açığa çıxarılmamış əsərlərin üzərindəki gölgələrin aydınlatılması gerektiğini söylər. Hətâi ilə ilgili düşüncələrindən sonra isə önəm atfettiği digər isimlərdən bəhseder:

“Soltan Yaqub taxta oturmada əvvəl milli ədəbiyyatımız, milli şairlərimiz (saz şairlərimiz istisna olmaqla) Osmanlıların tutulduğu fəna bir xəstəliyə düşər olmuşlar. O xəstəlik də kəndi millətlərini, mənliklərini və Türk oğlu olduqlarını tanınamaları idi. Öz millətlərini, soylarını lazımınca tanıyan və öz həyəcanlı türk şairləri ilə kəndi xalqının, millətinin ruhlarını həyəcana gətirən Qazibürhanəddinlər, cahanşahlar, əmirhumadəddinlər, qasimənvərlər artıq mübarizədən həyətdən çekilərək istirahət-əbədiyyəyə vasil olmuşlar.”

Azərbaycan coğrafiyasında sözlü edebiyat ilə musiki iç içədir. Bu sebeple Mümtaz'ın arxivində *Bayatlar* önəmli yer tutur. O, Bayatlar ilə ilgili yazacağı əsərinə dair bir plan şablonu oluşturr. Bu plan şu şəkildədir:

“1- Bayat elinin Azərbaycan'a gəlməsi.

2- Bayatlar Qarabağın, Bəyləqanın yanında.

3- Bayat məhəlləsi – Dərbənd.

4- Bayat qapısı – Dərbənd

5- Bayat məscidi – Dərbənd

6- Dədə Qorqudun bayat olması.

7- Füzulinin bayat olması

8- Mövcüd bayat kəndləri – Şirvan, İrəvan, Göyçay, Dərbənd, Quba, Salyan (Füzuli müqəddiməsinə müraciət)

9- İraqi-ərəb bayatları

10- Musiqimizdə bayat muğamları: bayatı-kürd, bayatı-Qarabağ, bayatı-Şirvan”

3.2. ARŞİVİN TASNİF VE TASVİRİ

Paşayeva və Memmedova'nın arşivin təsvirinə dair yaptıkları çalışmada Salman Mümtaz'ın kendi yazdığı və basılması üçün ümit beslədiyi 20 hikayesinin olduğundan bəhsəderlər. Bu hikayələrin bəzılarının adları təsbit edilmiş, fakat çalışma təsvir üzərinə olduğu için hikayələrin muhtəvasından bəhsədilməmişdir. Bəhsi gəçən hikayələrin adları şu şəkildədir: *“Başı ilə qoz sındıran Əhməd əfəndi”*, *“Saqqalına həna yaxan İran xanı”*, *“Bina yumurtlayan hacılar”*, *“Məşhədi Muxtarın qonaq çağırılması”*, *“Hamamçı Əbdüləlinin oğru axtarması.”*

Mərziyə Paşayeva və Zəhidə Hacıyeva'nın hazırladığı Mehri Məmmədova'nın redaktörlüğünü yaptığı bu təsvir çalışması *“Əlyazmaları”*, *“Məktublar”*, *“Çap kitabları”* şəklinde üç bölüme ayrılaraq hazırlanmış, alt başlıklar alfabətik sıraya gərə düzənənmişdir. Bölmələr içərisində, bəhsi gəçən materyallərin içəriyinə, konu başlıklarına, giriş-bitiş cümələrinə və fiziksel-hacimsel özəlliklərinə dair bəlgilər yer alır. Çalışmamızda ilk iki başlığı əsas alacağız. Burada basımı yapılmış olan kitablar, Mümtaz'ın o dönm bastırdığı ufak kitabçıkları içərməktədir. Bu kitabçıkların muhtəvasına ilgili makələləri ələ alacağımız bölümde dəğinəcəğiz.

3.2.1. Elyazması Materyaller (Əlyazmaları)

1. *Abaqa xan haqqında məlumat* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə Mümtaz'ın kendi əl yazısı ilə yazılış tarixi kəydədilmeden yazılmışdır. Muhtəvasının təməli *“Tarixi-Vəssaf”* və *“Dairətül-maarif”* gəbi konular üzərindən oluşur və Abaka Han haqqında tarixsel maddələr içərir.)

2. *Abbas Bayat. Qoşma* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi kəydədilmeden yazılmışdır.)

3. *Abbas Mirzə Naib* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılı tarixi kəydədilmeden yazılmış və sayfalar numaralandırılmışdır. Abbas Mirzə Fəthəli Şah'ın oğlu olan Mirzə Naib haqqında bəlgilər içərməklə birlikdə, soyunun, İran'ın içtimai və sosial yapısında yaptığı yeniliklərdən bəhsəder. Bunlardan bəzıları İran'a matbaanın gətirilməsi və başıbozuk haldəki İran'ın ordusuna nizam gətirməsidir.)

4. “*Abbas Səhhət*” kitabçasının nöqsanları (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Muhtevası Abbas Səhhət hakkında verilen bazı yanlış ve/veya eksik bilgilerine düzənlənməsinə dairdir.)

5. *Abbas. Şeir* (Farsça dilində yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. İkinci sayfanın sonunda “*Şah Abbas*” ibaresinin yer alması, şiirin kendisine ait olduğuna işəret edilir.)

6. *Abdal xan və Səlməslı Ərtun Şeir dəftərçəsi* (Metinlərin bir kısmı Azərbaycan Türkçesi ilə, bir kısmı da Kürtçə dilində yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. İçəriğində Abdal Han’a ait təxmis (tahmis), “*Gəldim*” redifli bir geraylı, masal və bəzi kəlimələrin tərcüməsi yer alır.)

7. *Abdulla Hatifi. Şair haqqında qeyd* (Azerbaycan Türkçesi ilə yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. Mümtaz’ın, Hatifi’nin ölüm tarixini ebcet hesabı ilə netləştirdiği bəzi qayıtlar içərir.)

8. *Adın, təxəllüsün bayatıya sığmaması* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ilə yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. Muhtevası bayatılar haqqındadır.)

9. *Adsız pyeslər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ilə yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. Piyeslərin konuları ailə və sosial yaşama dairdir.)

10. *Ağabacı* (Farsça dilində yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. “*Rövzətüs-Səfa*”dan alınmış məlumat və nazım içərir.)

11. *Ağabeyim ağa* (Farsça dilində yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. Tezkirə və tarix kitablarında gəçən Ağabeyim ağa haqqında bəzi məlumatlar içərir.)

12. *Ağa Məhəmməd şahın tarixi-qətli* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) və Farsça ilə yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. “*Rövzətüs-Səfa*” və başqa kəynəklərdən alınmış qısa qayıtlar içərir və muhtevası Ağa Məhəmməd Şah və Fəthəli Şah haqqındadır.)

13. *Ağa Saleh Şirvani haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ilə yazılış tarixi kaydedilmeden yazılmışdır. Ağa Məsih Şirvânî’nin kardeşi Ağa Saleh haqqında qısa bəlgilə içərir. “*Ağa Saleh ilə Ağa Məsih doğma qardaşdırlar...*” cümləsi

ile başlar, “*hər ikisi də evlənməmiş və hər ikisi də gənc olaraq vəfat etmişlər*” cümlesi ilə biter.)

14. *Ağa Şəfi ibn Zeynal -Musiqi ustadı- haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. XIX. yüzyılda yaşamış olan Şirvan’ın məşhur musiki adamlarından Ağa Şəfi ibn Zeynal hakkında bazı bilgiler içerir.)

15. *Ağların siyahısı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. “*Məzmunu: Şəki, Qarabağ və Şirvanda ağı dəyənlərin siyahısı.*”

16. *Ağqızıoğlu Piri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Muhtevasında “*Eylərsən*” redifli koşmanın Vâkıf’a değil, Ağqızıoğlu Piri’ye ait olduğuna dair bazı mülahazalar içerir.)

17. *Ağsu qələsinin alınması* (Farsça dilində elyazması bir materyaldır və yazılış tarihi kaydedilməmişdir. Ağsu kalesinin kimlər tərəfindən və nasıl alındığına dair bilgiler içerir və bu bilgiler “*Tarixi-Nadir*” və “*Rövzətüs-Səfa*”dan alınmışdır.)

18. *Axundov M.F. bioqrafilyayı, yəni Sərgüzaştı-kolonel Mirza Fəthəli Axundov ke xodəm beqələm avordeəst* (Farsça dilində yazılmış və yazılış tarihi kaydedilməmişdir. Bəzi kelimələrin altına qırmızı rənglə belirtmə xətti çəkilmişdir.)

19. *Arxaik sözlər və onların folklor nümunəsində misallar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

20. *Arxaik Türk Sözləri* (Muhtəlif dillərdə Arap və Latin hərfləri istifadə edilərək elyazması olaraq yazılmış və matbaa basımıdır. Yazılış tarihi kaydedilməmişdir. Qədim Türk sözləri (atasözü, deyim vs.) içərin şiiirlərdən dərlemə içərin.)

21. *Arizi. Qoşmalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Muhtevası qoşma türündə nazımlardır.)

22. *Asəf Şirvani. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. İçəriği “*Nəsən*” redifli gazeldir.)

23. *Asəf Şirvani. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Asəf Şirvânî’ye ait üç qəzəl içərin. Qəzəllərdən biri “*Ey zivəri-bəhar çəmənı gülmişən, nəсэн?*” mısraı ilə, diğəri “*Guşeyi əbrulərində çeşmi-*

cadulərmdir” mısraı ile ve bir diğeri “*Cismindimi bilməm görünür pirəhən içrə*” mısraları ile başlar.)

24. *Asi Abdulla bəy. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış ve yazılış tarihi kaydedilmemiştir. Muhtevası XIX. yüzyıl Karabağ şairlerinden Abdulla Bey Asi’nin lirik eserleridir. Mümtaz, Asi Abdulla Bey’in eserlerini toplayıp bastırma gayesi taşımış ve tercüme hallerini de yazmıştır. Topladığı bu eserler içerisinde gazeller ve *müşairələr* vardır.)

25. *Asi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçerisinde sadece gazeller değil, aynı zamanda tecnis ve terciibent de vardır. Şiirler “*Telliyə*”, “*Sonaya*” ve “*Nəzirə*” başlıkları verilmiş ve bazı kelimelerin anlamlarına dair dipnotlar eklenmiştir.)

26. *Asi Abdulla bəy. Tərcibənd* (Farsça dilinde yazılmış ve yazılış tarihi kaydedilmemiştir. Asi’nin Kumriye’ye (Qumriye) yazmış olduğu manzum mektubun bir parçasıdır.)

27. *Asif. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmış ve sayfaları numaralandırılmıştır. Muhtevası Asif’in gazelleridir.)

28. *Asif və Haputlu Kazım. Müşairə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzında şiirler içerir.)

29. *Aşıq Abdulla. Bayatılar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriği Sarı Âşık’ın bayatı türünde şiiridir.)

30. *Aşıq Əbdüssəməd bəy Zəngilali. Tərlən* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Əli Bey adlı bir nefer tarafından kuşların öldürülmesine karşı yazılmış bir muhamməstir.)

31. *Aşıq Günbəzi haqqında qeyd* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalarında bazı düzenlemelerin yapıldığı bu materyalde muhtelif şehirlerden âşıkların şiirleri, Karabağ’daki bazı kentlerin adı, Şuşa şəhrinin bazı yerlerine dair şehir planı ve “*Zaratlı*” sözünün izahı yer alır.)

32. *Aşıq Qərib. Şeirler* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalarda bazı düzenlemeler ve eklemeler yapılmıştır. Âşık tarzı şiirlerin bu materyaldeki şiirlerin başlıkları şu şekildedir: “*Tiflis budurmu?*”, “*Ağca qız*”, “*Keçəyim*”, “*Üç gözəl*”, “*Sən həm*”)

33. *Aşıq Pəri və Məhəmməd bəy Aşıq. Müşairələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriğinde Âşık Pəri'nin Nəva, Badam ve başkaları hakkında şiirleriyle birlikte Məhəmməd Bey Âşık'a dair bir metin yer alır.)

34. *Aşıq Pəri və onunla əlaqədar şeirlərin siyahısı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriği Âşık Pəri ve onun çağdaşlarından olan Mirzəcan Mədədov, Caferkulu Han Nəva və Məhəmməd Bey Âşık ilə ilgili şiirlərdir.)

35. *Aşıq şeirləri* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriğinde Âşık Hüseyn, Âşık Hümmət və Âşık Mirzə'nin şiirləri bulunur.)

36. *Aşıqlar haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Azərbaycan âşıqlarından Âşık İsmayıl, Âşık Məhəmməd, Molla Cuma, Âşık Əhməd və Âşık Sənəm gibi isimlerle ilgili məlumat verir. Bitiş cümlesində “*Aşıq Həsən bu gün hal-həyatdadır*” ibaresi vardır.)

37. *Aşura Būdəti* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. 1b sayfasında Naci, Sâbir Gövsi, Nesîmî və Şükuhî gibi isimlerin eserlerinden örnekler bulunur. Muhtəvasında *Məhərremlik*¹ və *aşurə* adətləriylə ilgili yargılar bulunur.)

38. *Aşura Būdəti* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sayfalar numaralandırılmış, bazı yerlərdə düzəltmələr və eklemələr yapılmıştır. Yukarıdaki dipnotta belirttiğimiz *məhərrəmlik* âdetinin ne olduğunu və bunun suistimale açıq bir gələnek olduğuna dair tartışmalar içeren bir metindir. İçeriğinde Türk Dünyası aydınlanmasının önünde engeller

¹ Hz. Hüseyn'in 72 arkadaşıyla birlikdə Kerbelâ'da şəhit edilmələri və Ehl-i Beyt'in Şam'a sürülməsi dolayısıyla tutulan yas, mətem.

oluşturan bazı bozuk zihniyetteki din adamlarının bu gelenekten kendi çıkarları için istifade edebileceğine dair uyarılar göze çarpar.)

39. *Aşüftə, Şeirleri və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Mirza Fethali Ahundzâde'nin amcasının oğlu olan Aşüftə'nin hayatı ve çalışmaları hakkında kısa bilgiler içerir ve şiirlerinden bazı örnekler verilmiştir. Bununla beraber birinci sayfasında şu dipnot düşülmüştür: “*Tərcümeyi halı yazılmışdır. Şeirlerinden 69 sətir naqisdir.*”)

40. *Atalar sözləri və öəsəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Üzerine dermantin² cilt çekilmiştir.)

41. *Atın Övsəfi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

42. *Avropa təsirində yazılmış ilk həkayəmiz* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İsmail Bey Kutkaşanlı'nın *Reşit Bey ve Saadet Hanım* adlı hikayesinin Avrupa tesirinde yazılmış ilk hikâye olmasından ve bu eseri gün yüzüne nasıl çıkardığından bahsedilir. Bazı sayfalarda ileri sürülen ifadeleri tasdik etmek için Mirza Fethali Ahundzâde'den alınma bir takım Farsça ifadeler yer alır.)

43. *Aydınlı. Təcnis* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Tanınırlığı yaygın olmayan bu şairin lirik şiirleri yer alır.)

44. *Azər. Qəzəlləri və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Kasım Bey Zakir'in kız torunu olan Azər hakkında bilgiler ve şiirlerinden parçalar yer alır. Birinci sayfada “*Tərcümeyi-halı yazılmışdır, şeirlərdən 60 sətir naqisdir*” ibaresi yer alır.)

45. *Azər. Şeir (1)* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriğinde Azər'in lirik tarzda şiirleri vardır.)

46. *Azər. Şeir (2)* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriğinde Azər'in lirik tarzda şiirleri vardır.)

² Yapay deri

47. *Azərbaycan bayatılarından yetişən ozan, alim, şair və saz aşığıları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Dede Korkut ve diğer Azerbaycan ozanları hakkında yazdığı makalelerden bir parça içerir.)

48. *Azərbaycan dilinə daxil olmuş əcnəbi sözlər* (Muhtelif dillerde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Azerbaycan Türkçesine dahil olmuş yabancı sözleri içerir.)

49. *Azərbaycan ədəbiyyatı materialları və lüğətlər* (Azerbaycan Türkçesi ile (Latin alfabesi) yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Çeşitli şiirlerde kullanılan bazı deyiş ve sözlerin derlemesidir.)

50. *Azərbaycan ədəbiyyatına Firdovsi təsiri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Firdevsî etkisiyle şiir yazan şairler derlenip onların hakkında özetlemeler yapılmıştır.)

51. *Azərbaycan ədəbiyyatında Xətai dövrü* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. “*Xətai dövrü ədəbiyyatımızın ən parlaq dövrlərindən biridir...*” cümlesi ile başlar. Hatâî devrinin değerlendirilmesi yapılır.)

52. *Azərbaycan şairlərindən Bəsiri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Roma rakamları ile numaralandırılan sayfalarda bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır.)

53. *Azərbaycan şairlərinin mütəfərriq parçaları* (Azerbaycan Türkçesi ve Farsça (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Feyzi, Mirza Zəki gibi şairlerin âşık tarzı şiirlerini içerir. Sayfalar Roma rakamları ile numaralandırılmıştır.)

54. *Azərbaycan şairlərinin siyahısı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Birçok farklı Azerbaycan şairi hakkında biyografik bilgiler içerir. Yaşayan şairlere ilave olarak “*öldürülmüş və qətl edilmiş şairlər*” de bu derleme isimler arasında yer alır. Bazı şairlerin mensup olduğu yerler ve ölüm tarihleri de eklenmiştir.)

55. *Azərbaycanda asari-əriqei-xanəgah* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Yedinci ve son sayfası eksiktir. Azerbaycan’daki mimarlık tarihi hakkında bilgiler içerir.)

56. *Baba. Arı* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bal arısına hasrolunmuş iki sayfalık bir şiirdir.)

57. *Baba bəy Şakir* (Otografi metnidir. Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Muhtelif kaynaklardan Baba Bey Şakir hakkında toplanan bilgileri içerir.)

58. *Baba Kuhi və başqa şeyxlər haqqında məlumat* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şarka ait farklı tezkirelerde yer alan şeyhler hakkında bilgiler içerir.)

59. *Bahar. Qəzəl və haqqında məlumat* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair hakkında kısa bilgiler verir.)

60. *Bahar Mirzə Nəsrulla Şirvani haqqında məqalə və əsərlərinin mətləi* (Azərbaycan Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Şairin gazelleri ve eserlerinin isimleri hakkında bilgiler içerir.)

61. *Bahar Mirzə Nəsrulla Şirvani. Qəzəl* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

62. *Bahar Mirzə Nəsrulla Şirvani. Şeirleri və haqqında məqalə* (Azərbaycan Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şairin hayatı ve faaliyetlerinden bahsedilir.)

63. *Bahar Şirvani haqqında qeydlər* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bahar Şirvânî hakkında bazı kayıtlar ve çeşitli nazım parçaları içerir.)

64. *Baxış. Ayrıldım* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. İçeriği Koşma türündedir.)

65. *Baxış Navahılı. Şeirlər* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. İçeriğinde “*Gedər*” redifli bir muhammes ve “*Mustafa*” adlı birine yazarı belli olmayan bir şiir vardır.)

66. *Bakı haqqında qeydlər* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bakü şəhri hakkında ufak bir hisse içerir.)

67. *Bakı və ətrafdaki şairlərin siyahısı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

68. *Bakıxanov Qüdsi-Fazil xan. Müşairə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Gazel türündedir.)

69. *Bakıxanovun məndə olan əsərlərinin mətlələri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Bakıxanov'un eserlerinden toplu bir bölüm içerir ve 29 eser adlarıyla birlikte verilmiştir.)

70. *Bartoldun yazısında nöqsanlar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Barthold'un basılacak kitabındaki hatalara dair birtakım düzeltmeler içerir.)

71. *Başın sağ olsun!* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Muhtevası *Azərbaycan öyrənmə yolu* adlı mecmua için yazılmış aynı adlı makaleyi ve ideolojik ifadelerin tarihi menşeyini içeren makalelerdir. Makalelerden ilki 1930 yılında basılmışdır.)

72. *Başlangıç* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Mümtaz'ın *El Şairleri* adlı eserine giriş bölümü mahiyetinde yazılmışdır. Azərbaycan Türkçesini Arapça ve Farsça sözlərdən arındırmak məqsətli bir mətn içərir. Mümtaz'ın *Molla Nasreddin* dergisinde faal olduğu vaxitlərdə *Şelale* dergisi ilə atışmalarında da aynı konu mevzu bahis olmuşdur. Mukaddime bölümü Fuzûlî'nin bir şiirindən alınmış iki sətir ilə başlar.)

73. *“Bayat” kəliməsi haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. *Bayat* keliməsi haqqında çeşitli kaynaklardan alınmış bahisler içerir.)

74. *Bayatı və mahnılar*³ (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Sayfalar numaralandırılmışdır.)

³ Mahnı: Nağme, türkü.

75. *Bayatılar* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hacı Kərim Bəyazi, Zayir, Saleh ve Arif gibi aşıkları bayatılarını içerir.)

76. *Bayatılar* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalardan birinin arkasında “*Firdovsi və Azəbaycan*” konusunda yazılmış makaleden bir parça vardır.)

77. *Behcet Təbriz, Mədhiyyə* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriğinde bir mektup var bir methiye vardır.)

78. *Bəhlula cavab* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *El Şairleri* adlı kitabının neşrine dair *Bəhlul* adlı birinin sorularına karşılık verdiği cevapları içerir.)

79. *Bəsiri Bağdadi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bəsiri hakkında muhtelif kaynaklardan alınma bilgiler ve beyitler içerir.)

80. *Bəyim. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

81. *Bidari Əcəm* (Türkçe olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair hakkında çeşitli kayıtlar içerir.)

82. *Bixud. Olmaz* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Qumri* ve *Şüayi* gibi Derbend şairlerine yazılmış bir şiirdir.)

83. *Bixud molla Ağa. Əsərləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması ve aynı zamanda matbaa basımıdır.)

84. *Bixud molla Ağa. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mümtaz, elyazması metni Molla Ağa Bihund'un eserlerini neşre hazırlamak maksadıyla tertip etmiş ve bir fihrist de ilave etmiştir. İçeriğinde XIX. yüzyıl şairlerinden olan Molla Ağa'nın divan usulü ile hazırlanmış gazel, muhammes, müstezat, kaside, mesnevi ve rubailer vardır.)

85. *Bir neçə söz (çıxış)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mümtaz'ın “*Sarı Aşıq*” kitabı hakkında bazı açıklamalar içerir.)

86. *Bir söz kökündən əmələ gətirilən sözlər* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

87. “*Bir*” sözünün işləndiyi ifadələr (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Bir* sözünə ait 124 örnek verilmiştir.)

88. *Bülbül. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair hakkında kısa bir bilgi ve gazellerinden ibarettir.)

89. *Cabbarlı C. Ana* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Talebe binaen yazılmış bir şiir ve anne ile vatan temalarını işler.)

90. *Cahan şairi Firdovsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir ve sayfalar numaralandırılmıştır. Firdevsî'nin hayatından bahseder ve onun etkisiyle şiir yazan şairlere dair tespitlerde bulunarak şiirlerden örneklerle fikrini tasdikler.)

91. *Cavab yazılası məqalə və şəxsiyyətlər* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir.)

92. *Cədidi. Beyt* (Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriğinde şair hakkında kısa bilgi ve onun Türkmen Türkçesi ile yazılmış bir gazeli vardır.)

93. *Cəfər bəy. Əsərləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzı şiirlerdir.)

94. *Cəlil Naxçıvanlı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair hakkında kısa bilgi verilmiştir.)

95. *Cənnəti. Səmənd at* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Səmənd*⁴ atının tasvirini içerir.)

96. *Cənnəti. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

97. *Cənnəti Əbdülxalıq* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

98. *Cüng* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalar numaralandırılmıştır. İçerisinde Şirazi, Molla Kasım, Rövşen Efendi, Şəmsi Ağə, Qəzəli, Hafız Rumi, Seyyid Nesîmî Kudsi, Qasım Ənvar, Qorqut Ata, Şeyh Əbuabdulla və Mehri gibi şairlerin eserlerinden örnekler vardır.)

99. *Cüng* (2) (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sayfalar numaralandırılmıştır. Siyah dermantin ile ciltlenmiş ve sayfaları numaralandırılmıştır. 30'dan fazla şairin şiirlerinden örnekler verilmiştir.)

100. *Cüng* (3) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçerisinde *Bağir Bağdadi*, *Hatâi*, *Vəsmet*, *Seyqəl-i Zəman*, *Kərimağa Fateh* və *Asəf* gibi isimlerin gazelleri vardır.)

101. *Cüng* (4) (Azerbaycan Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Fuzûlî, *Bəsir*, *Bəzzadi*, *Şahrux Mirzə*, *Hüseyn Daniş*, Gövsi Tebrizi, *Sahib* və *Nəqqəşi* isimlerin bazıları hakkında bilgi verilirken bazılarının ise sadece şiirlerinden örnekler gösterilmiştir.)

102. *Cüng* (5) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Baqi*, *Xəyali*, *Fəğani* və *Hadi* 'nin gazellerinden ibarettir.)

103. *Cüng* (6) (Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Türkçe dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçerisinde 48 şairin şiirleri vardır.)

104. *Cüng* (7) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçerisinde çeşitli şairlerin şiirleri yer alır.)

⁴ Doru. Kızıl ile boz renk arasında özel rengi olan at.

105. *Cüing* (8) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Kapağında “*dağınq şeirlər*” ibaresi yer alır. *Baqqal, Əli, İmam, Şamaxı, Kamal, Kamal İsmayıl Tırxocaq, Kisbi Ərəşi, Mirzə Məhəmməd Müqima, Molla Əli, Əli Molla Nemətulla, Molla Nəvai, Nəvai, Nurəddin, Sultan Hüseyn Mirzə, Xunkari Rum, Həsən Ərəşi, Cami* ve Şah Abbas’ın şiirlerinden bentler verilmiştir.)

106. *Çar ordusu* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Yazarı belli olmayan bu materyal elyazması metindir. Çar ordusunun 1905 yılındaki ilerleyişinden bahseden tarihi bir şiirdir.)

107. *Dadaşzadə M.A. – A. Şirvanzadə* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Şirvanzadə’nin hayatından ve sanat anlayışından bahsedilir.)

108. *Dadaşzadə M.A. Firdovsi* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Firdevsi’nin hayatından ve sanat anlayışından bahsedilir.)

109. *Dadaşzadə M.A. – M.N. Şoloxov* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Mihail Şolohov’un hayatından ve sanat anlayışından bahsedilir.)

110. *Dadaşzadə M.A. – Ordubadi* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyalin sonu eksiktir. Ordubadi’nin çalışmalarından ve 1905 öncesi kitaplarıyla 1905 sonrası basılmış kitaplarından bahsedilir.)

111. *Dadaşzadə M.A. – Rekonstruksiya dövrü ədəbiyyatı (ümumi öçerk)* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Rekonstrüksiyon dönemindeki edebiyatın genel inkişafından bahsedilir.)

112. *Dadaşzadə M.A. – Şota Rustaveli* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Rustaveli’nin hayatından ve sanat anlayışından bahsedilir.)

113. *Dadaşzadə M.A. – Vladimir Mayakovski* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mayakovski’nin hayatından ve sanat anlayışından bahsedilir.)

114. *Dastanlardan müxtəlif mənzum parçalar* (Azerbaycan Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir, sadece son iki sayfası matbaa basımıdır. Çeşitli dastanlardan alınma parçalar vardır.)

115. *Deyişmə (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. İntak tarzı yazılmış metinlerden temsiller içerir.)

116. *Dehləvi Əmir Xosrov* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzı bir gazeldir.)

117. *Dəli Bəbir bəy. Şəkili qızlar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Genç kızlara dair güzellemedir.)

118. *Dərbənd şairləri* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Derbent şəhrinde doğan şairlər hakkında kısa bilgiler içerir.)

119. *Dərbənd şairlərinin siyahısı* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Bəzi şairlər hakkında kısa kayıtlar içerir.)

120. *Dərbəndnamə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Derbent şəhrinin tarihine dair bir metindir. Eserin orijinal halin başqa bir dildedir. Azərbaycan Türkçesine Məhəmməd Ağdaşı tərcümə edərkən, əsərin tertip edən Salman Mümtaz'dır.)

121. *“Dərbəndnamə”nin lüğəti* (Azerbaycan Türkçesi, Farsça və Arapça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

122. *Dərviş Xəlil* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Koşma türündədir.)

123. *Dəvə və şir* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Son sayfası Latif alfabesi ilə yazılmış və matbudur. Hayvan masallarına bənzər bir şəkildə fərqli hayvanların varlıqlarına dair yazılmış bir metindir.)

124. *Dilçiliyə aid* (Azerbaycan Türkçesi ilə yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir söz kökündən alınmış çeşitli sözlərin derləməsidir.)

125. *Dini mənşur parçalar* (Farsça dilində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Dini konular üzərinə yazılmış əlyazması metnidir.)

126. *Dini məzmunlu mənzumələr mersiyyə və s.* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) və Farsça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Məzmunu din olan şiirlərdir.)

127. *Dini nəzm* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metnidir.)

128. *Dövlət kitabxanasında olan əlyazmaların siyahısı* (Azərbaycan Türkçəsi və Farsça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. İçərisində müxtəlif şairlər haqqında qeydlər, yazarı belli olmayan şiirlər və Kerem'in qoşmaları vardır.)

129. *Dram əsərlərinin planı* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Otografi metnidir. Kaçar Hanedanlığının Karabağ'a saldırməsi və sonrasında Azərbaycan və Gürcistan'da zühur edən olaylar üzərinə drama türündə yazılmaya cəhət göstərmişdir materyaldır. Lakin Paşayeva və Məmmədova'ya görə mətn ya uzun hikəyə ya da roman türünə daha yaxındır.)

130. *Dua* (Arapça dilində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır.)

131. *Dualar və ibadət qaydaları* (Azərbaycan Türkçəsi, Farsça və Arapça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metnidir.)

132. *El ədəbiyyatı və nümunələri* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metnidir. Bayatı, nəğmə, masal və atasözü kimi gözəl ədəbiyyata dair bəzi nüsxələr barındırır.)

133. *El şairləri* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metnidir. Mümtaz'ın *El Şairləri* kitabı üçün toplanmış şairlərin şiirlərini içərir.)

134. *El şairlərinin 3 cildində gələcək şairlərin Fəhrisi* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Otografi metnidir. *El Şairləri* kitabının 3. cildi üçün hazırlanan fəhristdir.)

135. *Elmi-qiyafət* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması bir risale metnidir.)

136. *Eyrac Mirza* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Tek sayfadan oluşan bir parçadır ve sayfanın arkasında “zənd” kelimesi hakkında yazılmış ufak bir kesit vardır.)

137. *Əbdülxalıq Yusif* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. XIX. yüzyıl sonları, XX. yüzyıl başlarında yaşamış Bakü şairlerinden *Əbdülxalıq*’a dair bir materyaldir.)

138. *Əbdülmömin Cürcani. “Behcət ər-ruh”* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Muğamat*⁵ tarihine ait bir materyaldir.)

139. *Əbdürrəhmen ağa Qazaxlı. Gəncə müharibəsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir ve sayfalar numaralandırılmıştır. Gence muharebesini anlatmaktadır.)

140. *Ədəbi kəlmələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Poetika ile ilgili metin içerir.)

141. *Ədəbi qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Çeşitli kişiler ve sözlerden ibaret metinler içerir.)

142. *Ədəbi qeydlər dəftəri* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Madde başlıkları halinde birçok farklı konudan metinler içeren bir materyaldir.)

143. *Ədəbi qeydlər dəftəri* (2) (Azerbaycan Türkçesi ve Rusça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Zakir Molla Qasım* ve *Molla Vəli Vədadi* gibi isimlerden bahsetmesinin yanı sıra “*Qızıl*” kelimesinin etimolojik kökenine dair metinler içeren bir materyaldir.)

144. *Ədəbi qeydlər məcmuəsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Qövs*i ’ye ait beyitler, gazeller, rubailer, müseddesler ve koşmalar vardır. *Qövs*i dışında Mirza Fethali Ahundzâde ve başkaları hakkında metinler vardır.)

⁵ Muğam tarzında olan musiki parçaları.

145. *Ədəbi məlumat* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Şair *Bahar* ve *Badam Xanım* hakkında bilgiler içerir.)

146. *Ədəbi məlumat* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Muhtelif isimler hakkında biyografik bilgiler içeren metindir.)

147. *Ədəbi məlumat* (3) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. *Mövlana Əbdürrəşid ibn Saleh Bakuyi* ve *Müsaib Gənceyi* hakkında kısa bilgiler içeren metindir.)

148. “*Ədəbiyyat qəzeti*”ndə bu il nəşr edəcəyim məqalələr (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Otografi metnidir. M.F. Ahundzadə, Fuzûlî, Nesîmî ve Nedim gibi isimler hakkında yazılmış 55 makaleden bahseder.)

149. *Əfəndizadə Hacı Yəqub. Müxtəlif qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Bəzi bölümlər Rusçadır. Çəşitli tərcümələr, Zakir və Nesîmî hakkında qayıtlar, bayatılar və Nesîmî etkisiylə şiir yazan Türk şairlərinə dair nümunələr barındıran materyaldır.)

150. *Əhdi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. *Əhdi* hakkında qısa bir bilgi və şiirlərindən nümunələr vardır.)

151. *Əhməd Bağdadlı. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Bağdadlı’ya ait qəzəllərdən ibarətdir.)

152. *Əhməd Əfəndi* (Arapça ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Çəşitli qayıtlardan oluştan bir materyaldır.)

153. *Əhməd Əfəndi Zövqi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Otografi metnidir. Ortadan və sondan birer sayfa eksikdir. XIX. yüzyl Şeki şairlərindən olan *Zövqi*’nin həyatı və şairliyi hakkında bir makaledir.)

154. *Əhvalatı-Qarabağ* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Qarabağ tarixiylə ilgili yazılmış

metinlerden ibarettir ve dört bölüme bölünmüş, ilk sayfanın altında 1888 tarihi düşülmüştür.)

155. *Əhvali-Mustafa bəy Behbutov* (Farsça dilinde yazılmıştır ve yazılış tarihi 1881'dir. *Behbutov* hakkında bilgiler içeren bir materyaldir.)

156. *Əkbərə!* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. *Əkbər* 'e yazılmış bir hiciv metnidir.)

157. *Əl-Qədari Həsən əfəndi. Dönüklük* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

158. *Əl-mükərrər, əl-məqbulat* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Edebiyat nazariyesine dair kayıtlardan ibarettir.)

159. *Əli Əjder Səidzadənin Gəncədə 1929-cu il tarixdə nəşr etdirdiyi kitab çapında səhv gedən şairlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Səidzadə* tarafından yazılmış ve basılmış şiirlerin kitaptaki eksikliklerine dair tahliller içerir.)

160. *Əli Mədəd. Eyləmə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Koşma türünde yazılmış bir metindir.)

161. *Əli Şövqi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Əli Şövqi*'ye ait bazı tercüme metinler ve ona dair bazı kayıtlar.)

162. *Əmani* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Əmani* hakkında kısa bilgi içerir.)

163. *Əmani. Beytler* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şah İsmail Hatâî'ye yakın olmuş şairlerden olan *Əmani* hakkında biyografik metinle birlikte beyitler içeren materyaldir.)

164. *Əmid Abid. Mirzə Fəthəli Axundovun arxivi* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılmıştır ve yazılış tarihi 1933'tür. Matbaa basımıdır. M.F. Ahunzâde'ye ait bir takım senet ve mektupların tasvirinin yapıldığı materyaldir.)

165. *Əmiri. Qəzel* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Gazellerden ibarettir.)

166. *Əmrah. Deyişmə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

167. *Əmrah. Könül* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

168. *Əndelib. Gəraylı və qoşmalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. “*Qəhvə*”, “*Gəlin*”, “*Di danış*”, “*Yox*” və “*Görünür*” redifli qoşmalardan ibarettir.)

169. *Əndəlib. Medhiyyələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

170. *Əndəlib Qaradagi. İrəvanın alınması(nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Erivan bölgesi için yapılan savaşa dair bir metindir.)

171. *Ənisül-qəlb* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Sayfaların sonunda dipnot gösterilse de sayfalar numaralandırılmamıştır.

172. *Ərdəbili Yəqub. Rübai* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. “*Bilirəm*” redifli rubaidir.)

173. *Ərtun Səlməşli. Kürd* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Kürtler hakkında yazılmış bir geraylıdır.)

174. *Əsir Axund Molla Məhəmməd Əli İrəvani. Qəzəlləri və haqqında kiçik qeyd* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Əsir* hakkında çok kısa bir bilgi ve iki adet gazelini içerir.)

175. *Əşya adları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Halıcılıkta kullanılan aletlerin adlarını içerir.)

176. *Ətşan. Beyt* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

177. *Əttar. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir nasihat metni ve bir gazel içeren materyaldır.)

178. *Əz arxivi-Hüseynəli xan* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Azərbaycan, Gürcistan və Derbent tarixinə aid muhtəlif kaynaklardan toplanmış bilgilərdən ibarəttir.)

179. *Farsca cinas* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Âşık tarzında bir şiirdir.)

180. *Fateh. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) və Farsça dillərində yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Şeki şairlərindən olan Fateh'in gazel, kasidə və digər türlərdəki şiirlərini içərir.)

181. *Fayiz. Mütəncəm* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

182. *Fayiz Molla Əhməd Dərbəndi. Neyləməli* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Âşık tarzı şiirdir.)

183. *Felyeton* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Bəzi sosial zorluqlara dair eleştirilər içərirən bir metindir.)

184. *Feyzi. Dönüklük* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hiciv türündən yazılmış elyazması bir metindir.)

185. *Fəqir Hacı ağa. Şikâyet* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Ahund*'lərin, sahte hocaların və kəndi çıxarını güdən mollaların halkı kandırmasından və sömürməsindən şikâyet edilir.)

186. *Fəqir Hacı Ağa Ordubadi. Fatı və Qubernat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Yoxsul bir ailedən bəhsədir.)

187. *Fərmanlar və hibbənəmə* (1) (Arap alfabesi kullanılarak yazılan bu metin ilan edilen fermanlar üzerinedir. Farsça dilindeki suretleri Azərbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Yazılış tarihleri fermanlar baz alınarak verilmiştir ve şu tarihlerdir: 1061, 1109, 1145 ve 1150. Daha çok Şeki bölgesiyle ilgili fermanları içeren bu metinde aynı zamanda önemli şahıslara da değinilmiştir.)

188. *Fərmanlar və hibbənəmə* (2) (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Tarihin muhtelif dönemlerinde, özellikle hanlıklar döneminde şahlar tarafından ilan edilen fermanları içerir. Yazılış tarihi olarak fermanların ilan edildiği yıllar kabul edilmiştir. Bu tarihler şu şekildedir: 1061, 1169, 1145 ve 1150. Daha çok Safevi hanedanlığı tarafından Azərbaycan'ın bazı kentlerinde ilan edilen fermanlarını içerir.)

189. *Fərza ağa Əsgər Şəkili. Qəzəl* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Gazelden ibarettir.)

190. *Fəthəli bəy Ziyad oğlu* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Molla hakkında bir metindir.)

191. *Fətullah Arifi haqqında qeyd* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair *Fətullah Arifi* hakkında yazılmış bir kayıt içerir.)

192. *Fəzləli bəy Qarabağlı. Xoşlu Əmiraslan xana* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hiciv türünde elyazması bir metindir.)

193. *Füzuli. Səhhət və mərəz* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması olan metnin sayfaları numaralandırılmıştır.)

194. *Füzuli. "Yemişlərin ögüşməsi" və yaxud "Söhbətül-əsmar* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Fuzûlî'nin poetikasına dair bir metindir.)

195. *Füzuli M. Divan* (Azərbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. 18. sayfa dökülen mürekkep sebebiyle tahrir olurken, 116. sayfanın sonunda Rusça dilinde dört satır metin yazılmıştır.)

196. *Füzuli Məhəmməd. Söhbətül-əsmar. Rübailər. Qitələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal Mümtaz'ın elyazması değil, kadim bir elyazmasıdır ve dört sayfadan ibarettir.)

197. *Gövhəri Türkməni* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzı yazılmış bu manzum materyal elyazması metindir.)

198. *Gürcüstan muzeyinde mövcüd yazma nüsxələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Şeyh Ali və Mirza Şefi Vâzeh hakkında bilgi veren bu materyalin sayfaları numaralandırılmıştır.)

199. *Hacı bəy. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

200. *Hacı Çələbi fərmanlarının tərcüməsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmış elyazması metindir. Yazılış tarihi 1109 olarak belirtilmiştir. Bir ferman metni materyalidir.)

201. *Hadi M. Əş'ar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sayfaları numaralandırılmış bu materyal çeşitli şiirlerden ibarettir.)

202. *Hadi Məhəmməd. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. “Ümid səhneyi-təməşayi-həyatın ruhidir” və “Şeir inciləri” adlı iki şiirdən ibarettir.)

203. *Hafiz Əcəmi haqqında qeyd* (Türkçe (Arap alfabesi) olarak yazılmış elyazması metindir. *Hafiz Əcem*'in həyatı və sənət anlayışı haqqında qısa bilgi verən bir materyaldir.)

204. *Hali. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şairin həyatını içeren bir mətn və gəzəllərindən ibarettir.)

205. *Hamid. Mərsiyə* (Farsça dilində yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Təməmlənməmiş bir mərsiyədir.)

206. *Hamid. Şeirlər* (Farsça dilində yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

207. *Hamid Qarabagi. Şeirlər və haqqında bioqrafik məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hamid hakkında kısa bir bilgi ve onun şiirlerinden örnekler içerir.)

208. *Haşimi Çeləbi haqqında qeyd* (Türkçe (Arap alfabesi) olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ve "Siccili-Osmanlı" adlı tezkirede adı geçen, Sultan Selim devri şairlerinden olan *Haşimi* hakkında kısa bir biyografi metnidir.)

209. *Hekayə (xalq nağılları əsasında)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfaları numaralandırılmış bu materyalin içeriği hikayelerden ibarettir.)

210. *Həbibî. Qəzəl* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir.)

211. *Həbibî. Qəzəl* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriği "Mənim" redifli gazeldir.)

212. *Həbibî. Qəzəl və haqqında bioqrafik məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

213. *Həmmal* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir hatıra metnidir.)

214. *Həsən bəy (məqalə)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Hasanbey Melikzâde Zerdâbi'nin hayatı ve sanat anlayışı hakkında yazılmış bir makaledir.)

215. *Həsənoğlu. Qəzəl və ona nəzirələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Azerbaycan şairlerinden olan *Həsənoğlu*'nun "Ayırdı könlümü bir xoşqəmər üz canfəza dilbər" başlıklı bir gazeli ve ona yazılmış nazirelerden ibarettir.)

216. *Həsənov Rəhim. Lənkəran şairləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmış elyazması metnidir. Yazılış tarihi 1933-34 yıllarıdır. Lenkeran bölgesinden olan 17 şair hakkında biyografik bilgiler ve şiirlerinden örnekler içerir.)

217. *Hürufilik haqqında* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması bu materyal, “*Osmanlı şeiri tarixi*” adlı bir kitaptan alınma Hurufiliğe dair yazılmış bir metindir.)

218. *Hüseyn Mehdi. Bərpa dövrü ədəbiyyatı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sosial sınıflar hakkında yazılmış bir metindir.)

219. *Hüseyni. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sayfaların sonlarında gazellerin izahı yapılmıştır.)

220. *Hüseynzadə Əli Mişan. Tərcümeyi-hal və əsərlərindən parçalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

221. *Hüznü Molla Məhəmməd əfəndi Şəkili. Əsərləri və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. 1892 yılında vefat eden XIX. yüzyl şairlerinden *Molla Məhəmməd Hüznü*’nin hayatı ve sanat anlayışı hakkında yazılmış bir materyaldır.)

222. *Xaqan. Qəzəl və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir kısmı elyazması, bir kısmı matbaa basımıdır. Elyazması olan kısım Mümtaz’ın *El Şairleri* kitabı için topladığı materyallerdendir. Yapılan tasnife göre “*Xaqan*” mahlasıyla yazan bu şair Farsçayı çok iyi kullanır ve aynı dilde basılmış bir divanı vardır. Aynı bölümün devamında *Xaqan*’ın aslında “*Fəthəli Şah*” olarak Kaçar hanedanlığının hanı olduğu belirtilmiştir.)

223. *Xaqani. Əsərlərindən parçalar* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

224. *Xaqani. Qəzəllər* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

225. *Xaqani. Qəzəllər* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sonuç bölümünde bir değerlendirme metni vardır ve bir kısmı Arap alfabesi ile yazılmışken diğer bir kısmı da Latin alfabesi ile yazılmıştır.)

226. *Xaqani Ş. Nəzm* (Farsça dilində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metindir. Adı keçən şairin əsərlərindən bir kısmının Fransızcaya çevrilərək 1845 yılında Petersburg'da basıldığı bildirilən metnin davamında Farsça yazılmış iki mısralıq bir şiir də vardır.)

227. *Xalxali – Molla Mehdi – Molla Baba. Deyişmə* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Hiciv türündə yazılmış bir metndir.)

228. *Xalid və Xalidiyyə haqqında məlumat* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) və Farsça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Materyalin içeriği çeşitli kaynaklardan təmin edilmişdir.)

229. *Xalq ədəbiyyatı haqqında* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metndir.)

230. *Xanoğlu* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Otografi metnidir.)

231. *Xatirələr* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metndir. *Səhhət, Sabir, Nəseh* və *Tərrah* haqqında yazılmış xatirələr.)

232. *Xəlvətlik* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Mezhəp ilə ilgili yazılmış bir metndir.)

233. *Xətai. Əsərləri* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metndir. Muhtəvası dini şiirlərdir.)

234. *Xətai. Şeir* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metndir. İki sayfalıq bu materyalin sonunda “*Ədəbiyyat qəzeti*” idaresinin ünvanıyla yazıldığına dair Rusça ibarə düşülmüşdür.)

235. *Xətai əsərlərində işlənən kəlmələr* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır.)

236. *Xətai haqqında məxəzlər* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması metndir. Şah İsmail Hətâi haqqında yazılmış müxtəlif mətnlərin kaynaklarına dair materyal.)

237. *Xətai Şah İsmayıl – Soltan Səlim. Müşairə* (Arapça olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şah İsmail ve Sultan Selim arasında geçen atışmaya dair bir materyaldir.)

238. *Xəyali* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Xəyali* hakkında kısa bir bilgi ve beyitlerden örnekler içerir.)

239. *Xəzani Mir Mehdi. Sarı day* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

240. *Xosrov bəy* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. XIX. yüzyıl şairlerinden olan *Xosrov bəy*'in sanat anlayışından bahsedilir.)

241. *Xudadad bəy. Əsərləri və haqqında qeyd* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde XIX. yüzyıl şairlerinden olan *Xudadad bəy*'e ait 3 rubai vardır.)

242. *Xudadad bəyin tərcümeyi-halı və maddeyi-tarixi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde *Xudadad bəy*'in ölümünün üzerine şiir yazan dört farklı şairin şiirlerinden örnekler vardır.)

243. *Xurşidbanu bəgim* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfaları numaralandırılmış bu materyal *Xurşidbanu bəgim Natəvan* hakkındadır.)

244. *Xülqi. Qəzəl.* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

245. *İmad. Şərhi-qasideyi-Qəvami Gənceyi* (Farsça dilinde yazılmış elyazması metindir. Yazılış tarihi belli olmasa da koleksiyona dahil edilme yılı olarak 1946 belirtilmiştir. Metnin kâtibi Mümtaz değil, Şabanov adlı biridir. Nizami'nin çağdaşlarından olan şair *Qəvami Gəncəvi*'ye ait bir kasidenin şerhinden ibarettir.)

246. *İsgəndər ağa Dağkəsəmənli. Nə karımdır, ay molla?* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Zihnietiyi bozuk mollalara yönelik satirik bir şiir içeyir.)

247. *İsgəndər bəy* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *İsgəndər bəy* hakkında kısa bir bilgi yazısından ibarettir.)

248. *İsgəndər bəy. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

249. *İsmayıl bəy Qutqaşınlı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Toplamda beş sayfa olan materyalin ilk iki sayfasında *Behbudov Səlim* 'in İsmail Bey Kutkaşınlı'ya ait *Reşit Bey ve Saadet Hanım* adli hikayesi için yazdığı önsöz vardır. Geriye kalan 3 sayfada ise İsmail Bey Kutkaşınlı hakkında bilgiler verilir.)

250. *İstişadname* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmış metnin yazılış tarihi olarak 1881 yılı gösterilmiştir.)

251. *İşçi padişah* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Önemli bir İngiliz filozofunun oğlunun ölümü üzerine yazdığı nasihat mektubudur. Materyal tasnifine göre Rus çarı I. Petro'ya ithaf edilmiştir.)

252. *İzahat* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

253. *İzahat* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Çeşitli coğrafi terimler hakkında yazılmıştır bir metindir.)

254. *Katib Molla Məhəmməd. Şeyrlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzında yazılmış şiirlerdir.)

255. *Kazım Haputlu* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde *Kazım Haputlu* hakkında kısa bir bilgi ve şiiri vardır.)

256. *Kəbin kağızı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Arapça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

257. *Kəminə. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

258. *“Kərbəlayi” rədifli şeir* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Hiciv türündedir.)

259. *Kərəm. Durna* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Koşma türündedir.)

260. *Kərəm. Koşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

261. *Kərəm. Qoşmalar (1)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde *“Durnalar”*, *“Dünyanın”* ve *“Əsil”* redifli qoşmalar vardır.)

262. *Kərəm. Qoşmalar (2)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

263. *Kərim ağaya!* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Hiciv türünde yazılmış metinlerin yer aldığı materyalin son sayfasında *“Şeirlərindən 20 sətir əskikdir”* ibaresi düşülmüştür.)

264. *Kəşfi Hacı Molla Kərim haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Kəşfi*’nin həyatı və fəaliyyətlərindən bəhs edilir. *El Şairləri* kitabı üçün topladığı materyallerdendir.

265. *Kəşfi Hacı Molla Kərim Şəkili* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde *Kəşfi*’nin şiirlərindən bəzi nümunələr vardır.)

266. *Kiş* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

267. *Kişvəri. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. İçerisindeki gazellerden biri Fuzûlî'ye nazire olarak yazılmıştır.)

268. *Kitabi-Qitə və rübailər* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şah Rıza, Nesîmî ve birkaç şair hakkında yazılmış metinler içerir.)

269. *Koroğlu. Qoşma və gəraylı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *El Şairleri* kitabı için toplanan materyallerdendir.)

270. *“Koroğlu” destanı ilə ələqədar materiallar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Halk edebiyatı hakkında yazılmış bazı metinler.)

271. *Nami ilə Qövsü haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Nami* ve *Qövsü* hakkında yazılmış ufak bir otografi metnidir.)

272. *Kövkəb haqqında kiçik qeyd* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

273. *Kövkəbi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır)

274. *Kürd adları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Tahrip olmuş bazı sayfalar Mümtaz tarafından düzeltilmiştir. Azerbaycan bölgesinde XIX.-XX. yüzyıllarda yaşamış ve tanınmış Kürt şairlerin künye bilgilerine dair metinler içerir.)

275. *Qaib* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair *Qaib* hakkında kısa bir bilgiden ibarettir.)

276. *Qasir şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmıştır. Yazılış tarihi olarak 1257 yılı geçmektedir. *Qasir* hakkında verilmiş ufak bilgiler ve gazel, muhammes örnekleri vardır.)

277. *Qayıb. Füzuliyə nəzire* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Âşık tarzında yazılmış bir şiirdir.)

278. *Qazi Bürhanəddin. Tuuyuğ* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

279. *Qazi Bürhanəddin haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. “*Qamusül-elam*” ve “*Osmanlı Tarihi*” kitaplarından alınma Kadı Burhaneddin hakkında yazılmış dört parçalık bir metinden ibarettir.)

280. *Qazi Əhməd ibn Münşi əl-Hüseyni. Nəzm* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şah ve Han’ın kıyaslaması üzerine yazılmış bir metindir.)

281. *Qazi Gəray xan* (Türkçe (Arap alfabesi) olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Kırım hanlarından *Geray Xan*’ın “*yerinə*” redifli gazelidir.)

282. *Qazi Hacı Abdulla. Rübai və haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde Hacı Abdullah hakkında kısa bir bilgi ve bir rubaisi vardır.)

283. *Qeyd* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Ağdaşi Məhəmməd* hakkında kısa bir bilgi içerir.)

284. *Qeyd* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Mirzə Səməndər* ’in hayatı hakkında kısa bilgi içerir.)

285. *Qeydlər* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Karabağ hanlığı ve Mehdikulu Han hakkında bilgi içerir.)

286. *Qeydlər* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyalin içeriğinde *Ağa Mesih* ve *Zülali* hakkında kısa bilgiler vardır.)

287. *Qeydlər* (3) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Mövlana Məhəmməd Əmin* hakkında kısa malumat içerir.)

288. *Qeydlər* (4) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bazı tarihi şahıslar hakkında kısa kayıtlardan ibarettir.)

289. *Qeydlər* (5) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde Şah Tahmasb hakkında yazılmış kısa bir metin ve şiirlerinden parçalar vardır.)

290. *Qeydlər və proqram* (Azerbaycan Türkçesi ve Rusça dillerinde yazılmıştır. Yazılış tarihi 1901'dir. Başlıkta bahsi geçen program, Rus-Müslüman mektebinde okutulacak olan Rusça dersi programıdır. Bunun dışında materyal içerisinde Şeki hakkında tutulmuş kısa kayıtlar vardır.)

291. *Qəmbəroğlu. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *El Şairleri* kitabı için toplanmış materyallerdendir ve içeriği "Öldürür" redifli gazeldir.)

292. *Qəmə r bəyim Şeyda* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair *Qəmə r*'in soyu hakkında yazılmış bir metindir.)

293. *Qəmkü sar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfaları Romen rakamlarıyla numaralandırılmıştır. Muhtevasında *Qəmkü sar* hakkında bilgi verilir ve bu materyal şairin hem matbu hem de gayri matbu eserlerinin bir araya getirilmesi için gösterilen çabanın bir ürünüdür.)

294. *Qəmkü sar Əliqulu Nəcə fzadə. Şərhi-hürriyet (Səid Səlmasinin ruhuna ithaf)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Səid Səlmasi* hakkında bilgiler ve ona ithaf olunan bir şiir içerir. Bu metinler *Yeni Füyüzat* dergisinin 1911 yılındaki sayısından alınmıştır.)

295. *Qərib Məhəmməd Mehdi Xoylu. Gəncə (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Gence muharebesinden bahseden bir metindir.)

296. *Qəsidə* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Tezkiretü's-Şuarâ'dan alınma bir kasidedir.)

297. *Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Əndəlib, Səfi, Naşi, Kərəm* ve *Zülalə* gibi isimlere ait gazel, kaside, tecnis ve geraylıdan ibarettir.)

298. *Qul oğlu Fərdi* (Türkçe (Arap alfabesi) olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

299. *Qumri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Gazellerden ibaret olan bu defterin sonunda 6 sayfalık Türkçe, Arapça, Farsça, Ermenice ve Rusça sözlük verilmiştir.)

300. *Qumri. Həcv* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Üç sayfalık bir materyaldir.)

301. *Qumri Mirzə Məhəmmədtəqi Dərbəndi. Xingal* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mizahi bir metindir.)

302. *Qumri Mirzə Məhəmmədtəqi Dərbəndi. Taxtabiti və birə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Satirik üslupla yazılmış elyazması bir metindir.)

303. *Qurbani* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzı yazılmış koşmadır.)

304. *Qüdsi. Əş'ar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Gazel, kaside ve kıtalardan ibarettir.)

305. *Qüdsi. Mənzumə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

306. *Qüdsi Mirzə Əbdürrəhim. Qoşmalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Mirzə Əbdürrəhim* hakkında yazılmış kısa bir bilgi ile “*Qaşların*”, “*Gözlerin*” ve “*Təllərin*” adlı koşmalarından ibarettir.)

307. *Leninqradda oxunası əsərlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otopografi metnidir. Mümtaz'ın Rusya gezisi için yaptığı programa dair bir defterdir.)

308. *Lermontov M.Y. və Kolsov. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Feridun Bey Köçerli tarafından Rusçadan tercüme edilen şiirlerdir.)

309. *Lənkəran şairləri* (1) (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Muhtelif şairler hakkında kısa bilgiler ve şiirlerinden örnekler içerir.)

310. *Lənkəran şairləri* (2) (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Bir önceki başlığın devamı niteliğindedir.)

311. *Lənkəran şairləri haqqında və əsələri, III. cild* (Azerbaycan Türkçesi (Latin alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Başlıkta olduğu gibi III. cilt niteliğindedir.)

312. *Lətif. Gəraylı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hiciv türünde bir şiirdir.)

313. *Lügət* (1) (Arap alfabesi kullanılarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İçeriği sözlüktür. Üç defter ve 45 sayfalık bu materyalde kadim Türk sözlerinin izahı ve üç farklı sözlük vardır. Sözlükler sadece bu kadim sözler özelinde hazırlanmıştır ve şu şekildedir: 1) Türkçe-Arapça-Farsça-Rusça-Ermenice, 2) Azerbaycan Türkçesi-Rusça, 3) Türkçe-Arapça-Farsça-Rusça.

314. *Lügət* (2) (Türkçe, Arapça, Ermenice, Farsça ve Rusça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

315. *Lügət üçün hazırlanmış sözlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

316. *Mehdi. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

317. *Mehdi bəy Qarabağlı. Rəhim bəye (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Ögüt-nasihat metnidir.)

318. *Mehdi və Nasehin qəzəlləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

319. *Məcruh və Qasir. Müşairə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalar Romen rakamlarıyla numaralandırılmıştır. Başlıkta adları geçen kişilerin birbirlerine cevaplarını içeren bir metindir.)

320. *Məczub. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. 30 sayfalık bu materyalin sayfaları numaralandırılmışdır.)

321. *Mədəd. Şeirlər və haqqında qeyd* (Azerbaycan ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. *El Şairleri* kitabı için toplanmış materyallerdendir. XIX. yüzyıl Karabağ şairlerinden olan *Məşədi Əli Mədəd* hakkında Farsça yazılmış biyografik bir metin ve “*Görmüşəm*” ve “*Düşübdür*” redifli iki koşmadan ibarettir.)

322. *Məhəmməd. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

323. *Məhəmməd və Aşiq. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. 77 sayfalık bu materyal, XIX. yüzyıl Karabağ şairlerinden olan *Məhəmməd bəy Aşiq*’e ait koşma, geraylı, muhammes, gazel ve tercüme-i hâllerinden ibarettir.)

324. *Məhəmmədkazım ibn Məhəmmədrza. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

325. *Məhəmmədrza bəy. Müxəmməs* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

326. *Məxfi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

327. *Məxfi. Zakirdən təxmis* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. “*Nəvvab*” tezkiresinden alınmış Zakir hakkında kısa bir kayıt ve tahmis.)

328. *Məxtumqulu. Qoşmalar* (Türkmen Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Büyük Türkmen şairi Mahtumkulu’ya ait “*Bilə*”, “*Yaxşıdır*” ve “*Bulmasa*” redifli koşmalardan ibarettir.)

329. *Məqalə planı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Otografi metnidir.)

330. *Məqsud. Oldu* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Âşık tarzı bir koşmadır.)

331. *Məlik Səid ibn Nəsir* (Farsça dilində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Başlıqda adı keçən kişi haqqında “*Həft iqlim*” və “*Tarixi-Qozidə*”dən alınmış qısa məlumatlardan ibarətdir.)

332. *Məlumat* (1) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Vergi qeydləri və satış dəyərləri kimi iqtisadiyyatla bağlı birtəkmən mətnlər daxil olan bir materialdır.)

333. *Məlumat* (2) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. *Mustafa ağa Şəkili* haqqında yazılmış biyografik bir mətdir.)

334. *Məlumat* (3) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Müxtəlif yazarlar haqqında qısa qeydlər və müxtəlif mövzular üzərinə yazılmış qısa mətnlər daxildir.)

335. *Məlumat* (4) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) və Farsça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. *Şəhzadə Ömer* və *Şeyh Azəri Büzürg* haqqında müxtəlif mənbələrdən alınmış məlumatlar daxildir.)

336. *Məlumat* (5) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması mətdir. *Şeyxi*, *Cami* və *Nəvai* haqqında yazılmış qısa bir mətdən ibarətdir.)

337. *Məlumat* (6) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. *Mustafa xan Şamaxılı* haqqında yazılmış bir mətdir.)

338. *Mənzum Səməd əfəndi Şəkili. Çay* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Çayın tarifini ifadə edən bir mətdir.)

339. *Mənzumə* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Tək səfəlik gəzəl mətnidir.)

340. *Məşğul. Qəzəl* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. *El Şairləri* kitabı üçün toplanmış materiallardandır.)

341. *Mina. Qoşma* (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır.)

342. *Mir Cəlal. Səməd Vurgun (məqalə)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Samed Vurgun'un sanat anlayışından bahseden bir materyaldir.)

343. *Mirzadə Mir İbrahim ağa. Şuşa şairləri haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Karabağ şairlərin haqqında yazılmış bir metindir.)

344. *Mirzə Əlinin nəşr lüğətçəsi* (Farsça və Rusça dillərində yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

345. *Mirzə Fəthəli, Dərviş Xosrov Yusif Şah* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmışdır. Yazılış tarihi 10 Aralık 1930'dur.)

346. *Mirzə Fəthəlinin yüz illik yubileyi münasibətilə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Mirza Fethali Ahundzadə'nin halka yönəlik ifadələri haqqında yazılmış üç sayfalık bir metindir.)

347. *Mirzə Səhəng* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. *Mirzə Səhəng* və *Məhəmməd ağa* adlı şahısların Molla Penah Vâkıf və Molla Veli Vidâdî'nin şiirlerini ilk dəfə açığa çıxarıp toplayan kişilər olduqlarını öne süren bir metindir.)

348. *Mirzə Şəfi haqqında Şəkər xanımın verdiyi məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmışdır. Yazılış tarihi 1926 yılıdır. Metin içərisindəki bilgiyi aktaran kişi Ali Hüseynzadə'dir.)

349. *Mirzə Şəfi Vəzəh* (Rusça dilində yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Mirza Şəfi Vəzəh'in həyatı və sanat anlayışı üzərinə yazılmışdır bir metindir.)

350. *Mirzə Tahir, Heydər. Qiyə və qəzəl* (Farsça dilində yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

351. *Mirzə Yusif* (Farsça dilində 1856 yılında yazılmış bir metindir. Derbent şəhərinin tarixinə dair bir metin içərir.)

352. *Mirzə Yusifin erməni olması* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

353. *Mişkinli Məhəmməd. Muhammes* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

354. *Molla Abdulla Mütəfərriqə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Molla Abdulla* 'nın hayatı ve eserleri üzerinedir.)

355. *Molla Cuma. Məndə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir.)

356. *Molla Hüseyn Dəxil* (Azerbaycan Türkçesi (Latin alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Materyal içerisinde *Molla Hüseyn*'in hayatı ve sanat anlayışı hakkında kısa bir metin ve 2 şiiri vardır.

357. *Molla Məhəmməd Səidzadə. Hekayə (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

358. *Molla Yusif. Rübai* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

359. *Molla Zal. Molla Mehdiyə (Nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Konusu ilim-irfan tertip etmeye yönelik tavsiyedir.)

360. *Möhsin. Muxəmməs* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmadığı *Möhsin* hakkında bir materyal.)

361. *Mövcü. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

362. *Mövlana Mirəli* (Türkçe, Özbek Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Mövlana Mirəli* hakkında yazılmış kısa bir kayıt ve bir şiiri vardır.)

363. *Mövlana Şahqulu* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde *Mövlana Şahqulu* hakkında kısa bir bilgi ve iki satirik şiiri vardır.)

364. *Mövlana Şərif* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Mövlana Şərif*’e dair kısa bir kayıttan ibarettir.)

365. *Muxtar Hacı. Nəzm* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Kız mektebi muallimelerine ve Şii-Sünni tartışmalarına hasredilmiş şiirlerden ibarettir.)

366. *Muxtar Zabratlı. Bahalıq (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

367. “*Murad xan*” (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Koşma tarzında yazılmış bir şiirden ibarettir ve şiir tamamlanmamıştır.)

368. *Mücrim. Gəraylı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

369. *Müxtəlif Azəbaycan sözlərinin şeirdə işlənməsinə misal* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Metinde hem Arap hem de Latin alfabesi kullanılmıştır. Matbaa basımıdır. Bazı sözler örnek gösterilmiş ve bu sözler Nesîmî, Fuzûlî, Raci, Vâkîf, Zakir, Asef ve Reşit Şirvânî gibi şairlerin şiirleri üzerinden işlenmiştir.)

370. *Müxtəlif beytlər* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

371. *Müxtəlif ədəbi qeydlər* (1) (Azerbaycan ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir adet defter ve 2 sayfalık bir nottan oluşan bu materyalde bir konu bütünlüğü yoktur; coğrafi bilgiler, Sarı Âşık hakkında metinler, Molla Penah Vâkîf’in evi hakkında bilgiler ve ona dair bir beyit gibi birbirinden bağımsız konulara dair metinler içerir.)

372. *Müxtəlif ədəbi qeydlər* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir.)

373. *Müxtəlif ədəbi qeydlər* (3) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Mirzə Həsruulla Bahar* ile ilgili çeşitli kaynaklardan alınmış bilgiler içerir.)

374. *Müxtəlif ədəbi qeydlər* (4) (Türkçə, Farsça və Arapça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. 31 sayfadan ibarət bu materialda bir çox fərqli mövzaya dair mətnlər vardır. Bunlardan birisi Kızıl Ordu haqqında yazılmış bir şeirdir.)

375. *Müxtəlif şeirlər* (1) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Material içərisində *Vaqif, Salik, Naseh, Şəkili Dərviş, Məhəmməd bəy* və *Şəkili Süleyman* kimi şairlərə aid şeirlər vardır.)

376. *Müxtəlif şeirlər* (2) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Mümtaz'ın *El Şairləri* kitabı üçün topladığı materiallardır.)

377. *Müxtəlif şeirlər* (3) (Azərbaycan Türkçəsi, Farsça və Rusça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. *Xəyali, Mirzə Yusif Qarabağlı, Soltan Yəqub, Mövlana Məhəmməd Kamran, Mirzə Şəfi Vəzəh* və *Vaqif* haqqında məlumatlar və şeirlərdən nümunələr içərisində bir materialdır.)

378. *Müxtəlif şeirlər* (4) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması mətdir. Mümtaz'ın *El Şairləri* kitabı üçün topladığı materiallardır.)

379. *Müxtəlif şeirlər* (5) (Azərbaycan Türkçəsi və Farsça dillərində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Mümtaz'ın *El Şairləri* adlı kitabı üçün topladığı bu materialda 43 şairin adı keçir.)

380. *Müxtəlif şeirlər* (6) (Farsça dilində yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır.)

381. *Müxtəlif şeirlər* (7) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Gəncə müharibəsinin təsvir edildiyi bir şeirle birlikdə bir neçə hicivdən ibarət bir materialdır.)

382. *Müxtəlif şeirlər* (8) (Azərbaycan Türkçəsi (Arap alfabəsi) ilə yazılış tarixi qeydə alınmadan yazılmışdır. Elyazması mətdir. 10 səhifəlik bu materialda altı fərqli şeir vardır.)

383. *Müxtəlif tarixi və ədəbi şəxslər və hadisələr haqqında qeydlər* (Həm Latin həm də Arap alfabəsinin istifadəsi bu material Azərbaycan Türkçəsi ilə yazılmışdır.

Yazılış tarihi olarak 1929 ve 1936 yılları beyan edilmiştir. *Firuzə xanım* ve *Gövhər Şirvani* gibi kadın şairler hakkında bilgiler içerir.)

384. *Müxtəlif yazıçılar haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

385. *Mümtaz S. Yeganə nüsxə olan Əbülfəth Molla Cəli tarixində gözə çarpan mühüm qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. İslam dininin yayılmasıyla ilgili yazılmış bir metindir.)

386. *Mümtaz Salman. "Məcməül-füşəha"nın məxəzləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Son sayfasında Farsça yazılmış dört satırlık bir şiir vardır.)

387. *Mürsəl. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Çeşitli rediflerle yazılmış şiirlerden oluşan bir materyaldir.)

388. *Mürtəzaqulu bəy* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde çeşitli bilgiler ve gazeller vardır.)

389. *Müşkata cavab (mənzum)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisindeki şiir *İqbal* gazetesinin 287. sayısından alınmıştır.)

390. *Müştaq. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisindeki şiir *İqbal* gazetesinin 287. sayısından alınmıştır. *Müştaq*'ın son günlerini tasvir eden "Mənim" redifli tarihi koşmadır.)

391. *Müştəri. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

392. *Mütəfərriq şairlərinin qeyri-mətbu əsərləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfaları numaralandırılmış olan bu materyal elyazması metindir. Gazel ve kaside içerir.)

393. *Mütəfərriqə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. Sayfaları numaralandırılmış olan bu materyal içerisinde *Nəsimi Əndəlib*, *Saib*, *Süruri* ve *Gülşən* adlı şairlərin şiirləri vardır.)

394. *Nadim Navanlı. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. *El Şairləri* kitabı üçün toplanmış bir materyaldır. XIX. yüzyl şairlərindən olan *Mirze Baxış Nadim*’e ait “*Övlad*” ve “*Bahalıq*” adlı şiirlərdən ibarettir.)

395. *Nami. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

396. *Nari Mirzə Hadi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

397. *Naseh ağa Əli bəy* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Birden fazla şahsın yazımıyla oluşturalan bu materyal elyazması metindir. Başlıkta adı geçen şairin şiirlərini içərir ve bazı satırlar nakıstır.)

398. *Nəbati* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir. *Nəbati* haqqında biyografik bilgiler içərir.)

399. *Nəbati haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

400. *Nəbati haqqında məqalə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Bir makale metnidir. Yazarı beyan edilmemiş olsa da muhtemelen Salman Mümtaz’a ait bir makaledir.)

401. *Nəbi Şəkili. Ağakışi bəyin öldürülməsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

402. *Nəbi Şəkili. Hacı Çələbi xana* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

403. *Nəbi Şəkili. Küngüd müharibəsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Tarihi bir muhamməstir.)

404. *Nəbi Şəkili. Məhəmməd Hüseyn xanın təyini* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. “Yenə” redifli tarihi bir muhammestir.)

405. *Nəbi Şəkili. Şeirlər və haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

406. *Nədim. Qezəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

407. *Nəqşbəndiyyə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Nakşibendi tarikatı hakkında yazılmış bir metindir.)

408. *Nərimanov N. Nadir Şah* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

409. *Nərimanov Nəriman. Bahadır və Sona* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmışdır. Yazılış tarihi olarak 1925 yılı gösterilmiştir. Bu elyazması materyal, Bahadır ve Sona hikayesinin sansürlenmiş nüshasıdır.)

410. *Nəsihətnamə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

411. *Nəsimi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

412. *Nəsirəddin şah. Qəzəl* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Elyazması metindir.)

413. *Nəş’ə Əbdürrəzzaq. Tərcümeyi-hal* (Azerbaycan Türkçesi, Türkçe (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Nəş’ə’nin hayatı ve sanat anlayışına dair bir metindir.)

414. *Nəşideyi. Hərb* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır. Kızıl Ordunun tarif edildiği bir otografi metnidir.)

415. *Nəvai və Səməndər. Bəytlər* (Azerbaycan Türkçesi ve Özbek Türkçesi (Arap alfabesi) dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmışdır.)

416. *Nəvvab və Növrəs. Şeirləşmə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfaları numaralandırılmış olan bu materyalde yazın gelişi ve tabiat tasvir edilir.)

417. *Nəzirələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Qövsü, Molla Veli Vidadi, Vazeh* gibi şairlere ait nazirelerdir.)

418. *Nəzm* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bahâilik⁶ tarikatıyla ilgili bir metindir.)

419. *Nigari. Gəraylı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

420. *Nigari Mir Həmzə. Nəzm* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

421. *Nihal. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalar numaralandırılmıştır.)

422. *Nisab (dərslik)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mekteplerdeki derslere dair yazılmış bir metindir.)

423. *Nişat. Mürəbbə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Nişat'ın "Görmədim" redifli bir şiiridir.)

424. *Nitqi, Hamidi, Xəlili* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Başlıkta adları geçen şairler hakkında kısa bilgiler ve Farsça dilinde bir şiir içerir.)

425. *Ordenli Cümhuriyyətimiz* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. "Ordenli cümhuriyyət" ve "Pambuq" şiirlerinden ibarettir.)

426. *Oruc. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Tarif ve tenkit usulleriyle yazılmış şiirlerdir.)

⁶ Metnin orijinalinde *Babilik* şeklinde geçmektedir.

427. *Evliya Çələbi. Övsəfi-qəleyi-Şamaxı* (Türkçe (Arap alfabesi) olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden alınmış bir bölümünde Bakü Kalesinin bahsi geçmesiyle ilgili bir metindir.)

428. *Öz şeirlərimin mətlələri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Materyal içerisinde adlarına geçen şiirlerin yanına basım durumuna göre basılmış veya basılmamış ibareleri düşülmüştür.)

429. *Parlayır (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Azərbaycan'ın terakkisinden bahseder.)

430. *Pünhan. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir.)

431. *Pürbəha haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair *Pürbeha* hakkında çeşitli tezkirelerden alınmış bilgiler içeren bir materyaldir.)

432. *Pürqəm. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir. Mümtaz'ın *El Şairleri* kitabı için topladığı materyallerdendir.)

433. *Raci Molla Yusif Şəkili. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. XVIII. yüzyıl şairlerinden olan *Molla Yusif Raci* hakkında biyografik bilgilerle birlikte şairin gazellerini, koşmalarını ve geraylılarını içerir.)

434. *Ragibi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir. "Ləblərin" redifli gazeldir.)

435. *Rəddül-əcüz ələs-sədr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

436. *Rədi. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir.)

437. *Rəhim. Bülbül (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir.)

438. *Rəşti Məhəmməd Şirvani. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

439. *Rəy* (Azerbaycan Türkçesi (Latin alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. “*Lənkəran şairləri*” adlı eserde hangi şairlerin olması gerektiği belirtilmiş ve bazı eksikliklerden bahsedilmiştir.)

440. *Rindi* (Azerbaycan Türkçesi, Türkçe (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

441. *Ruhi. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzı şiirlerdir.)

442. *Ruhi Bağdadi. Tərcibənd* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Ruhi Bağdadi hakkında bilgi verilir ve materyal içerisinde bir terciibendi vardır.)

443. *Rus dilində olan türk, ərəb və fars sözləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Rusçaya geçen Türkçe, Arapça ve Farsçaya ait sözlerden ibarettir.)

444. *Rus kəlmələri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Azerbaycan Türkçesine geçmiş Rusça kelimelerin derlendiği bir materyaldır.)

445. *Rus-türk lügati* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Rusça (Kiril alfabesi) dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalar Romen rakamı ile numaralandırılmıştır.)

446. *Rübailərdəki adlar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Basıma hazırlanan kitaplar için rubailerden geçen şahıs isimlerinin derlemesi.)

447. *Rza bəy. Şeir və məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. XIX. yüzyıl Şeki şairlerinden *Rza bəy Malikov* hakkında biyografik bilgiler verir ve bir koşma içerir. Bu koşmanın makta beyti yoktur.)

448. *Sabir. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

449. *Sabir. Satiralardan* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

450. *Sabir. Sinəzən (mərsiyə)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

451. *Sabir M.Ə. Əsərlərindən parçalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisindeki şiirler 1910 yılında basılmıştır.)

452. *Sadiq Xosrov bəy. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

453. *Sadiqi. Tərcümeyi-halı və əsərlərinin adları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Muhtelif konu ve kişileri içeren bir materyaldir.)

454. *Saib* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

455. *Sail İsrəfil ağa ibn Oruc ağa Qazagi. Şeirlər və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

456. *Saqib Həşim bəy. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

457. *Saleh. Muxəmmələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir kısmı elyazması metin, diğer bir kısmı matbaa basımıdır. Son iki sayfasında *Saleh*'in eserlerinin başlıkları verilmiştir.)

458. *Saleh Aşiq haqqında qeyd* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde *Saleh Məhəmməd oğlu Şirvani*'nin, XVIII. yüzyl şairlerinden olan *Ağa Məsih Şirvani*'nin kardeşi olduğu belirtilir.)

459. *Saleh Şirvani. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mümtaz bu materyali “*Əl Ədəbiyyatı*” kitabı için toplamıştır.)

460. *Salman Mümtaz* (Azerbaycan Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şəhsinə dair edebi və içtimai faaliyyətlərini içeren bir materyaldir.)

461. *Sarı Aşıq. Qeyri-mətbu bayatıları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. 168 bayatı içeren bir defterden oluşmaktadır.)

462. *Savəci Yaqub haqqında məlumat və beyt* (Farsça ve Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

463. *Seyf Sarayi. Pür Həsən Əsfəraniyə* (Çağatay Türkçesi ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair *Seyf Sarayi* hakkında biyografik bilgiler ve şairin Azerbaycan şairlerinden *Həsənoğlu*'ya nazire olarak yazdığı bir gazeli içerir.)

464. *Seyid Əzim və Fəna. Müşairə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisindeki metin hiciv türündedir.)

465. *Seyid Əzimin nəzirələrində mətlələr ilə əski şairlərimizin qəzəllərindəki mətlələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Fuzûlî, Nişat Şirvânî, Nesîmî ve Zakir gibi isimlerin şiirlerinden parçalar içerir.)

466. *Seyid Əzimlə əlaqədar materiallar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Seyid Əzim* hakkında yazılacak bir eserin planlanmasına dair materyaller içerir.)

467. *Seyyid. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

468. *Səbur Baxış bəy. Qəzəllər və haqqında bioqrafik məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Səbur*'un hayatı ve faaliyetlerinden bahsedilen bu materyal içerisinde aynı zamanda şaire ait altı gazel vardır.)

469. *Sədi Sani Qarabağlı. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

470. *Səfa. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

471. *Səfiq. Gürcü qızı (qəraylı)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

472. *Səhabi. Beyt* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Fuzûlî'ye nazire olarak âşık tarzında yazılan bir gazele dair materyaldir.)

473. *Səhabi. Çələbi* (Türkçe olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Səhabi Çələbi* hakkında verilen kısa bir bilgiden ibarettir.)

474. *Səlimbəyov Səməd bəy, Haşimbəyov Mirzə Cavad, Mirzə Heydər Əhqər. Şeirlər* / Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Başlıkta adı geçen şairlerin şiirlerinden parçalar içerir.)

475. *Səməndər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Səməndər* hakkında yazılmış biyografik bir metindir.)

476. *Sidqi. Gəlür* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

477. *Sidqi Məhəmməd Tağı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şairin hayatı, faaliyetleri ve ölümünden bahseden bir materyaldir.)

478. *Siyahı* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Eserleri basılmamış bazı şairlerden ve tezkirelerden bahsedilir.)

479. *Siyahı* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Farsça yazmayı tercih eden 154 şairin ismini içeren bir materyaldir.)

480. *Siyahı* (3) (Rusça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyalin bir bölümü elyazması, diğer bir bölümü matbaa basımıdır. *Bayat* ismiyle anılan şehirler hakkında bilgiler içerir. Mümtaz bu bilgileri muhtemelen topograf *İbrahim ağa Vəkilov* rehberliğinde edinmiştir.)

481. *Siyahı* (4) (Rusça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. Bekir Sıtkı Çobanzade'ye ait çalışmaları içeren bir materyaldir.)

482. *Siyahı və məlumatlar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. İran'dan yaşamış olan Azerbaycan şairlerinden şiir örnekleri verilmiştir. Bu şairlerin sayısı 101'i bulmaktadır.)

483. *Sonaya (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. “*Qoymamışan məndə nə iman, nə din; Utandım yazmağa adımlı aydın*” satırlarından anlaşılacağıız üzere yazarı belli olmayan bu materyal âşık tarzında yazılmış bir şiirdir ve muhtemelen posta yoluyla Mümtaz'a veya bir başkasına gönderilmiştir.)

484. *Sufi. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şiirlerinden 70 satırın nakıs olduğu belirtilmiştir.)

485. *Sufi nə deməkdir?* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. *Sufi* kelimesinin etimolojik incelemesine dair bir metindir.)

486. *Sufilik haqqında* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Materyalde eksiklik vardır.)

487. *Sultan Cahan şah “Həqiqi” təxəllüs. Şeir* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

488. *Sultan İbrahim Cahi haqqında məqalə* (Farsça dilinde yazılmıştır. Materyalin yedinci sayfasının arka yüzünde bir rubai vardır.)

489. *Süleyman. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

490. *Süpehri Mirzə Cəbrail Dərbəndi. Boyaq (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. “*Bu bir hekayətdir...*” cümlesi ile başlar.)

491. *Süruri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Süruri* hakkında kısa bilgiler ve şiirlerinden örnekler içerir.)

492. *Şah Abbas. Şeirləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Şah Abbas* hakkında kısa bir bilgi ve şiirlerinden birini içerir.)

493. *Şahi* (Türkçe olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair hakkında biyografik bir metin ve bir şiirinden ibarettir.)

494. *Şahin. Qəzəllər və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *El Şairleri* kitabı için toplanmış bir materyaldir.)

495. *Şahnaməçilər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Şahname*⁷ yazarları hakkında biyografik metinler, fotoğraflar ve bu metinlerle ilgili yeni edinilmiş materyaller içerir.)

496. *Şair və fəlak (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Soru-cevap şemasında yazılmış bir metindir.)

497. *Şairlərimizin təxəllüsü* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Çok eski tarihlerden XIX. yüzyıl sonlarına kadar Azerbaycan ve Farsça dillerinde şiirler yazmış 560 Azerbaycan şairiyle ilgili oluşturulmuş bir materyaldir.)

498. *Şairlərin siyahısı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. XVIII-XIX. yüzyıl şairlerine dair bir materyaldir.)

499. *Şamaxı qəbiristanları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şamaxı mezarlıkları hakkında yazılmıştır bir metindir.)

500. *Şeir* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinden bir parça içerir.)

501. *Şeirlər (1)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Firdevsî, Fuzûlî, Nesîmî ve Habîbî gibi önemli şairlerinde yer aldığı toplamda 10 şaire ait şiirlerden parçalar içerir.)

502. *Şeirlər (2)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Matbaa basımıdır. *El Şairleri* kitabı için toplanmış bir materyaldir.)

⁷ Şahların hükümdarlık zamanlarında geçen olayları hikâye ve konu alan manzum ve çoğunlukla minyatürlü kitap.

503. *Şeirlər* (3) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Əndəlib* ve *Koroğlu* şiirlerinden olan bu materyal de El Şairleri kitabı için toplanmıştır.)

504. *Şeirlər* (4) Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal “*Əbdüssəməd bəy Aşiqə*” ve “*Axund*” başlıklı şiirlerden ve iki gazelden ibarettir.)

505. *Şeirlər* (5) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisindeki şiirlerin bazıları *Habibi*, *Bahar*, *Saib Təbrizi*, *Rza*, *Nazim* ve *Şeyx Qalib* gibi şairlere aitken, bazılarının yazarları belirtilmemiştir. Bununla beraber bazı şiirler de yarıda kalmıştır.)

506. *Şeirlər* (6) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. El Şairleri için toplanan bu materyal içerisinde gazeller ve muhammesler vardır.)

507. *Şeirlər və bayatılar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. El Şairleri kitabı için toplanan bu materyalde; *Mücrim Kərim Vardani*’ye ait bir gazel, *Salik*’e ait bir muhammes, *Məhcur*’a ait bir kaside, *Behbudov Mustafa Bəy*’e ait hiciv ve farklı şairlere ait bayatılar vardır.)

508. *Şeirləri və tərcümeyi-halları hazır şairlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde 93 şairin ismi geçer.)

509. *Şeyx Nizami Gəncəvi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Nizami’nin hayatı ve faaliyetlerine dair bir materyaldir.)

510. *Şeyx Pir Hüseyn Şirvani* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

511. *Şeyxican Saleh. Bayatılar, qəzəl, tənris* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

512. *Şəcərə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde Mir Yusuf'un seleflerinin isimleri belirtilmiştir.)

513. *Şəqaqi Mirzə Kərim Dərbəndi. Şikayət* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Âşık tarzında yazılmış bir şiirdir.)

514. *Şəhadətnamə* (Farsça dilinde hicri 1335, miladi 1916-17 yıllarında yazılmış bir metindir. *Abbas ibn Cəfər əl-Hüseyni əl-Lahıcı* tarafından yazılan ve kendi mührünü taşıyan bu şahadetname *Axund Molla Əbdülqəni* hakkındadır.)

515. *Şəhdvar. Qoşmalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

516. *Şəhlanın nəzirəsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Əli* hakkında methiyedir)

517. *Şəki savları* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Sayfalar Romen rakamları ile numaralandırılmıştır. Atasözleri ile ilgili bir materyaldir.)

518. *Şəki şairləri. Müşairə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde tenkit tarzında şiirler vardır.)

519. *Şəkiyə məxsus kəlmələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şeki şəhrine məhsus mahalli sözlərin toplusudur.)

520. *Şəkkəri. Əsərlərindən bir beyt* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şah İsmail Hatâi devrinde yaşamış olan şair *Şəkkəri*'ye ait bir gazeldir.)

521. *Şərh* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Dinle ilgili metinlərə dair şərhlerdir.)

522. *Şərh veriləsi kəlmələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. 57 kelimənin bahsi keçir.)

523. *Şərh və tərif* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Muhtelif şiirlerin şərh ve tarifindən ibarettir.)

524. *Şərifzadə Abbas Mirzə. Tərcümeyi-hal* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir.)

525. *Şıxlinski Əliağa. Qutqaşınli haqqında qeyd* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir. *Əliağa Şıxlinski*'nin İsmail Bey Kutkaşınli hakkında verdiği bilgilerin şərhidir.)

526. *Şirvan meyvələri, plov və şərbət adları. Şəki ipək və meyvələrin adları. Ordubad və Şirvan meyvələri.* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

527. *Şirvan meyvələri, plov və şərbət adları və Nuxa meyvələri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

528. *Şirvan şairlərinin adları və təxəllüsleri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Seyid Əzim, Bixud, Didə, Səfa, Zühuri, Qənnadi* və *Bahar* hakkında kısa bilgiler içeren bir materyaldir.)

529. *Şölə Mola Abbas. Gəncə (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Gence şəhrindeki anlaşılmazlıkları tenkit eden bir şiirdir.)

530. *Şükuhi Hacı Mehdi. Şeirlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir.)

531. *Şüayi Mirzə Kərəm Dərbəndli. Pulu göndər (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metnidir. Hiciv anlayışıyla yazılış bir şiirdir.)

532. *Talıboğlu (Vəzirov Kərbəlayi). Qəzəl və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Bir kısmı elyazması, digər bir kısmı matbaa basımıdır. XIX. yüzyl Karabağ şairlərindən, “*Talıboğlu*” mahlasını kullanan *Kərim bəy Vəzirov*’a ait tərcümə-i hâl və gazeldən ibarettir.)

533. *Tapmacalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

534. *Tarixi-inqilabi-iran* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. 1890 yılı hadiselerinden bahseder.)

535. *Tarixi şəxslər və hadisələr haqqında müxtəlif qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Bazı önemli şahıs ve olaylara dair yazılmış metinlerdir.)

536. *Təbib. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde XIX. yüzyıl şairlerinden *Mirzə Məhəmmədqulu Təbib* hakkında yazılmış biyografik metin ve şaire ait iki şiir vardır.)

537. *Təbrizdə aşura* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

538. *Tək* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Molla Nasreddin dergisinin 3. sayısında basılmış felyetonun elyazmasıdır. Matbaa basımı nüshası da eklenmiştir. Üst zümre hakkında yazılmış eleştirci bir metindir.)

539. *Tənqid və mülahizələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir. Sayfalar Romen rakamları ile numaralandırılmıştır. Materyal “*Pirbəha*”nın neşredilmesine dairdir.)

540. *Tərzi Əfşar. Nəzm* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Tərzi Əfşar* hakkında umumi bilgiler ve şiirlerinden örnekler verilmiştir.)

541. *Təsəvvüf haqqında* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

542. *Təzkiyələr* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Önemli tezkirelerin isimlerinin yer aldığı bir metindir.)

543. *Tofiq Fikrətin ictimai cəhrəsi* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmıştır. Yazılış tarihi olarak 27/IX/1926 tarihi belirtilmektedir. Sayfalar Romen rakamları ile numaralandırılmıştır. *Tofiq Fikrət*’in⁸ hayatı ve sanat anlayışı hakkındadır.)

⁸ Muhtemelen Təvfiq Fikrət’tən bahsetmektedir.

544. *Tuti. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

545. *Tuti. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

546. *Tuti Əbülfət ağa Cavanşir. Vəsiyyətnamə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Manzum olarak yazılmış bir vasiyetnamedir.)

547. *Tüfeyli. Nəzm* (1) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyalde *Tüfeyli* hakkında kısa bir bilgi ve bir şiiri vardır.)

548. *Tüfeyli. Nəzm* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

549. *Türk məsəlləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Umumi bir defter olan bu materyal içerisinde 181 masaldan örnekler vardır.)

550. *Unudulmuş yarpaqlar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde Molla Veli Vidâdî ve Molla Penah Vâkıf'ın atışmaları vardır.)

551. *Unudulmuş yarpaqlar: (Şeyx Sədi)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Hem otografi metni hem de matbaa basımıdır. *Şeyx Sədi* hakkında bazı tartışmalara dair izahlar ve kendisiyle ilgili bilgiler vardır.)

552. *Ünqa Hüseyn* (Türkçe ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şair *Ünqa* hakkında biyografik bilgiden ve bir şiirinden ibarettir.)

553. *Ünvanlar və bəzi sözlərin mənası* (Farsça ve Rusça dillerinde yazılmış elyazması metindir. Yazılış tarihi olarak 2/VII/1925 tarihi gösterilmiştir. Başlıkta görüldüğü gibi bazı ünvan ifadeleriyle ilgili bilgi verilen metinde *Əli bəy Aşurbəyov*'un adı geçmektedir.)

554. *Vahidiyyə əqidəsi və onun əminləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otografi metnidir.)

555. *Vaiz. Müstəzad* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

556. *Vaqif haqqında qeydlər və lüğət* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Salman Mümtaz'ın, Vâkîf'in eserlerinin neşrettirmesi süreciyle ilgilidir.)

557. *Vaqif M.P. Əsərləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sayfalar numaralandırılmıştır. El Şairleri kitabı için toplanan bu materyalde, Vâkîf'a ait 93 koşma, 10 gazel, 32 muhammes, 2 müstəzad, 2 terciibent, 5 tecnis, 33 müşaaire, 1 mersiye, 2 Farsça mesnevi ve başka türlerde şiirleri vardır. Aynı zamanda Vâkîf'in Vidâdî ve Müştak ile atışmaları da verilmiştir.)

558. *Vaqif, Mirzə Yusif və Qarabağ xanlığına dair məlumat* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Başlıkta adı geçen *Yusif, Mirzə Yusif Nersesov*'dur.)

559. *Vaqif və Mehdi. Əsərləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Sayfalar numaralandırılmıştır. Materyalde Penah Vâkîf'a ait muhammes, gazel ve bayatları ile Mehdi'nin tecnis ve bayatları vardır.)

560. *Vaqifdə şərh olunanı adlar və yerlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Molla Penah Vâkîf'in eserlerinde geçen Arapça ve Farsça sözlerin derlemesidir.)

561. *Vaqifin müxtəsər tərcümeyi-halı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Molla Penah Vâkîf'in hayatı hakkında çoğunlukla Tezkireyi Nevvab'tan olmak üzere muhtelif tezkirelerden alınmış biyografik bilgiler içerir ve bu bölümlerin çoğu Farsça dilindedir. Aynı materyal içerisinde, *Əliağa Şıxlinski*'nin 6 Ocak 1933 yılında S. Mümtaz'a yazdığı küçük bir mektup bulunur ve mektup içerisinde Vidâdî'nin ve Vâkîf'in çocukları hakkında bilgi verilir.)

562. *Valeh Kərbəlayi Səfi Gülablı. Şairlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisindeki şiirlerin adları şu şekildedir: “*Gəraylı*”, “*Çarpara*”, “*Cəhannamə*” ve “*Titratmə və isitmə*”).

563. *Valeh və Qəmbər. Deyişmə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

564. *Varsağı və Nani* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otopografi metnidir. Materyal içerisinde varsağı örnekleri vardır.)

565. *Vartak Xoylu. Qoşma (Vücutnamə)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

566. *Vazeh və Vidadi. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mirza Şefi Vâzeh'in "Müft" dergisinden alınmış "Var" redifli gazelinin iki nüshası bu materyalde verilmiştir.)

567. *Vəchi. Qoşma* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

568. *Vəhdəti. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

569. *Vəsfî. Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Vəsfî* mahlaslı bir şairin "Var" redifli gazelinin içeren bu materyal Mümtaz'ın El Şairleri kitabı için toplanmıştır.)

570. *Vəzirov Rzaqulu bəy ibn Mirzə Cəmil bəy. Müqəddiməti-keyfiyyəti-bəzi əhvalat və sərgüzaştı-Axund Molla Əli Penah "Vaqif" təxəllüs* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Materyal içerisinde Molla Penah Vâkıf'ın hayatına dair bilgiler içeren metinlerle birlikte hanlıklar arasındaki eşitsizlik, adaletsizliklerden bahseden bir metin de vardır.)

571. *Vidadi, Qəzəl* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

572. *Vürüdi-səfir əz cənabi-şahi-əcəm* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Tarih kitaplarından alınma Azərbaycan'a dair metinlər içərir.)

573. *Vüsal Şirazi və Şəmsül-Həqayıq. Beytlər* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Başlıkta adı geçen her iki şaire ait birer beyit verilmiştir.)

574. *Yaz Bayramı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Baharın gelişi tasvir edilmiştir.)

575. *Yazacaq hekayələrimin mövsui* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otopografi metnidir. Mümtaz, kendisinin yazma niyetinde olduğu hikayelerin konularından bahseder.)

576. *Yəxni haqqında* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

577. *Yusif Akif, Yəqub Asim əfəndi, Şakir. Qəzəlləri* (Türkçe olarak yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Gazeller tezkirelerden alınmıştır.)

578. *Yusif bəy* (1)) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. *Yusif bəy* hakkında biyografik bilgi ve bir rubai içerir.)

579. *Yusif bəy* (2) (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. XVI. yüzyıl şairi *Yusif bəy* hakkında kısa bir bilgi verilen metindir.

580. *Zabit. Qoşmalar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

581. *Zakir Q.B. Beyt* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

582. *Zakir Q.B. Şeir və haqqında qeydlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi), Rusça ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Kasım Bey Zakir'in neşre hazır hale getirilmiş eserleri üzerinedir.)

583. *Zakir Molla Qasım Şəkili. Əsərləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Çeşitli rediflerle yazılmış gazellerden oluşan bu materyal, El Şairleri kitabı için toplanmıştır.)

584. *Zakir Molla Qasım Şəkili. Qəzəl, müxəmməs və "Naseh" təxəllüsə cavab* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Mümtaz'ın Zakir Molla Kasım'ın "*Şeirlər*" adlı kitabını ayrıca bastırmak için uğraştığına işaret eden materyallerdendir.)

585. *Zari Hacı Məhəmməd Çələbi. Müxəmməs və haqqında məlumat* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Şeki şairlerinden olan *Zari* hakkında kısa bir bilgi ve 2 muhammesi verilmiştir.)

586. *Zeyfunun beýtləri və haqqında qeyd* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Zeyfu* hakkında kısa bir bilgi ve 2 beyitlik bir şiiri verilmiştir.)

587. *Zəbih. Asar* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal, bir muhammes ve bir gazelden ibarettir.)

588. *Zəbih A.İ. Gəncə əsnafı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

589. *Zəbih ağa İsmayıl. Simavər (nəzm)* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

590. *Zəlil. Qəzal* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

591. *Zibə xanıma Qəmərxanım Şeyda təxəllüsün cavabı* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir.)

592. *Zikri. Qəzəllər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır.)

593. *Ziya. Tahirə ehtiram-tamam ilə* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. *Tahir* ve *Azər* mahlaslı şairlerin hicvedildiği bir metindir.)

594. *Zübəydə xatun haqqında* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Kaynak olarak “*Bustanüs-siyahə*” gösterilen bu materyalde *Zübəydə xatun* hakkında kısa bir bilgi verilmiştir.)

595. *Zühuri Molla Ağababa. Beytlər* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Metnin sonunda şairin, 1902 yılında Semerkant’ta vefat ettiği belirtilmiştir.)

596. *Zülali Şirvani, Ağa Məsih Şirvani və Nəsimi haqqında məlumat və şeirləri* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Elyazması metindir. Zülali ve Ağa Mesih Şirvânî hakkında kısa bir bilgi ve şiirlerinden örneklerle birlikte Nesime'ye ait bir şiir verilmiştir.)

3.2.2. Mektuplar (Məktublar)

1. *Axundov M.F.* (Azerbaycan Türkçesi (Arap ve Latin alfabesi) ile yazılmış elyazması bir metindir. Mektupların yazılış tarihleri 1868, 1870 ve 1874 yıllarıdır. Bu materyal Emin Abid tarafından Farsçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Mektuplar Tiflis'e, İran'a ve Osmanlı'ya mensup devlet erkanlarına gönderilmiştir ve konusu *alfabe ıslahı* hakkındadır.)

2. *Axundov M.F.* (Farsça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Materyal içerisinde Mirza Fethali Ahundzade'ye ait mektuplardan bazı bölümler yer alır.)

3. *Əfəndizadə Əhməd – Mümtaza* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmış otografi metnidir. Yazılış tarihi 1938 yılıdır. Bakü'deki bir hadisəyle ilgili bir mektuptur.)

4. *Marr Y. – N. Ağayevə* (Farsça dilinde yazılmış otografi metnidir. Yazılış tarihi olarak 1890 ve 1928 yılları belirtilmiştir. Nevruz bayramının kutlanmasına dair bir mektuptur.)

5. *Marr Yuri – Mümtaza* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ve Farsça dillerinde yazılmış otografi metnidir. Yazılış tarihi olarak 31/XII/1923 tarihi belirtilmiştir. Mektuplar, Salman Mümtaz'ın sorularına cevaben yazılmıştır ve konusu bazı elyazmalarının tasviri hakkındadır.)

6. *Marr Yuri – S. Mümtaza* (1) (Rusça dilinde yazılmış otografi metnidir. Yazılış tarihi olarak 3/VI/1925 tarihi belirtilmiştir. Materyal iki mektuptan ibarettir ve mektuplardan biri İran'dan gönderilmiştir.)

7. *Marr Yuri – S. Mümtaza* (2) (Rusça olarak yazılmıştır. Vesika halinde bir fotoğraf içerir.)

8. *Məhzun Hacı Yəqub Əfəndizadə Nəxəvidən Mümtaza* (Azerbaycan Türkçesi (Arap alfabesi) ile yazılmış otografi metnidir. Yazılış tarihi 1920 yılıdır.)

9. *S. Mümtaz – Yenikolopova* (Rusça dilinde yazılış tarihi kaydedilmeden yazılmıştır. Otoprafı metnidir. Mirza Şefi Vâzeh ile ilgili bir mektuptur.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESERLERİ

4.1. FOLKLOR METİNLERİ

Salman Mümtaz'ın çalışma alanlarında geniş yeter tutan, belki de en hacimli olanı halk edebiyatı örnekleridir. O, diyar diyar gezerek *əl edebiyatı* numuneleri, *tapmacalar* (bulmacalar), rubailer, *mahnılar*, atasözleri, bayatılar, şikesteler ve *deyişmeler* (atışmalar) gibi halkın ana damarı olan edebi ve kültürel değerleri toplamış ve onları elinden geldiği ölçüde yazıya geçirerek sonraki nesillere aktarmaya çalışmıştır. Mümtaz'ın bu çalışmalarında en çok örnek teşkil eden tür bayatılardır. Yukarıda tasnifini verdiğimiz Mümtaz koleksiyonunda 29, 47, 74, 75, 76 ve 461 numaralı materyaller bilakis bayatılar hakkında iken, 132, 149, 501 ve 511 numaralı materyallerde de bayatı örnekleri mevcuttur. Mümtaz'ın bu halk edebiyatı ürünlerini bir araya getirme çabaları takriben XX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar sürmüştür ve 1926 yılında yazıya geçirmiştir. Bu tarihler, Azerbaycan hükümetinin SSCB kontrolünde olmasından dolayı açık bir netlik teşkil etmemektedir. Fakat, 2 Kasım 1923 yılında “*Azərbaycan Tədqiq və Tətbib Cəmiyyəti*” (Azerbaycan Tetkik ve Tetebbu Cemiyeti) kurulmasıyla beraber özellikle sözlü halk edebiyatı ve folklor sahasında birkaç önemli şahsiyet çalışmalar yapmıştır. H. Zeynallı'nın koordine ettiği bu cemiyette A. Baqri, Ə. Abid, V. Xuluflu, H. Əlizadə, A. Sübhanverdixanov, C. Məmmədquluzadə ve Ə. Haqverdiyev gibi isimler yer almıştır. Koleksiyonu transkribe ederek, bir önsözle birlikte çalışma dünyasına sunan Rza Xəlilov ve Afaq Xürrəmçizi'nin, “*Salman Mümtazın Şəxsi Fondundan Folklor Mətinləri*” adlı çalışmaları, bu bölümün ana kaynağı olacaktır. Bu çalışma içerisinde Mümtaz'ın makale olarak sadece “*Şəki Savları*” adlı makalesi yer almaktadır ve halk edebiyatı numunelerine yaklaşım şekline dair izlek ve örnekler barındırır. Çalışmanın ilk bölümünde “Tərtibçilərdən” başlığı altında *Atalar sözü və məsəllər, Türk məsəlləri, Tapmacalar, El ədəbiyyatı nümunələri, Rubailer, Mahı, Atalar sözü, bayatı Şikestə* ve *Bayatılar* alt başlıkları ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise yukarıdaki tasnif bölümünde 8. numarada bahsettiğimiz *Adın, təxəllüsün bayatıya sığmaması* adlı materyal içerisindeki *Bayatılar, Deyişmə, “Koroğlu”dan qoşma və gəraylılar, Gör nələr oldu* metinleri verilmiştir. Çalışma içerisinde son olarak bir de *Xoylu Vartan*'a ait bir koşma verilmiştir. Bizde

çalışmanın aslına sadık kalarak önce yukarıda belirttiğimiz önem sebebiyle ilk olarak *Şəki Savları* adlı makaleyi ele alacağız ve ardından çalışma içerisindeki halk edebiyatı türlerinden örnekler vereceğiz.

4.1.1. Şəki Savları

Halk edebiyatı türleri ile ilgi olan bu makalede Mümtaz, bazı tespit ve düşüncelerinden bahseder. Makalenin giriş bölümünde, Azərbaycan geleneğinde “*zərbi-məsəl*” ve “*atalar sözü*” olarak geçen atasözleri ve darbimesellerin adlandırılmalarının yetersiz olduğu kanısındadır. Bununla beraber bu türün kökenleriyle ilgili olarak ise “*Bizcə, bizim doğma və varlı olan dilimizə nə zərbi-məsəlin, nədə atalar sözünün heç bir lüzumu yoxdur. Zərbi-məsəl ədəbi olmamaqla bərabər, mədrəsə yadigarı olan ərəbi bir tərkibdir*” ifadelerinde bulunur. El edebiyatının, yani sözlü (halk) edebiyatın “*anlar ilə ataların ortaqlı olaraq istedad və bacarıqları sayəsində doğulmuş və yaradılmışdır*” ifadeleriyle bu türlerin kollektif bir çabayla var oldukları düşüncesindedir. Yani bu sözleri, sadece “*ata*” ifadesiyle anmanın yetersiz ve saygısızca olduğu düşüncesini, “*Aslanın erkəyi dişisi olmaz*” deyimiyle destekler. Halk edebiyatına mül olmuş *Gövhər Bəgim*, *Tacılı Bəgim*, *Leyla*, *Göyçək*, *Dostu*, *Mina*, *Lalə*, *Zəhrə Banu*, *Mahtab*, *Pəri*, *Mah*, *Qızıyeter* ve *Zərnigar* kadın şairlerini örnek gösterir; *Məhəmməd Bəg Aşıq*’a ait koşmaların *Aşıq Pəri*’nin sazı ile terennüm edildiğini söyler. Ardından, bir önceki tasnif bölümünde de ifade ettiğimiz gibi darbimeselleri altı gruba ayırır. Bunlar:

- 1- Analar sözü
- 2- Atalar sözü
- 3- Gəlinlər sözü
- 4- İgidlər sözü
- 5- Qızlar sözü
- 6- Oğlanlar sözü

Bu sözleri gerekirse *kadınlar* ve *erkekler* olmak üzere ikiye ayırabilmenin de derin çalışmalar neticesinde mümkün olabileceğini söyleyen Mümtaz, nasıl her eserin bir yazarı, bir imtiyaz sahibi varsa, bu sözlerin de sahiplerinin olduğu “*(...) bu ölməyən və*

əslərcə yaşatan layəmut sözlərin də xüsusi bir ismi, ayrıca bir adı olmalıdır” cümleleriyle ifade eder.

Mümtaz, “Sav” kelimesini etimolojik olarak da inceler. Sözlükleri kaynak gösteren Mümtaz, makale içerisindeki ilk lügat sözcüğü üzerinden bir dipnot ekleyerek Dede Korkut’u kaynak gösterir. Dipnotta yazılanları doğrudan aktarmakta fayda var: *“Azəri türklərinə lüğət vəz edən ən böyük məşahirin biri də Dədə Xorxutdur ki, aşağıdakı sətirlər ona mənsubdur.*

İgnəye tikan demədim mən Dədə Xorxut

Tikana yırtan demədim mən Dədə Xorxut

Gəlinə doyran demədim mən Dədə Xorxut

Ayrana doyran demədim mən mən Dədə Xorxut”

Mümtaz, bu dipnotun sonuna da Dede Korkut’un naaşının Derbent şəhərində olduğunu *“Dədə Xorxut Dərbənd şəhərində mədfundur – Mümtaz”* cümleleriyle ifade eder. Etimolojik dəyərləndirmenin davamında bu sefer kaynak olaraq Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü ele alır. Mümtaz’ın Kaşğarlı Mahmut’un “sav” kelimesinin yedi anlama gəldiyini və həkım bu kəliməyi kullanma biçimlərinə bəkildiyində da bu anlamların yerində və kərşilik bulan anlamlar olduğunu söyler. Onun DLT’ye neredən ne şəkildə ulaştığına, hangi nüshayı vəya basımı kullandığına dair bir dipnot bəlirtilməmiş vəya kaynak göstərilməmişdir. Fakat onun makale içərisində bəlirttiği yedi anlam şunlardır: *“məsəl, qissə, hekayə, xəbər, hədis, risalə, kəlam”*. Mümtaz, Kaşğarlı bahsindən sonra isə “sav” kəliməsi üzərinə bazı eklemələr və açıqlamalar yapılmasını gərəkdiyini söyler. Bu kəlimlər və izahları şu şəkildədir: *“söz-sov, savaşmaq, dəlisov, savçı, savçıblaq, Savalan, savlamak, savxa”*.

- *“Söz-sov: söz-sav deməkdir. Sov savın müxəffəfidir (yeğni, hafifletilmiş, kısaltılmış). Aralarında söz-sov olmuşdur.*

- *Savaşmaq = sav = aşmaq = açmaq.*

- *Dəlisov = dəlisavlı = dəlisovsözlü*

- *Savçı = xəbərçi, sözçü, hədisçi, peyğəmbər, rəsul.*

- *Savçıblaq = savçıbulağı, elçibulağı, xəbərçibulağı, peyğəmbərbulağı.*

- *Savalan = sav = alan, səs alan, nida alan. Və yaxud savçı olan, savçı ölən, peyğəmbər olan dağ.*

- *Savlamaq = saflamaq, uzun danışmaq, qissə, hekayə söyləmək.*

- *Savxa: əski sahibinden xəbər vərən şey, miraz.”*

DLT üzerine Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından yapılan son çalışmanın Türk Dil Kurumu baskısında da “sav” kelimesinin yedi anlama sahip olduğu belirtilmiştir: “*sāw: atasözü, anlatım, hikâye, mektup, söz, haberler ve havadisler, şöhrət*” “*sawaş*” kelimesi ise “dövüşmek” olarak gösterilirken, “*sawlaş-*” sözcüğünün ise “karşılıklı söz söylemek” anlamında gösterilmiştir. Yine Mümtaz’ın yukarıda bahsettiği sözcüklere örnek olarak “*sāwçı*” sözcüğünü gösterebiliriz ve bu sözcük de “peygamber” ve “Oğuz lehçesinde dünürler arasında haber getirip götüren elçi” anlamlarına gelmektedir (2020: 810).

Sav kelimesinin etimolojik değerlendirmesinden sonra, savların tahlil edilmeleriyle ilgili fikirlerini belirten Mümtaz, makalenin başlığına adını veren Şeki şehrinde doğmuş, söylenmeye başlanmış ve günümüze kadar ulaşmış savlar olduğundan bahseder. “*bir çox tədqiqatdan sonra bəzi savların hansı tarixdə deyildiyini, söyləndiyini təxminən də olsa, müəyyən etmək olar*” ifadeleriyle savların tarihlendirilmelerinin mümkün olduğunu söylerken; “*Amma müəlliflərini, qaillərini təyin etmə fəvqəladə müşküldür*” ifadeleriyle de yazanın veya söyleyenin kim olduğuna dair tespitte bulunmanın da epey zor olduğunu söylemiştir. Mümtaz, Kaşgarlı Mahmut’un savların kaynaklarını belirtmeden “*üstüörtülü*” bıraktığını söyler. Fakat Şeki savlarının iki-üç bin yıllık tarihlerinin olduğunun, Şeki’de doğmuş-büyümüş insanların bu savların önemli bir kısmını ezberlediklerinin ve yerlerine göre en uygun şekilde kullandıklarının altını çizer. Savların bunca yıllık tarihi geçmişe sahip olmalarının halk edebiyatının ne denli güçlü olduğuna delalet gösteren Mümtaz, Şeki savları ile DLT’de geçen savları kıyaslayarak makalesinin sonlandırır. Bu kıyaslamalardan birkaç örnek vermek gerekir:

“*‘Lügətit-Türk’*” – *Evdəgi bızağı öküz bolmas. (c.I, s.372) / Şəki savları – Ev bizavından öküz olmaz.*

‘Lügətit-Türk’ – Qış qılıc qınqa sığmas. (c.I, s.299) / Şəki savları – İki qılıc bir qına sığmaz.

‘Lügətit-Türk’ – Ətli tırınqaqlı əzirməs. (c.I, s.155) / Şəki savları – Ət dırnaqdan ayrılmaz.”

4.1.2. Atalar Sözü və Məsəllər (Atasözleri və Darbimeseller)

Çalışmanın bu bölümünde atasözleri ve darbimesellerden 317 adet örnek verilmiştir ve Salman Mümtaz’ın verdiği örneklerden ikisinde dipnotu vardır. Günümüz edebiyat ve folklor anlayışında verilen bu örnekler atasözlerine yakın olmakla birlikte daha çok özlü söz niteliğindedir. Çalışma içerisindeki sıralamada alfabetik sıralama tercih edilmiştir. Bizde bu sıralamaya uyarak bazı örnekler vereceğiz:

Aşı bişirən yağ olar, gəlinin üzü ağ olar.

Altın alma, alqış al!

Aydın on dördü qaranqu olsa, on dördü də işıq olar.

Ağac barlandıqca başını aşağı tutar.

Atanla atamı deyincə, özünlə özümü de.

Allah camışa qanad verməsin.

Allah vərəndə verər, əblah qayğıdan ölər.

Acıynan gedər, keçiyənən gələr.

At meydanında eşşək anqırmaz.

Ayda ildə bir namaz, onu da şeytan qoymaz.

Az idi azadan, bir ikisi də düşdü bacadan.

Balığın dərisi, toyuğun gerisi.

Balını da istəmirəm, bəlasını da.

Bıçqı kimi ədalətli ol!

Böyük başını kiçik yükə qatma!

Böyük başın böyük də bəlası olar.

Cins cinsinə meyl edər.

Çağırılan yerə ar eyləmə, çağırılmayan yeri dar eyləmə.

Çıxmayan cana ümid çoxdur.

Dəmiri kürədən dəmir çıxarar.

Donqanın donqasını qəbir düzeldər.

Dərin suya niyə girirsən ki, Xıdır Nəbini çağırısan?

Dəlilik ilə verdiyini biliciliklə alandır.

Diri it ölü aslandan yaxşıdır.

Damda damı yoxdur, şamda şamı.

Dünya arsızındı, dodağı barsızındı.

Ev satan qırx gün pullu olar, ev alan qırx gün pulsuz.

Eşşək anqıranda itin başı ağrıyar.

Elə iş tut, nə şiş yansın, nə kabab.

Ət ilə dırnaq arasına girən iylənib çıxar.

Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı deli.

Göydən nə yapsa yer onu qəbul edər.

Gözsüzquşun yuvasını Allah öz əli ilə tikər.

Gələndə el gətirər, yer gətirər, sel gətirər.

Hərcayı sözüün hərcayı gələcəyi olar.

Həmişə şaba, bir dəfə də ramazan.

Xoyun bilmədiyən atın sırtına keçmə!

İlan hər yerə əgri getsə, öz yuvasına düz gedər.

İtin axmağı tazı olar.

İnsanın gözü torpaqdan doymaz.

İt gəldi ələgi apardı, yanda yatdı, palçığa batdı.

Kor atın kor da nalbəndi olar.

Köçən yurdun qədrini düşən yurdda bilərlər.

Qorxan gündə yüz yol ölər, qəhrəman bir yol.

Qırx qarğaya bir sinə daşı.

Quş qanadından kirayə istəməz.

Qış getdi, gəldi yaz, qırx ildə üzünü yumaz.

Min dost azdır, bir düşmən çoxdur.

Mollanı minbərdə, xanəndəni məclisdə gör.

Mərddən bir çıxar, namərddən doxsan doqquz.

Oğul atanındır, qız ananın.

Odda kül törər, küldən od törəməz.

Ölüm yuxunun qardaşıdır.

Özgənin namusuna dolaşan öz qanına bulaşar.

Puldan qonşu payı olmaz.

Sən ki qorxursan pişikdən, niyə çıxırsan deşikdən.

Saqqal başa sədəqədir.

Sövdanı pul eylər, davanı qılinc.

Tamahkarı kim aldatdı? Yalançı.

Təzək yapan əllərin ipək açacaq dolaşdı.

Uzax yerin dükməngini qənd ilə döyərlər.

Üç şahını bəyənməyən bir abbasını çıxarsın.

Vətən şirin olar.

Yetmişində saz öyrənən gorunda çalar.

Yeddisində oxumayan yetmişində başa düşər.

Yuxarı evdən baxıb, aşağı evi yıxma.

Yüz peyğəmbərə yalvarınca bir Allah yalvar.

Zərli palan qoysan, eşşək yenə eşşəkdir.

Zərər görməyən xeyir görə bilməz.

4.1.3. Türk Məsəlləri (Türk Darbimeselleri)

Bu bölümde toplamda 141 örnek vardır. Alfabetik sıralamayı bozmadan yine birkaç örnek vereceğiz:

Alıcı quşun dimdigi əgri olar.

Anasına bax qızın al, qırağına bax bezini al.

Axcanı axca qazandırar, yaxşı igid palçıq basar.

Bir əlinən iki qarpuz dutmaq olmaz.

Başımı yar, ətəyimə qoz doldur.

Cütə gedən öküz gözündən tanışır.

Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər.

Dəvənin dizin bağla, sora saqın Tanrıya.

Dəli dəli görəndə, çomağını gizlədər.

Evləri ayrı-ayrı, qayquları ayrı-ayrı.

Əldən qalan əlli il qalar.

Ərnen arvadın savaşı, yay gününün yağışı.

Gerçək sözün ardı tükənməz.

Görklü zadı görkməz gündə al.

Hər nə doğrarsan çanağına, o çıxar qabağına.

İş odur tanrıya vara.

İt itnən savaşıanda bir ayağın dalda tutar.

İçim özümü yandırır, eşigim özgələri.

İt qursağı yağ götürməz.

Keçmə pislər körpüsündən, qoy aparsın su səni.

Keçinin qoturu bulağın gözündən su içər.

Qonşunu iki inəkli istə ki, özün bir inəkli olasan.

Qonaq qonağı istəmər, ev yiyəsi hər ikisin.

Qonşu qonşuya tən gərək, tən olmasa gen gərək.

Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit.

Minarəyə xərci çıxmayan heylə bilir yerdən göbələk çıxıb.

Nadannan yoldaş olunca yoldaş yad eldən gedər.

Od hər yerə düşsə özünə bir yer açar.

Özünü yorulmuş bilsən, yoldaşını ölmüş bil.

Özgə atına minən tez düşər.

Pambuqçunun itdən açığı gəlir.

Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa.

Samanlıq sənindir, saman sənin deyil.

Şapalaqnan üz qızardıram.

Tanrı dağına baxar, qar verər.

Tanrı bir yandan bağlasa, bir yandan açar.

Ulu sözünə baxmayan uluya-uluya qalar.

Yoldan çıxana yol qənim olur.

Yatma tülkü daldasında qoy yesin aslan səni.

Yaşına-yaşına çıxdı ocaq başına.

Yazan əl boş qalmaz.

4.1.4. Tapmacalar (Bilmeceler)

Bu bölüm içerisindeki bilmecelelerin 8'i tek kıtalık, 25'i iki kıtalık, 3'ü üç kıtalık, 14 tanesi dört kıtalık ve bir tanesi 5 kıtalık olmak üzere toplamda 51 adet bilmece vardır. Bilmecelelerin iki tanesinin cevabı verilmemiştir.

Tablo 4.1. Bilmece Örnekleri

<i>Aldım qazan, saldım quyruq, Əridi qazan, qaldı quyruq</i>	<i>Çəkmə</i> (Tartma, Çekme, Pilav)
<i>O yan qaya, bu yan qaya İçine sarı maya.</i>	Yumurta
<i>Bizim evdə bir kişi var, Xorhaxor yatışı var.</i>	Pişik
<i>Burda vurram qılınıc, Dəhnədə oynar ucu.</i>	<i>İldırım</i> (Yıldırım)
<i>Atamın bir donu var; burç bədəndi Yaşıl əkər qırmızı biter; bil ki nədəndi.</i>	<i>Xına</i> (Kına)
<i>Bizim evdə bir kişi var; Gecə-gündüz bir işi var.</i>	Saat
<i>Yerə vurram sınımaz, Göyə vurram sınımaz, Suya vurram sınar.</i>	<i>Kağız</i> (Kâğıt)
<i>Çağırdım hətdən-hutdən, Səs verdi kəttdən-küttdən, Dimdiyi polatdan, saqqalı ətdən</i>	<i>Xoruz</i> (Horoz)
<i>Dərya qırağı buzdu, Hər birisi ulduzdu. Oğlu bazara gedər; Anası evdə qızdı.</i>	<i>Lumu</i> (Limon)
<i>Qahqah qalasıylan belə, Dərd bəlasıylan belə, Nə qırtdamaz, nə yumurtdamaz, Uçar balasıylan belə.</i>	<i>Çinar</i> (Çınar Ağacı)
<i>Buxarı ha buxarı, Tüstüsü çıxar yuxarı. Gəncədən bir oğlan gəlir; Al mahuddan çuxalı.</i>	<i>Meyit</i> (Naaş)
<i>Uzaxdan baxdım çal ilən çəpər; Yaxına getsem məni de çəkər. Əlimə alsam mən qara xurma, Ağzıma qoyaram qənd ilən şəkər.</i>	<i>Portağal</i> (Portakal)
<i>Dünənki gün, Dünənləri şənbə idi,</i>	<i>Pendir</i> (Peynir)

<i>Könlünə düşən nə idi, Odsuz ocağımız, Qazanda bişən nə idi.</i>	
--	--

4.1.5. El Ədəbiyyatı Nümunələri (Halk Edebiyatı Örnekleri)

Bu bölümdeki şiirlerin başlıkları yoktur ve türleri belirtilmemiştir. İlk iki şiir *Xəlil Həsənzadə* tərəfindən yazılmışdır, üçüncü şiirin yazarı belirtilmemiştir. İlk iki şiirdə her ne kadar “yazan” ifadəsi yer alsın da bu şiirler halka mül olmuş ürünler oldukları üçün, dildən dile aktarılmış və halkın hafızasına yerləşmiş olabilir. Bu yüzden adı keçən isim, şiirlerin müəllifi pozisiyonda deyil, sadəcə aktaran pozisiyonda da dəyərləndirilə bilər. Kıtalar içerik və tür bəkimindən mənə türünü çağırıştırmaktadır ve aaba kafiye düzeni ilə yazılmışlardır. Kıtaların bəzilarından örnəkler şu şəkildedir:

1. *Əla ey sərvəri-zərdə,
Pilav dərman imiş dərdə,
Qaşiq olmadığı yerdə
Avuqlan, hay avuqlan hay.*

(...)

*Əzizim, gedər qalmaz,
Axar sular gedər qalmaz,
Vəfəliya can qurban,
Bivəfa gedər qalmaz.*

(Yazan: Xəlil Həsənzadə)

2. *Əziziyəm, ay qardaş,
Qaşın ucu yay qardaş.*

*Ölsə bacılar ölsün
Heç deməsin vay qardaş.*

(...)

*Gökdə yulduz vidadı,
Qardaş böyük qadadı.
Yürəksiz gedən qardaş
Yürək verən xuhadı.*

(...)

*Bağça bar üstündən gəlir,
Heyvan nar üstündən gəir.
Qırılmışın mahnısı
Hamısı yar üstündən gəlir*

(Yazan: Xəlil Həsənzadə)

*3. Ağlaram ağlar kimi,
Dərdim var dağlar kimi.
Xəzəl ollam tökülləm
Vıran bağlar kimi.*

Əlimdə ələmim var,

Gümüşdən qələmim var.

Əlim çatmır onu yetirəm,

Ona uzaqdan salamım var.

(Yazan belirtilmemiştir.)

4.1.6. Rübailer (Rubailer)

Üç adet rubainin yer aldığı bu bölümde ilk iki rubainin yazanı olarak yine *Xəlil Həsənzadə* belirtilmiş, son rubainin yazanı ise belirtilmemiştir. İlk rubai 14 kıta, ikinci rubai 15 kıta ve üçüncü rubai 11 kıtadan oluşmaktadır. Rubailerdeki kıtalardan bazı örnekler:

Qoyunlar mələr gələr,

Dağ daşı dələr gələr.

Vəfalı qardaş olsa

Bir an durmaz gələr.

(...)

Dağlarda, meşələrdə,

Şam yanır meşələrdə.

Hər kəs öz keyfindədir

Mən qaldım meşələrdə.

(...)

Əzizim yaz bağda,

Qələmi al, yaz bağda.

Bən yara qurban olaydım,

Qış otağda, yaz bağda.

(Yazan: Xəlil Həsənzadə)

Bu dağ vahiməlidir,

Əcəb gül əkməlidir.

Mən yoldaşımı tanıram,

Ayağı çəkməlidir.

(...)

Ay doğdu pelman-peşman,

Gün doğur ona düşman.

Yürəkdə bir dərdim var

Nə dost bilir, nə düşman.

(...)

Apardı gög at məni,

Saxladı ağ at məni.

Baş qoyum dizin üstə,

Çox yatsam oyat məni.

(Yazan: Xəlil Həsənzadə)

Yoldaş, gəl mahnı deyək,

Limonu soyub yeyək.

Bizə hamısı birdir

Sizə hansından deyək.

(...)

Qarabağda bağ olmaz,

Qara salqum ağ olmaz.

Atadan-anadan yetim qalanın

Yürəgində yağ olmaz.

(Yazanı belirtilməmişdir.)

4.1.7. Mahnı (Türkü, Nağme)

Salman Mümtaz'ın koleksiyonunda *Mahnı* başlığı altında farklı materyaller içerisinde bu türün örnekleri vardır. Biz bu örnekleri aynı başlıklar altında topladık. İlk başlıkta sadece bir *mahnı* örneği vardır ve beş kıtadan oluşmaktadır: aaba kafiye düzenindedir ve yazar/aktaran bilgisi verilmemiştir. Diğer başlıktaki *mahnı* örneği ise yine aaba kafiye düzenindedir. 14 kıtadan oluşmaktadır ve yazar olarak *Əliş Həsənzadə* ismi verilmiştir.

1. *Ağlar ağlar kimi,*

Dərdim var dağlar kimi.

Xəzəl ollam tökülləm

Viranə bağlar kimi.

(...)

*Bülbülü uçurmayın,
Yurdundan köçürmeyin.
Hər kəs bir söz deyib
Zəhləmi qaçırmayın.*

*2. Pərişanam, pərişan,
Halım yoxdur danışam.
Varmı mənim kimisi
Dərdi dərdə qarışan.*

(...)

*Bu dağın başı ilə,
Dibinin daşı ilə.
Bu kağızı göndərim
Gözümün yaşı ilə.*

(...)

*Armud ağacı Əli,
Dibində ipək xalı.
Düşmüşəm müşkül işə
Ya Məhəmməd, ya Əli.*

(Yazan: Əliş Həsənzadə)

4.1.8. Atalar Sözü (Atasözleri)

Ya səksən, ya doqsan, axırı bir gün yoqsan.

Yoldaşa quyu qazan, bir gün özü düşər.

Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz

(Yazan: Sadiq Məmmədخانلی)

4.1.9. Şikəstə (Şikeste)

Bu bölümde yazan olarak belirtilen isimlerin her birisinin farklı olduğu beş Şikeste örneği vardır. Başlıkları veya matlaları olmayan bu şikestelerden ilki beş kıtadan, ikincisi yedi kıtadan, üçüncüsü iki kıtadan, dördüncüsü 10 kıtadan ve beşincisi 20 kıtadan oluşmaktadır. Kafiye düzenleri önceki örneklerde olduğu gibi aaba düzenindedir. Şikestelerden bazı kıtalar şu şekildedir:

1. *Ağ alma, qızıl alma,*

Nimçəyə düzül alma.

Alırsan çirkin al

Bədəsil gözəl alma.

(...)

Əzizim naçar ağlama,

Günləri getmir ağlama,

Fələk bağlayan qapunu,

Alıb bir gün açar ağlama

(Yazan: Əliş Həsənzadə)

2. *Dağlar dağlara baxar,*

Arada sellər axar.

Pis papaqlı, pis kürklü

Oğlana kimlər baqar.

(...)

Dağları qarı mənəm,

Gün düşsə ərimərəm.

Məzarım quzeydə qalsın,

Cavanam, çürümənəm.

(Yazan: Hacı Aslan Rəcəbzadə)

3. *Dağlar saçdı dağlar,*

Səndən kim aşdı, dağlar.

Yatdım yuxuya qaldım

Səndən kim aşdı, dağlar.

Mən getdim, anam qaldı,

Oduma yanan qaldı.

Bu dünyadan nakam getdim

Nə bir nişanam qaldı.

(Yazan: Akif Zeynallı)

4. Əziziyəm balabanı,
Asta çal balabanı.
Hamunun balası gəldi
Bəs mənim balam hanı.

(...)

Əzizem ayırdılar,
Qum ilə ayırdılar.
Bən səndən ayrılmazdım
Zülm ilə ayırdılar.

(Yazan: Cəmşid Səfərzadə)

5. Dağıstanın yolları,
Burma-burma gölləri.
Sənin gəlməyin bilsəydim
Süpürdərdim yolları.

(...)

Pəncərədən baxar yar,
Qaşın göztün oynadan yar.
Nə özündə can qoydun
Nə məndə ixtiyar.

(...)

Quşum qaçdı tüləkdən,

Qolum düşdü biləkdən.

Gör başıma nə gəldi

Çərxi dönmüş fələkdən.

(Yazan: Əbdülsalam Bayramzadə)

4.1.10. Bayatılar

Bu bölümde biri beş kıta, diğeri 28 kıta olmak üzere iki bayatı vardır. Birinin yazanı *Xəlil Həsənzadə* iken diğərinin yazanı belirtilmemiştir. Klasik cinaslı kafiye ilə aaba düzeninde yazılmışlardır. Bayatlardaki kıtalardan bazı örnekler:

1. *Dağlar, saçdı dağlar,*

Səndən kim aşdı, dağlar.

Yatdım yuxuya qaldım

Maralım qaçdı, dağlar.

(...)

Bir çay keçdim daşı yox,

Bir at mindim başı yox.

Əzizim durdu can versin

Yanında qardaşı yox.

(Yazan: Xəlil Həsənzadə)

2. *Qarabağın meşəsi,*
Qaradır bənövşəsi.
Bakıda bir anam var
Ağlamakdır peşəsi.

(...)

Dağlarda, məşələrdə,
Şam yanır məşələrdə.
Həmı yar qoynunda
Mən qaldım məşələrdə.

(...)

Sabah-sabah oyandım,
Dərdi, qəmə boyandım.
Daş olsaydım ərirdim
Torpağ idim dayandım.

(...)

Dağların qarı mənəm,
Gün düşməsə ərimənəm.
Qəbrimi üzdən qaz
Cavanam çürümənəm.

(Yazanı belirtilmemiştir.)

4.1.11. İmzaların Bayatı Örneklerine Sığmaması

Mümtaz'ın koleksiyonunun tasnifini verdiğimiz bölüm içerisinde 8. alt başlıkta yer alan bu materyal içerisinde üç *bayatı* ve iki *deyişmə* (atışma) örneğiyle birlikte *Köroğlu* destanının farklı varyantlarından koşma ve *geraylı* örnekleri vardır. Yukarıda bahsettiğimiz “*Gör nələr oldu*” adlı şiiri ve “*Xoylu Vartan*”a ait koşmayı da bu bölümde ele alacağız. *Bayatı örneklerinin* ilki beş kıtadan, ikincisi altı kıtadan ve üçüncüsü 15 kıtadan oluşmaktadır. Kıtaların hepsi aaba kafiye düzenindedir ve yazar/aktaran bilgisi verilmemiştir.

1. *Tüfəngini yaxşı at,*

Yaxşı sil, yaxşı at.

Adamı qocalmağa qoymaz

Yaxşı arvad, yaxşı at.

(...)

Mən aşiqəm dürüst din,

Dürüst iman, dürüst din.

Ya məclisdə lal otur

Ya dinirsən, dürüst din.

(Yazan belirtilmemiştir.)

2. *Tüfəngini yaxşı at,*

Yaxşı sil, yaxşı at.

Kişini qoymaz qocala

Yaxşı arvad, yaxşı at.

(...)

Dan yeri söküləndə

Zülfü üzə töküləndə

Şeh düşmüş gülə bənzər

Gül üzü öpüləndə.

(Yazan belirtilməmişdir.)

3. Atlanmışam düşmənəm,

Aşnam yoxdur düşmənəm.

Gör necə yad olmuşam

Heç yadlara düşmənəm.

(...)

Səməndin oynağandır,

Çək başın oynaqandır.

Düşəsən mən düşən dərdə

Görəsən ahı nə qandır.

(...)

Əziziyəm yu məni,

Öz əlinlə yu məni.

Saçlarını kəfən eylə

Göz yaşınla yu məni.

(Yazan aktarılmamışdır.)

4.1.12. Deyişmə (Atışma)

İki *deyişmə* (karşılıklı şiirleşme / atışma) örneği verilmiştir. İlk atışma *Zöhrə* ve *Şəhriyar* arasında keçərkən, digəri *Xoca* və *Aşıq Qərib* arasında keçməkdir. Atışmalar dördlük şəklində və kafiye düzəninə görə oluşturulmuşlardır.

Tablo 4.2. Zöhrə-Şəhriyar Atışması

<i>Zöhrə</i>	<i>Şəhriyar</i>
<i>Şirin dillərinə qurban olayım, Bir din, bu dərd tapdı harada səni? Badə içən cəfa görüb ah çəkər; Axır haqq yetirər murada səni.</i>	<i>Yatmışdım üstümə gəldi ərənlər; Bir cam verib saldı bu halə məni. Nə dərd bildin, nə dərman eyledin, Niyə nisbət verdin bu halə məni?</i>
(...)	(...)
<i>Zöhrə</i>	<i>Şəhriyar</i>
<i>Mən Zöhrəyəm, pərişanam, ağılara, Sinəm üstün çar çarpaz dağlaram. Açaram güllərim qara bağlaram, Əgər ki, görməsəm burada səni.</i>	<i>Şəhriyaram, sinəm eşqə dolubdur; Çün butamın gözü yolda qalıbdır. Badə verən saqi özü salıbdır; Kimsə salmayıbdır bu halda məni.</i>

Tablo 4.3. Xoca-Aşıq Qərib Atışması

<i>Xoca</i>	<i>Şəhriyar</i>
<i>İlkindi zamanı bəri gəldilər; Cigərimi eşq oduna saldılar. Ağlaya-ağlaya kağız yazdılar; Oğul, Şahsənəmi mən belə gördüm.</i>	<i>Könül istər dost köyünə varalar; Bağrımın başını aldı yaralar. Sənəm almı geymiş, yoxsa qaralar? Xoca, Şahsənəmi necə gördün?</i>
(...)	(...)
<i>Xoca</i>	<i>Aşıq Qərib</i>
<i>Vallah, sevən sevdiyinə ulaşır; Qövm qardaşları qana bulaşır. Şahvələd də Şahsənəmə dolaşır; Şahsənəmi mən belə gördüm.</i>	<i>Xoca, sən ha gedər oldun elinə, Qurban olum dəhanına, dilinə. Aşıq Qərib qurban olsun yoluna, Xoca, Şahsənəmi sən necə gördün?</i>

4.1.13. “Koroğlu”dan Qoşma və Gəraylılar (Köroğlu’ndan Koşma ve Geraylı Örnekləri)

Toplamda 15 koşma ve geraylı örneği içeren bu bölümün tamamı 64 kıtadan oluşmaktadır ve başlıkları yoktur. Örnekler konu bütünlüklerine göre ayrılmışlardır ve ilk kıtaları şu şekildedir:

1. *Başına döndüyüm, qurban olduğum,*

Səri durna telli Eyvaz, ağlama!

Ala gözlərinə heyran olduğum,

Səri durna telli Eyvaz, ağlama!

2. *Yaz olsun ərisin dağların qarı,*

Gözümə görünsün qardaşım, dağlar.

Misri qılınc oynar qanlar içində,

Düşər səndə qannı savaşım, dağlar.

3. *Ay ağalar, sizdən xəbər alayım,*

Bədovda nişana necə gərəkdir?

Aslan tək xorluyub şığıya,

Ceyran tək atılıb keçe gərəkdir.

4. *Dud eyləyib düşmən üstə varanın,*

Dalısında bərk yoldaşı gərəkdir.

Hu-hu deyib qənim atdan salanın,

Ya qoç oğlu, qoç qardaşı gərəkdir.

5. *Ay ağalar, qovğa günü gələndə,
Qoç igidlər yada sala nisbətdir.
Arpa verib candan artıq saxlaya,
Ərəbat meydanda yelə nisbətdir.*

6. *Camlubelin səfasında, seyrində,
Gülüstanda arzumanım qalmadı.
Al yaşılı çəmənində, yerində,
Gülüstanda arzumanım qalmadı.*

7. *Eyvaz balam, qalx ayağa, dur indi,
Duşda gördüm Dəmirçioğlu qaldadır.
Çək gəlsin Qıratı, əyərle görüm,
Kömək deyib baxır, gözü yoldadır.*

8. *Bəyimizə “Dəmirdonlu” deyirlər,
Daim içimizdə ərlik işlənir,
Qoç igidler törər ellərimizdən,
Qenim qabağında biri beşlənir.*

9. *Carçılar çığrışır kərrənay bozlar,
Ərəb atlar macal tapmaz qaşana
Bunda baş gətirmək hesaba keçməz.
Qoç igiddə yara gərək nişana!*

10. *Bir igidin nişanəsi*

Şənində gərək igidin

Çəkməyə özgədən minnət,

Canında gərək igidin.

11. *Sərasər əlvan geyinmiş*

Yaşıl üstən allar, Eyvaz.

Qanlı qəmzən, şux görüşün,

Eyləyibdi qanlar, Eyvaz.

12. *Ay ağalar, düşdüm xətti tacımdan,*

Dağıldı nökrim, həm qulum mənim.

Neçə kərə əzmi-səfər eylədim,

Tərsa təbdil oldu iqbalım mənim.

13. *Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı,*

Yazın Təklədən dəlilər gəlsin.

Neylərəm Eyvazsız dünya malını,

Yazın Təklədən dəlilər gəlsin.

14. *Çəmlibəndən durub səfər eylədim,*

İstanbulun güzarına gəlmişəm.

Ya qismət götürdü bu yerə məni gətirdi,

Ya da əcə bazarına gəlmişəm.

15. *Çox da lav eyləmə Bolu,*

Mən də bir bəbirəm bəbir.

Bularam qızıl qana,

Tərsayam gəbirəm gəbir.

4.1.14. Gör Nələr Oldu (Gör Neler Oldu)

Yazan/aktaran bilgisi verilmemiştir ve üç kıtadan oluşmaktadır. Koşma türüne uygun olarak yazılan bu şiirin mahlas beytine bakıldığında *Ərəbzəngi*¹ mahlaslı birine ait olduğunu söyleyebiliriz.

Gənə duman oldu Hindin çölləri,

Oyan İsmayılım, gör nələr oldu?

Qana bulandı düşmən elləri,

Oyan İsmayılım, gör nələr oldu?

Xəbərimiz indi getdi Yəmanə,

Suymu səpmişəm bir qətrə qana,

Yüz tülkü neyləsin bir ac aslana,

Oyan İsmayılım, gör nələr oldu?

Hamıdan sonra da gəldi firəngi,

Başladı mənimlə davanı cəngi,

Sənə qurban olsun bu Ərəbzəngi

Oyan İsmayılım, gör nələr oldu?

4.1.15. Xoşlu Vartan - Qoşma (Vücutnamə)

¹ Ərəb: Arap ırkından olan. Zəngi: 1921 yılında Lenin'in emri Azərbaycan'dan alınaraq Ermenilərə verilen Zengezur bölgəsinə və bu bölgədə bulunan Zəngi çayına adını verən Türk boyu.

24 kıtadan oluşan bu koşma aaba kafiye düzeninde 11'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. Mümtaz, iki kelimenin anlamı üzerine dipnot düşmüştür.

*Əvvəl başdan bu dünyaya gələndə,
Xudadan əmr oldu, düşdüm ərkana.
Ananın rəhmində qaynayıb yetdim,
Buruluban döndüm bir qətrə-qana.*

(...)

*Dört yaşundan əfsərimi çeynədim.
Beş yaşında bir azacıq qaynadım.
Altı yaşında yaşdaşımla oynadım,
Səkkizində su tək axdım hər yana.*

(...)

*Yetmişində ağrı məni çevirdi,
Yığıdı bəndlərim sinəm qovurdu.
Yandırdı, külümü yelə sovurdu,
Diş ağrısı gətirdi məni amana.*

(...)

*İnsan var ki var əmanətdir dünyaya,
Əbləh odur dünya üçün qəm yeyə,*

Tanrı bilir kim qazana, kim yeyə,

Nə Hauran qaldı dövlət, nə Süleymana.

(Yazan: Xoylu Vartan)

4.2. AZERBAYCAN EDEBİYATI'NIN KAYNAKLARI

Salman Mümtaz, Azərbaycan edebiyatı tarixində hərkeşə anılan ve sayğı duyulan isimlerle birlikte kıyıda köşede kalmış, hakkında çalışmalar yapılmamış veya eserleri yabana atılmış şair ve edebiyatçılar hakkında makaleler kaleme almıştır. Yazdığı bu metinler *“Azərbaycan Ədəbiyyatı”* başlığı altında belli başlıklara göre toplanmıştır. Bazı eserleri elyazması olarak kalmakla birlikte çoğu *Kommunist* gazetesinde olmak üzere *Molla Nasreddin* dergisinde de basılmıştır. Çalışmalarını tek bir kitap halinde toplamanın mümkün olduğu yıllarda Azərbaycan hükümeti SSCB tarafından yönetildiği için, onun Azərbaycan edebiyatını öven, milli ve tarihi hisler uyandıran metinler değil yayınlaması, yazması bile pek mümkün değildi. Yine de bu yıllar içerisinde *“El Şairləri”*, *“Sarı Aşıq ve Bayatıları”* ve çalışma içerisinde adı geçen birçok şairle ilgili ufak kitapçık çalışmalarını yayınlayabilmiştir. Fakat diğer yazılarının büyük çoğunluğu kendi özel koleksiyonunda, mektuplarda ve gazete yazılarında kalmıştır. Aradan geçen yaklaşık 50 senenin ardından, Azərbaycan ilim camiasında Salman Mümtaz üzerine ilk ve aynı zamanda en teferruatlı çalışmaları yapan Rasim Tağıyev, onun makalelerini, gazete ve biyografi yazılarını ve tenkitlerini *“Azərbaycan Ədəbiyyatının Qaynaqları”* adı altında bir kitap haline getirmiştir. Bu kitap ilk olarak 1986 yılında Bakü’de, *Yazıçı* neşriyatında basılmıştır. 20 senenin ardından, 2006 yılında Rasim Tağıyev’in önsözü ve Memmed Adilov’un redaktörlüğünde tekrar basılmıştır.

“Milli ədəbiyyatımızın qaynaqlarının öyrənilməsi, tədqiqi, və təbliği baxımından Salman Mümtazın ötən əsrin birinci on illiklərində gördüyü iş ağılasığmaz dərəcədə möhtəşəmdir. O, çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın özülünü qoyanlar arasında müqayisə olunmaz dərəcədə geniş fəaliyyət diapozununa malik bir şəxs olmuşdur. Ədəbiyyat tariximizin qaranlıq sahifələrinə aydınlıq gətirən, müxtəlif dövrlərdə yaşamış ədiblərimizin həyat və yaradıcılıqları haqda ilkin bilgilər vəərən tədqiqatçı alimin bu

kitabı təkrar nəşr olunmaqla mütəxəssisləri və geniş oxucu kütləsini bir daha sevindirəcəkdir” (Rasim Tağıyev, 2006).

Kitap “Azərbaycan Ədəbiyyatı”, “Unudulmuş Yarpaqlar” və “Məqalələr, Mülahizələr və Xatirələr” olmak üzere toplamda üç bölümdən oluşmaktadır. Bölümler içerisinde alt başlık altında yer alan metinlerin kaynakları/gazete sayıları belirtilmiştir. Gazetelerin ayrı ayrı tetkik ve takibinin zor olacağı ve karışıklığa mahal verebileceği sebepleriyle bizde eserin bu baskısına mutabık kalarak eserin incelemesini yapacağız. Azərbaycan Türkçesi ile yazılan metinden yapacağımız doğrudan aktarımlarda metinlerin çevirisini yapmadan, gerekli noktaları dipnotlarla belirteceğiz.

4.2.1. Azərbaycan Edebiyatı (Azərbaycan Ədəbiyyatı)

“Salman Mümtaz nəcib insan, istedadlı tədqiqatçı idi. Görkəmli ədəbiyyatşünasın toplayıb nəşr etdirmiş olduğu əsərlər ədəbiyyat tariximizə, o cümlədən Azərbaycan tarixinə dair faktların öyrənilməsi baxımından indi də maraqlıdır və öz əhəmiyyətini itirməmişdir.”

Rasim Tağıyev

Salman Mümtaz, eserin başlangıç bölümünde Azərbaycan edebiyatının bütün noktalarının karanlıkta kaldığını, miladi XVIII-XIX. yüzyıllarda başlayan tarihsel süreci açıklığa kavuşturmak istediğini ifade eder. Kendisinden önce edebiyat tarihçiliği ile uğraşan başka mümessillerin de olduğunu ifade ederek, bu alanda yapılan çalışmaların Vâkıf ve Vidâî ile sınırlı kaldığını, bahsi geçen iki ismin de yaşadığı yılları hicri tarih vererek XII. yüzyıla değil, XIII. yüzyılın başlarına dayandırır. “(...) *Ədəbiyyatımızın yaradılması üçün könüldən çalışaraq, azərbaycanlıların adını göylərə qədər yüksəldən*” ifadeleriyle övgülerle bahsettiği Nesîmî, Habîbî, Hatâî ve Fuzûlî gibi isimler hakkında yaptığı çalışmaların dışında diğer isimler üzerine de çalışması gerektiğini kendisine vacip sayar. Çünkü bu büyük isimler dışındaki diğer Azərbaycan şair ve yazarlarının, bir edebiyat tarihi oluşturmak hususunda önem arz ettiklerini, tarihsel akışta birbirlerini tamamladıklarını ve birbirlerine ilham olduklarını belirtir. Onlardan önce gelen ve aynı zamanda çağdaşları arasındaki bağın koptuğunu “... *O silsileyi-şerin zərif və zərrin həlqələri artıq bir-birlərindən ayrılmış və daha doğrusu, qırılıb tökülmüşdür*” cümleleriyle ifade eder. Türkçe ve Farsça yazılmış yadigarları, yani filozofların ve bilge isimlerin çalışmalarını ortaya çıkarmak istediğini belirtir ki bu isteğinin somut yansıması o eserleri bir araya getirip basıma hazır hale getirmesidir (Mümtaz, 2006: 23).

Mümtaz, başlangıç bölümünün sonuna *Baku, 20 Mart 1925* notunu düşse de eser içerisinde yer alan isimlere dair çalışmaları en az 20 yıl öncesine dayanmaktadır. “(...) *iyirmi beş ildən bəri etdiyim səmimi tətəbbüat və tədqiqat sayəsində az-çoh müvəffəqiyyətim olmuşdur*” ifadeleriyle çalışmalarının ne kadar önceye dayandığını kendisi ifade eder. Keza onun çalışma metodunu (bölge bölge gezerek el yazma eserleri toplama, diğer varyantlarla karşılaştırma, sözlü edebiyatın etkilerinin henüz ortadan kalkmadığı yerlerde halk şairlerinden ve yaşlı insanlardan rivayetler dinleme) göz önünde bulundurduğumuzda, çalışmalarının belirttiği yıllara tarihlendirilmesi oldukça mümkündür (Mümtaz, 2006: 24).

Salman Mümtaz, net bir şekilde bir antoloji oluşturmak ve/veya edebiyat tarihi yazmak gibi açık ve planlı bir hedefinin olduğunu söylememiştir. Onun arzusunu, kendi ifadelerindeki benzetmeleri üzerinden ifade edecek olursak, güvelerin kemirdiği, böceklerin üzerinde gezindiği ve hatta merdiven basamağı amacıyla kullanılan el yazması eserleri toplamak ve bir araya getirip Azerbaycan millî hafızasına kazandırmaktır. Amacına binaen düstur edindiği bu yolda kendi yeterliliğini de sorgulamaktan ve ifade etmekten çekinmemiştir. Mütəhəssıs olmadığını ayan beyan ifade eden Mümtaz, bu ifadesine dipnot düşerek asıl uzmanlık alanının ticaret olduğunu belirtmiştir. Yaşadığı yüzyılı ve sosyoekonomik düzeyi göz önüne aldığımızda, herhangi bir yazar veya matbuat insanının asıl mesleğinin telif eser yazıcılığı olmadığı aşikârdır. Belli bir ihtisastan geçmiş eli kalem tutan kişilerin neredeyse tamamı ticaret veya memuriyet ile geçimlerini sağlamışlardır. Mümtaz, yeterliliğini sorgulasa bile uzun zaman boyunca edindiği deneyim ve bu yoldaki çalışma arzusuyla bunun üzerinden gelebileceğini gösterse de başka zorluklar o zaman için üzerinden gelinebilecek seviyede değillerdi. Başka milletlerde, edebiyat tarihçiliği ile uğraşan kişilerin önlerinde emsaller olması, onlara belli deneyimler üzerinden hareket etme imkânı sağlıyor iken, Mümtaz'ın önünde böyle örneklerin olmaması, onun çalışmasını zorlaştırıyor ve eser içerisindeki bazı bilgilerin teyit edilebilirliğini ve güvenilirliğini zor bir hale getiriyordu. Bu zorluklara rağmen böyle bir çalışmanın gerekliliğine tüm benliğiyle inanan Mümtaz, henüz matbaanın gelişinin 50. yılını bile kutlayamamış topraklarda, Çarlık rejiminin asimile etme, İran'ın ise kendi çıkarları doğrultusunda tarafına çekme politikaları arasında oldukça sınırlı şartlarda çalışmak zorunda kalmıştır. Diyar diyar gezerek el yazması

eserleri toplamış, tezkireleri incelemiş, mezar taşlarından ve hatta mescitlerdeki tuğralardan bile faydalandığı olmuştur. Bolşevik baskısıyla ve sansür heyetiyle uğraşan basım organlarından ziyade milletin şuuru ve hafızasına güvenen Mümtaz, onun ifadesiyle *qoca kişilərin və çoh yaşamış qadınların həfizələrindən* bile yararlanmıştır.

“*Odur ki, mən də bu günə kimi (kadar) toplaya bildiyim əlyazmalarını “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə hələlik kiçik kitablar şəklində təb və nəşr etməyə qərar verdim. Zənnimcə, hiss edilən açıqlıq, tamamilə olmasa da, qismən doldurulmuş olacaqdır. Bu kiçik kitablar ilə edebiyat maraqlılarına olan mənəvi borcumun cüzi bir qismını ada ədə bilərsəm, özümü bəhtiyar hesab edəcəyəm*” (Mümtaz, 2006: 24).

Başlangıç bölümünün ardından Mümtaz’ın bazı önemli isimler üzerine yazdığı makaleler eserin bu bölümünü tesis eder. Bu isimlerin hayatları ve meslekleri hakkında bilgiler verirken, onların şair yönleriyle ilgili de değerlendirmelerde bulunur. Bu isimler ise şu şekildedir: *Ağa Məsih Şirvani, Molla Pənah Vəqif, Nişat Şirvani, Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq, Qövsü, Kərbəlayi Allahi Arif, Nütqi Şirvani, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vəzeh, Seyid İmadəddin Nəsimi, Baba bəy Şakir, Aşıq Abdulla, Mehdi bəy Şəqaqi, Ağa Bağır Şirvani* ve *Mirzə Nəsrulla bəy Didə*.

4.2.1.1. Ağa Mesih Şirvânî

Mümtaz, Ağa Mesih Şirvânî’den bahsettiği bölüme, ona ait 2 beyitle başlar. Mümtaz’a göre Ağa Mesih Şirvânî, XVIII. yüzyılın önemli şairlerinden biridir. Doğum tarihi belli olmamakla birlikte Nadir Şah ile çağdaş olduklarını ve Şamahı şehrinde doğduğunu belirtir. O dönemin diğer şairlerinden ve aynı zamanda hemşerilerinden olan Nişat Şirvânî ve Zülali ile dost olduklarını söyler. Hatta Ağa Mesih yazdığı şiirlerde önce Fuzûlî’ye, ardından ise Nişat Şirvânî’ye öykünmüş ve onlardan ilham alarak nazire niteliğinde şiirler yazmıştır. Aynı zamanda bir siyaset adamı olan Ağa Mesih’in şair portresini, Nişat Şirvânî ve Zülali’ye ait tahmisler ile kıyaslayarak çizer ve onların benzerliklerini tespit ederek, çağdaş oldukları dönemin izleklerini takip eder. Ağa Mesih Şirvânî, Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra *Şahsevən*² *Əhməd Xan*’ın on iki bin Mugan

² Şahseven, kelime manası olarak “şahın dostları” anlamında kullanılmaktadır ve Safevî şahlarından itibaren hânedana karşı sadakatle bağlanan kişiler bu ünvan ile anılmışlardır. Bu ifade zamanla Azerbaycan’ın güney bölgesindeki özellikle Mugan ovasına yerleşmiş Türk beyliklerinin/aşiretlerinin adı olmuştur. Göçebe olarak yaşayan Şahseven’lerin sayıları yaklaşık olarak 40 bini bulmaktadır. Richard Lionel Tapper, “Şahseven”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXVIII, s. 295-297.

ve Şahseven atlıları ile Şirvan şəhrine hücum etmesine şahitlik etmiştir. Bu kanlı günler üzerine Ağa Mesih tarihi bir manzume yazmış ve Mümtaz'ın bu manzumeye yorumu şöyledir: *“Ağa Məsih o faciəni nəzmə çəkərək, tariximiz üçün bir mənzumei-əbədi-zində yaratmışdır.”* Mümtaz'a göre senet olarak çok değerli olmasa da tarihi manada önemli bir manzumedir ve Ağa Mesih'in bu manzumeyi kendi *“Şahname”*sinden önce yazdığını belirterek bu manzumenin başlangıç bendine eserinde yer vermiştir (Mümtaz, 2006: 25-29):

“Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın,

Xahişi-nəfsini ol zalimi-biimanın.

Yox imiş zərrəcə şə'nində mürvət anın,

Qıldığı aləmə cövrü sitəmin dünyanın,

Nə qədər olsa, olur bəisi-nahəq qanın.”

Manzumenin devamındaki bazı bentlerden, bu hücumun kanlı sonuçlarını gözler önüne serer ve Mümtaz bunları *“dəhşətli bəndlər”* şeklinde tanımlar.

“Tale'i şumdir anın ki, belə işləri var,

Şəhri-Dərbənddə çıxmaq yeddi yüz göz izhar,

Qətli ol Qahi-Muğan, Cirdə həm kəllə minar.”

Mümtaz, bu manzumeye dayanarak *Şahsevən Əhməd Han*'ın henüz Şirvan şəhrine gelmeden, Derbend şəhrinde yedi yüz kişinin gözünü çıkarttırarak ve Cavad şəhrinde insan kellelerinden minare oluşturarak katliam yaptığını söyler. Mümtaz göre Ağa Mesih Şirvânî'nin tanık olduğu bu olaylar, onun âşık tarzında şiirler yazmasına mâni olmuştur ve bu kanlı hadiseler neticesinde Ağa Mesih, *Şahnamə* adlı eserini yazmaya başlar ve *“artıq mehtabı, şəfəqi buraxaraq, topdan, tüfəngdən, çərxəçidən, zənburəkdən bəhsə girişir.”* Mümtaz, bu eserin bir nüshasının Mir Mehdi Ağa tarafından kendisine gönderildiğini, fakat iki asırlık bu ağarmış bu kitabın sayfalarının zamanla epey tahrip olduğunu ve ancak bazı kısımlarının okunabildiğini söyler. Mümtaz bu durumdan teessüf duyar; çünkü ona göre bu eser *“Firdovsinin ‘Şahnamə’sindən azərbaycanlılar üçün min qat dəyərli olan bu kitabon digər bir nüsxəsi də tapılıb əlimizə keçərsə, tariximiz üçün*

gözl bir hadisə təşkil edəcəkdir” cümlələrindən de anlaşılaçağı üzere en az bu iki *Şahname*’yi kıyaslar ve en az Firdevsî’nin ki kadar tarihi manada önemlidir.

“Ağa Məsihin ədəbiyyatımıza böyük xidməti olmuşdur. Özünəməxsus məktəbi vardır ki, şairlərimizdən Möhsün, Səlamı, Valeh, Şahid, Qərib, Abdulla, Zakir, Vaqif, Nəvvab, Sabir və s. o məktəbin təsirində olmuşlar. Ağa Məsihin vəfatı təxminən tarixi-hicri 1180 rədlərində vəqə olaraq, Fit dağında dəfn olunmuşdur” (Mümtaz, 2006: 30).

Salman Mümtaz’ın Ağa Mesih Şirvânî ilə ilgili bu makalesi ilk olaraq *“Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 1. Ağa Məsih Şirvani, XII əsri-hicri”* adıyla 1925 yılında Bakü’de *Kommunist* gazetesi nəşriyatında 3-10. sayfalar arasında yayınlanmışdır.

4.2.1.2. Molla Pənah Vaqif

Molla Pənah Vaqif (Molla Penah Vâkıf), Azərbaycan edebiyatındaki önemi ve yeriyle aynı ölçüdə Salman Mümtaz’ın çalışmalarında yer almıştır. Mümtaz, Molla Penah ilə ilgili ilk məlumatları *Hacı Əliqulu xan Valeh Dağıstani*’yə ait *“Riyâzü-Şüəra”* adlı təzkiredən ve *Hacı Əbdürrəzzaq xan Dünbili*’yə ait bir digər təzkire olan *“Nigaristan”*dan əldə edəbilme imkânı aradığını, fakat ilk təzkirenin elinə keçmədiyini, ikinci təzkirə isə Molla Penah Vâkıf’a rastlayamadığını söylər. Kaçar hanlığı yapmış *Məhəmməd şah Qacar* adına yazılan *“Təzkirei-Məhəmmədşahi”* adlı təzkirədə də Vâkıf haqqında tək bir cümle dahi yazılmamasına sitem edər. Vâkıf’tan bahsədən ediplərdən bahsəderkən ilk ismin Azərbaycan Türkçəsi ilə yazılan *“Asari-Camal”* adlı eseriylə *Mirzə Camal*, ikinci ismin əslən bir Ermeni tarixçisi olan *Mirzə Yusif Nersesov Qarabağı* (Mirza Yusuf Nersesov) və üçüncü ismin də *“Qarabağnamə”* adlı eseriylə *Mirzə Adıgözl* olduğunu söylər. Bu isimlər arasında özəlliklə *Mirzə Yusif*’in tərçümə-i hâlini Farsça yazmaqla birlikdə şiirlərini bir araya toplamasından dolayı onun çalışmasının altını çizər. Molla Penah Vâkıf’ın, əsil ismi Penah, babasının Mehdi Ağa, mahlas olaraq da *“vakfədən, habər verən”* anlamları dolayısıyla *Vaqif*’i tərçih ettiğini bəlirtir. Mümtaz, Vâkıf’ın Molla Vəli Vidâdî ilə aralarındaki müşairələrdən (şiirləşmə) birində gəçən *“Ağqız oğluyam, əhli-dərdəm mən, Tayım-bərabərim yoxdur, mərdəm-mən”* dizələrindən də annesinin adının Ağqız olduğu çıxarımını yapar. Doğum yeri haqqında tartışmaların olduğu, fərqli isimlərin fərqli şəhirlər bəlirttiğini, fakat bunların hiçbirinə katılmayan Mümtaz, *“Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdin Səlahlıya, Səlah bilməm nədir, yanında*

yâri-canfəza yoxdur” beyitlerine dayanarak doğum yerinin Salahlı olduğunu söyler (Mümtaz, 2006: 32-33).

Azərbaycan topraklarında uzun yıllar boyunca süren Sünni-Şii ayrılıkları birçok çatışmaya, ölüme ve toplumsal ayrılığa sebep olmuştur. Bu sebeple münevverlerin, akil insanların, daha açıkça ifadeyle önem arz ettiği statü hangi alanda olursa olsun toplumun önde gelen kişilerin mezhebi, muhataplarını daima ilgilendirmiştir ve hatta bazı durumlarda o kişilere karşı tutumlarının değişmesine dahi sebep olabilmektedir. Mümtaz da Molla Penah Vâkıf gibi aradan yüzyıllar geçmesine rağmen halen daha toplumun hafızasında yer alan bir ismin mezhebiyle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. İlk olarak Mirza Yusuf Nersesov’un, Vâkıf’ın, *İbhahim xan Cavaşir*’in (İbrahim Halil Han) davetiyle Karabağ’a geldiği süreçte ona yakın olabilmek için Sünni mezhebinden Şii mezhebine geçtiğine dair malumatı aktarır. Fakat Mümtaz kendisinin de “*İbrahim xan Cavanşirə çox yaxın olmaq üçün qəsdən məzhəbinə təğyir vermişdir*” şeklinde ifade ettiği bu düşüncelere katılmaz. Ona göre Vâkıf mersiyyelerinden de belli olacağı üzere zaten Şii mezhebine mensuptur ve dostu olan Vidâdî’yi de birçok şiirinde Şii olmaya davet etmiştir. Mümtaz, bu davetleri bir zarafet nişanesi değil, ciddi bir tebliğ saymıştır (Mümtaz, 2006: 34-35).

Tablo 4.4. Vakıf ile Vidâdî Atışması

Molla Penah Vâkıf	Molla Veli Vidâdî
<i>Qıl körpüdən çünki sürşər ayağın, Cəhənnəm xovfındən yarılır yağın, Qorxma, yenə Əli olur dayağın, Əgər anıb bəştü çahar ağlarsan.</i>	<i>Allahın ki, heç çəkməzsən minnətin, Tərk edibsən peyğəmbərin sünnətin, Nə görərsən mə'sumların hörmətin, Əgər ağlamazsan, əgər ağlarsan.</i>
<i>Əqlin olsun, on iki imama inan, Fayda verməz sonra olmaq peşiman, Yəqin bil ki, qurulacaqdır mizan, Əməlin qarşında durar, ağlarsan.</i>	<i>Şiə xalqı tamam dolar duzəxe, Qalarlar duzəxde od yaxa-yaxa, Mahaldır ki, biri duzəxdən çıxa, Cümlər zirü zəbər, ağlarsan.</i>
<i>Həştü çahar çün halını duyarlar, Sanma səni öz kefinə qoyarlar, Əvvəl onlar səni diri soyarlar, Sümüyünü ta gömərlər, ağlarsan.</i>	<i>Əhli-sünnət vəl-cəmaət peyvəstə, Gedərlər cənnətə dəstəbədəstə, O gündə şad olur Vidadi xəstə, Səni yanlış görüb gülər, ağlarsan.</i>

Vâkıf ile Vidâdî arasındaki atışmalardan sonra, Vâkıf’ın Gürcistan Valisi *II. İrakli* ile görüşmesinden bahseder. Fakat *II. İrakli* bu görüşmeye gelmez ve yerine oğlu *Eulon*’u

gönderir. Bu görüşme üzerine Vâkıf Tiflis şəhrine o tarihtən bu yana söylənəgələn tarixi şiir niteliğinde bir muhammes yazır:

*“Aləmin sərdəftəriymiş, adı Eulon xan imiş,
Saxlasın Allah pənahında, əcəb oğlan imiş.”*

Vâkıf’ın Tiflis’e ilgisi bu şiirle sınırlı kalmaz. Mümtaz’ın ifadəsiylə “(...) *pərilər məkanı olan Gürcüstandan da xüsusi bir zövq alan (...) şairimiz Gürcüstan pərilərini də gözəl-gözəl öymüş və özünəməxsus bir məharətlə də Tiflis şəhərini, sularını, hamamlarını olduğu kimi mübaliğəsiz nəzmə çəkmişdir.*” Vali ilə görüşməsi dışında Tiflis’e dair iki muhammes yazır; bunların biri 15 kıtadan, digəri isə beş kıtadan oluşmaktadır (Mümtaz, 2006: 41-42).

Mümtaz’ın Molla Penah Vâkıf’la alakadar bahislerin detaylarına kadar inmiş, əmin olmadığı və şaibə uyandırabilecek çıxarımlardan da kaçınmışdır. Bunlardan biri Vâkıf’ın eşləri haqqındadır. Makalesində Vâkıf’ın şiirleri üzərindən verdiği örneklerden yaptığı ilk çıxarımda Vâkıf’ın əyni anda iki eşə sahip olabileceği ihtimali üzərində dururken, bu kanaatə varmanın pek mümkün olmayacağını şu cümlelərlə ifadə etmişdir: *“Vaqifin Mədinəyə xitabən yazdığı bir müxəmməsdə də hərəm kəlməsi işlədilmişdir ki, bu mətləbə dair bir işarədir. Hər halda bu gün əlimizdə möhkəm tutarğamız olmadığından oxucularımızı yanıltmaq istəmirik.”* Mümtaz bu ifadələrinin davamında onun ilk eşinin *Mədinə* isminə biri olduğunu, ikinci eşinin isə güzelliğiylə məşhur *Qızxanım* olduğunu və əyni anda değil, ilk eşinin ölümündən və ya ayrılmalardan sonra ikinci eşiyə evlendiklərini söylər. Vâkıf’ın şairliyi ələ alındığında, hər iki eşinə adına yazdığı şiirler önemi bir yer təşkil ədər (Mümtaz, 2006: 62).

Molla Penah Vâkıf’la ilgili yazdığı makalenin son bölümündə, Vâkıf’ın ölüm yılı haqqında net bir tarix vermənin pek mümkün olmadığını söyleyən Mümtaz, kendi yaptığı tetkiklərə dayanaraq ölüm tarixinin hicri 1212 / miladi 1797-1798 tarixləri kanaatindədir və Karabağ’da *“Cıdır düzü”* (Jidir Duzu) denilən bir yerdə defnedildiğini söylər. Nitekim güncəl çalışmalarda da Vâkıf’ın ölüm tarixi olaraq 1797 yılı kabul ədilir və Karabağ bölgəsindəki Şuşa şəhrində anıt mezarı vardır. Mümtaz, *“(...) əlimdə tərtib etməkdə olduğum ‘Vaqif Divanı’ nı yaxın zamanda təb ədərkən müfəssəl tərcümei-halı ilə bərabər həyatı-ədəbiyyəsindən də bildiyim qədər məlumat verəcəyəm”* ifadələriylə Molla Penah

Vâkîf'ın Divanını bastıracağını ve hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi vereceğini söyler. Çok iyi seviyede Arapça, Farsça bilmesine ve vezir olmasına rağmen anadilinde yazmış olmasını takdir eder. Onun şiirlerini *rəvan* (akıcı, kolay okunan ve anlaşılan), sade ve güzel olarak değerlendirirken, şahsiyetini de *müceddid* (yenileyen, yeni bir şekil veren) şeklinde görerek onun, şiire yeni bir yön veren bir *el şairi* (halk şairi) olduğunu söyler (Mümtaz, 2006: 73).

Mümtaz, Vâkîf'ın eserleriyle ilgili üç kişinin çalışma yaptığından bahseder. Bunlardan ilki Mirza Yusuf Nersesov, ikincisi *Adolf Petroviç Berje* (Adolphe Berger) ve üçüncüsü ise Haşim Bey Vezirov'dur. O, ilk iki çalışmanın önemli olduğunu, onları kayda değer bularak kendisinin de o çalışmalardan faydalandığını söylerken, Haşim Bey Vezirov'un çalışmasının bir ehemmiyeti olmadığını, diğer iki ismin yaptığı çalışmalardan derleme yapılarak oluşturulan bir kopya metin olduğu görüşündedir.³ Kendisinin yaptığı çalışmada bazı istisnalar olmakla birlikte sunduğu bilgilerin ve şiirlerin tamamen kendisine ait olduğunu, başka hiçbir yerde basılmadığı gibi Mirza Yusuf'un ve Berger'in çalışmalarında da yer almadığı söyler. Salman Mümtaz'ın Molla Penah Vâkîf ile ilgili bu makalesi ilk olarak "*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 2. Molla Penah Vaqif, XII əsri-hicri*" adıyla 1925 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-47. sayfalar arasında yayınlanmıştır (Mümtaz, 2006: 73-74).

4.2.1.3. Nişat Şirvânî

Molla Penah'tan sonra Mümtaz'ın ele aldığı bir diğer isim Nişat Şirvânî'dir. Mümtaz, Nişat Şirvânî ile ilgili kayda değer miktarda materyal edinemediği için hayatı ve yaşayışına dair yeterince malumat verememiştir. Ağa Mesih, Zülâlî, Şirvanlı Reşit ve Raci ile çağdaş olan Şirvânî'nin Raci'ye yazdığı bir gazeli paylaşmış ve bu gazel üzerinden hayatına dair çıkarımlarda bulunmaya çalışmıştır (Mümtaz, 2006: 74). Nişat'ın doğum yerinin Şamahı şehri olduğunun ve bunun ihtilafsız bir gerçeklikle kabul edildiğini söyleyen Mümtaz, eski *cüing* kaynaklarında da onun *Nişat Şirvani* adıyla kaydedildiğini ve bazı kaynaklarda adı geçen "*Şamaxılı Nişat*" ile Nişat Şirvânî'nin aynı kişi olduğu belirtir. Mümtaz'ın Nişat Şirvânî'ye ait olan şiirlerden verdiği örneklerde

³ Bu ifadelere paralel olarak Yavuz Akpınar'ın TDV İslâm Ansiklopedisi için yazdığı Molla Penah Vâkîf maddesinde Yusuf Nersesov ve Adolphe Berger'den bahsedilirken Haşim Bey Vezirov'dan bahsedilmemiştir. Yavuz Akpınar, "Vâkîf, Molla Penah", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XLII, s. 486-487.

Farsçanın bariz etkisi görülmektedir. Bununla beraber Penah Vâkıf gibi Şii olan Nişat'ın şairliğini ele alırken; sadece bir ozanlık veya yazarlık hüviyetinde olmadığını, felsefi bir altyapısının olduğunu ve hatta Sadettin Teftâzâni'nin *el-Mutavvel* eserinin şerhi üzerine çalıştığını, şiirlerinde de bunun etkisinin görüldüğü tespitinde bulunur (Mümtaz, 2006: 77).

Nişat'ın kimin etkisiyle şiirler yazdığını tespit etmek için şiirlerinin derin bir tetkikten geçirildikten sonra mümkün olabileceğini söyleyen Mümtaz, kendi tespiti üzerinden bir örnek verir:

Tazədən düşdü yenə başıma sevda, sevda,

Eşq odu qıldı mənə aləmə rüsva, rüsva

matla beyitli gazelin, *Sefiqulu xan* (Sefikulu Han) adlı birinin yazmış olduğu bir gazelin etkisiyle yazdığını belirtir. Bahsi geçen kişinin kim olduğu malum değildir. Yine de Mümtaz'ın yaptığı tespitine binaen sunduğu gazel örneğini aynen aktarmakta fayda var:

“Üz qoyub könlüme qəm ləşkəri hamun-hamun,

Qare baydaqlı ələmlər ucu gülün-gülün.

Çağırırdım uca avaz ilə Leyla-Leyla,

Dağ səs verdi cavabına ki, Məcnun-Məcnun.

Gözlərimdən genə od parladi duzəx-duzəx,

Cığərimdən genə qarı qaynadı Ceyhun-Ceyhun.

Yığmışam hasili-qəm yanıma xərmən-xərmən,

Yetə bilməz mənim imkanına Qarun-Qarun.

Bu nə viranə könlüdür, Səfi, ey vay-ey vay,

Sərvlər var belə bu bağda mövzun-mövzun.”

Mümtaz, Nişat Şirvânî'nin Azərbaycan Halk Edebiyatı tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğunu ve kendisine yeterince önem verilmediği kanaatindedir. Onun ifadesiyle “*Ağa Məsih, Zülali, Hali, Müştəq, Vaqif, Zakir, Xaliqu, Şəkili Zakir, Fikri, Asi, Hacı Seyid Əzim, Nakam, Saraci, Şuxi, Növrəs, Məxfi, Hadi, Kəminə, Aşiq, Sadiq, İsgəndər, Katib və Sabir həp Nişatın təsirindədirlər.*” Ölüm tarihi ve yeri net değildir. Mümtaz tahmini olarak ölüm tarihi 1727-1737 yılları arasında olabileceği kanaatindedir (Mümtaz, 2006: 81-82).

Mümtaz, Nişat Şirvânî ile ilgili bu makalesini 15 Mayıs 1925 yılında Bakü'de yazmıştır. Nişat Şirvânî ile ilgili bu makalesi ilk olarak “*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 3. Nişat Şirvani, XII əsri-hicri*” adıyla 1925 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-11. sayfalar arasında yayınlanmıştır (Mümtaz, 2006: 82).

4.2.1.4. Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq

Nişat Şirvânî'den sonra Salman Mümtaz, “*Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq*” (Muhammed Hüseyn Han Müştak) ile ilgili makale kaleme almıştır. Makalenin henüz başında, Müştak'ın biyografisini aktarırken ilk bilgi olarak Şeki'li Hacı Çelebi Han'ın torunu, Hasan Ağa'nın oğlu olduğunu ifade eder; Müştak'tan önce, özellikle Azərbaycan-Gürcistan-İran üçgeninde tarihin gölgeli sayfalarında parıldayan Hacı Çelebi Han'ın sıradan bir vekil/elçi iken, diğer hanlıkların liderlerini bir araya getirip kendisine karşı savaşmalarına sebep olabilecek kadar korkutucu ve güçlü bir han oluşuna dair bilgiler verir. Şeki şehrinin Nâdir Şah'ı vekaleten onun tayin ettiği melik (vali) Necef tarafından yönetildiği yıllarda, Melik Necef'in Nâdir Şah'ın kendisine verdiği emirleri yerine getirirken, işin hamallığının halk arasındaki bölümlenmesinde Şiilere daha hafif ve az, Sünnilere ise iş gücü çetin ve güç işler verir. Bu durumdan şikayetçi olan Sünniler şikayetlerini dile getirmek için aralarında bir vekil tayin ederler ve bu isim Hacı Çelebi olur. Zamanla gücü artan Hacı Çelebi'nin şansı yaver gider ve rakibi olan Melik Necef'i ortadan kaldırdıktan sonra bölgedeki hakimiyeti büyür. Şansı bununla da sınırlı kalmaz ve o yıl Nadir Şah öldürülünce bölgedeki yegâne güç haline gelir. Mümtaz, muhtemel olarak tezkirelerden yararlanarak aktardığı bu bilgiler ile ilgili kaynak göstermese de

metnin devamında Mirza Adıgüzel Bey'in *Karabağname* eserinden bir bölüm alıntılanarak olduğu gibi aktarır ve bunu dipnotta da belirtir (2006: 82-87).

Muhammed Hüseyin Han Müştak'ın bir han ailesinden gelme sürecinin izahından sonra, kendisinin doğumu ve cülus töreni ile ilgili bir malumatı olmadığını söyleyen Mümtaz, cülus töreninden birkaç yıl sonra Müştak'ın Şeki'de büyük bir mescit ve bir imaret yaptırdığına dair elinde iki tane senet olduğunu ifade eder. Mümtaz, *Ağcayazılı Hacı Muhammed Çelebi Efendi* tarafından “Zari” mahlası ile inşat olunan bu şiirlerin tarihlendirilmesi için ebcet hesabı kullanmıştır. İlk şiir imaret adına, ikincisi ise mescit adına yazılmıştır (2006: 92-94).

Tablo 4.5. Müştak'ın Yaptırdığı İmarət ve Mescit İçin Yazılan Şiirler

İmarət adına Hicri 1179 (Miladi 1765-1766)	Mescit adına Hicri 1183 (Miladi 1769-1770)
<i>Hüseyn xan mə'dələti-ayın, Təxtü bəxt hökümətə mənsub.</i> <i>Rif'ətü cahi üzrə qaim ola, İzzü dövlətdən olmaya məslub.</i> <i>Bir müzəyyən imarət etdi bina, Qəsri-Firdövs tək bəsi-mərgub. Bu binai-lətif tarixin, İstədim bu idi mənə mətlub.</i> <i>Gəldi piri-xürd dedi tarix Fərəhəfza binai-mənzili-xub.</i>	<i>Əz ali-Həsən kəs ki, həmnəm Hüseyn, Övrəsti-rəva hökuməti mali-nigin.</i> <i>Dər fəzlü kəmal rif'ətü cahü cəlal, Nadidə zamanə hiç fərzəndi çənin.</i> <i>Kərdəd bəhəmə cəhaniyan fərmani-dəh, Nüsrət bəri-kabü dövlətaş badi-qərin. Bahəşmətü cahü gürvü təmkini elmi, Əfraştə bər foraz gördünü zizəmin.</i> <i>Dərbəqci xas xiştən gərdibina, Yek came, binəzir an məzhəri-din.</i> <i>Əz bəhri-xial sali-tarixəş ra, Bə nişəstəmi fikr gərdə gəmgini həzin.</i> <i>Bərguşi-mən in sədai-ğeybi bərəsid, Kin kari-to nist hiç bica münşin.</i> <i>Tə'lim bigir xiz zi ustadi-xürd, Səbqət zədə e bər həmə pəşini pəsin.</i> <i>Əz piri-xürd sual gərdəm kofta, Tarixi-bəri misal Firdövs bərin.</i>

Mümtaz, yazdığı makalelerde birbirleriyle çağdaş olan şairlerin arkadaşlıklarına, dostluklarına ve karşılıklı şiirleşmelerine de özellikle değinir: Müştak özelinde bunun örneği ise Vâkıf ile olan arkadaşlıklarıdır. Mümtaz, “*Müştaq, Molla Pənah Vaqifin valəhi-məftuni və şeirlərinin aşıqi-aşüftəsi idi*” cümleleriyle Müştak'ın Vâkıf'a hayranlık

beslediğini ve bu yüzden de Vâkıf gerek kendisinin vezir olması gerekse Müştak'ın han olmasından dolayı gayriihtiyari oluşan resmiyeti bir kenara bırakarak, onun bu hayranlığına dostane bir samimiyetle karşılık vermiş ve bir şeye ihtiyacı olduğu zaman ondan talep etmekten çekinmemiştir. Mümtaz, bu iki şairin aralarındaki yakınlığı gösterebilme isteğiyle Müştak'ın hediye ettiği kürk, at ve tüfek için Vâkıf'ın teşekkür mahiyetinde yazdığı muhammesleri örnek olarak gösterir (2006: 94-97).

Müştak'ın ele alındığı bu makalede, sadece şair kimliğinden değil, aynı zamanda yönetici kimliğinden de bahsedilmiştir. Mümtaz, Şeki şehrini idare eden Müştak'ın, yönetimde gösterdiği başarılarından dolayı kendisine İran hükümeti tarafından Şirvan şehrinin de idaresinin verildiğini söyler. “*Odur ki, İran müvərrixləri (tarihçileri) Müştəqın ləqəbini ‘Məhəmməd Hüseyn xan bəylərbəyi-Şəki və Şirvan’ ibarəsi ilə qeyd edirlər*” cümleleriyle de İranlı tarihçilerin bu yönetsel başarıyı kayda aldıklarını belirtir. Verdiği bu biyografik ve tarihi bilgileri de kanıtlamak/güçlendirmek isteyen Mümtaz, Müştak'ın idari başarı ve şanına ithafen Vâkıf, Nebî ve Vidâdî tarafından yazılmış bazı manzumelerden örnekler sunar (2006: 97-98). Nebî ve Vidâdî'nin manzume örnekleri şu şekildedir:

Tablo 4.6. Nebî ve Vidâdî - Manzume Örnekleri

Nebî	Vidâdî
Çünkü xan oldu Hüseyn ümməti-Şirvanə bu gün, Gəldi münqad oluban cümləsi fərmanə bu gün, Oldu gülzari-İrəm mə'məri viranə bu gün, Bülbülü qumri səda saldı gülüstanə bu gün, Getdi oyyami-şita, fəslü bəhar oldu yenə.	Noldu gər ol Səvəri-dövrən əmiri-möhtəşəm, Mənbəi-cudü səxavət, mə'dani-lütfü kərəm, Mərdi-meydan, əhli-ürfan, sahibi-tiğü qələm, Ərsei-rift'ətdə güya kim, tikilmiş bir ələm, Hakimi-Şirvan-Şəki, yəni Hüseyn xanə bax.

Mümtaz'ın verdiği bilgilere göre idari yönetimdeki başarısı ve halk üzerindeki olumlu intibası sebebiyle komşu hanlıkların dikkatini çeken Müştak, *Hacı Əbdülqadir Xan* tarafından hicri 1194, miladi 1780 yılında öldürülmüş ve eviyle birlikte tüm şahsi eşyaları yağma edilmiştir. Müştak'ın defin yeri ise kendisinin yaptırdığı *Birinci Cümə Məscidi*'nin mihrabı içerisindeydi. Mümtaz bu makaleyi 5 İyun (5 Haziran) 1925 yılında Bakü'de yazmış; “*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 4. Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq, XII əsri-hicri*” adıyla 1925 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-32. sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 106).

4.2.1.5. Qövsü

Mümtaz'ın bir diğer makalesi, kendisine yeterince değeri verilmediğini düşündüğü hicri XI, miladi XVII. yüzyıl sonları şairlerinden olan *Qövsî*⁴ hakkındadır. Mümtaz, kaleme aldığı ahenkli, saf ve temiz şiirleri Türkçe yazması sebebiyle İranlı edebiyatçıların ve tezkirecilerin Kavsi'nin adını pek zikretmediği ve bahsi geçen yerlerde kendisinden kısaca değindikleri kanaatindedir. “*Qövsî gərək ki, Kə'bə deyib iqtida qıla; Təbriz qüllesinə Sifahan dediklər...*” dizelerini örnek göstererek Kavsi'nin Tebrizli olduğunu söyler. Erken yaşta iken ahundların tekfirlerinden kaçarak Safevi devletinin son payitahtı olan İsfahan şehrine giden Kavsi tedrisine burada devam eder. Hayatıyla ilgili verdiği bilgilerden sonra şairliğine değinen Mümtaz, onun açık bir şekilde Fuzûlî'den etkilendiğini ve bunu da saklamayarak şiirlerinde ifade ettiğini söyleyerek örnekler sunar (2006: 106-108).

Mümtaz'a görev Kavsi, Fuzûlî kadar Mirza Tâhir Vahîd⁵'ten de etkilenmiştir. Bu tespiti ifade ettiği makalesinin bu bölümünde Mirza Tâhir Vahîd hakkında da bilgi vermiştir. Vahîd'in 90 bin beyitten oluşan Türkçe, Farsça, Arapça ve Hintçe yazılmış şiirleri vardır. Mümtaz'ın verdiği bu bilgi, diğer tezkireler ve kaynaklarla da paralellik taşır.⁶ Mümtaz, diğer tezkireler üzerine yaptığı okumalarda kendisinin maharetli bir kişi olduğu bilgisine dayanarak Kavsi'nin mahlasını ele alır. “*Məncə gözəl kəman və ox yonduğundan təxəllüsünü Qövsî, yəni 'kəmançı, yayçı' qoymuşdur. Çünki Ərəbcə yayın, kəmanın adı 'qövs'dir'*” ifadelerinden görüldüğü üzere “gövs” kelimesini etimolojik olarak ele alır ve Arapça⁷ anlamı üzerinden, Kavsi'nin maharetli olmasını da göz önünde

⁴ Azerbaycan şairleri arasında Kavsi / Qövsî mahlasını kullanan başka şairler de vardır. Karışmaması adına burada adı geçen Kavsi'nin, *Qövsî Təbrizi* (Alican Gövsi Tebrizi) olduğunun altını çizmek gerekir.

⁵ Tam adı İmâdü'd-devle Mîrzâ Muhammed Tâhir Vahîd-i Kazvinî. Şair ve tarihçidir. Ölüm ve doğum tarihleri net değildir; 100 yaşına kadar yaşadığı söylenir. Doğumu için 1606-1616 yılları arası, ölüm tarihi için ise 1700-1701 tarihleri verilir. Aile bireyleri saraya mensup kişilerdir, babası katiplik yaparken, erkek kardeşlerinden “Vâlih” mahlasıyla şiirler yazan Mirza Yusuf da vezirliğe kadar yükselmiştir. Eserleri şiirleriyle birlikte tarihi metinlerdir. Adnan Karaismailoğlu, “Tâhir Vahîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIX, s. 401-402.

⁶ “*Tâhir Vahîd'in şiirlerinin sayısı hakkında kaynaklarda 30.000 beyitten 90.000 beyte kadar farklı rakamlar verilmektedir. Şairi vezirlikten istifa ettikten sonra birkaç defa gördüğünü söyleyen Şeyh Muhammed Ali Hazîn, Tezkire-i Hazîn'inde onu “Vahîdü'z-zamân” diye anıp hasletleri ve şiirleri dolayısıyla metheder. Vahîd'in divanının 90.000 beyit hacminde olduğunu kaydeden Lutf Ali Beg, Âteşkede-i Âzer adlı tezkiresinde onun şiirlerinin daha çok makam sahibi olması dolayısıyla ilgi gördüğünü ileri sürerse de Zebîhullah Safâ, günümüzde çeşitli yazmalarda mevcut şiirlerinin 50.000 beyte yaklaştığını, bunlar arasında kısmen güzel örneklerin yer aldığını, Vahîd'in orta derecede bir şair sayıldığını belirtir.*” a.y.

⁷ قوس (Kovs) Yay manasında / سهم (Sehm) Ok manasında.

bulundurarak belli bir meziyet gerektiren bir zanaatkarlıkla bağdaştırır ve mahlas tercihini bu şekilde yorumlar (2006: 110).

Salman Mümtaz, sadece kaynak olarak gösterdiği tezkirelerden değil, aynı zamanda yabancı kaynaklardan da faydalanmıştır. “Üçüncü məxəzimiz İngiltərə yazıçılarından Şarl Rio’nun ‘Asami-kütüb’dür. Şarl Rio məxsəsən, Britaniya Muzeyi üçün tərtib verdiyi ‘Kataloq’unda bu məlumatı verir...” ifadelerinde bahsettiği kişi İsviçreli şarkiyatçı Charles Rieu’dur⁸. British Museum’da Osmanlı Türkçesi eserlerinden sonra sayı bakımından en çok eser Doğu Türkçesi ile kaleme alınmış eserlerdir. Çağatay Türkçesi sahasındaki elyazması eserlerle birlikte Azerbaycan sahasındaki eserlerin yer aldığı katalog Charles Rieu tarafından hazırlanmıştır. Bu katalog içerisinde Or. 4126 katalog numaralı Kadı Burhaneddin Divanı ki bilinen tek nüshası British Library’de yer almaktadır; Or. 3380 katalog numaralı Şah İsmail Hatâî ve Or. 9493 katalog numaralı Hakikî divanı gibi Azerbaycan sahasının nadide elyazması nüshaları bulunmaktadır (Üşenmez, 2022: 798). Katalogda “دیوان قوسی” (The Divan of Kavsi) Add. 7927 katalog numarasıyla ele alınan Kavsi’nin elyazması divanı her biri 10 cm uzunluğunda olan 119 varaktan oluşmaktadır ve materyal 20.5x14 ebatlarındadır (Rieu, 1888: 209). “*This poet, who is unknown to Osmanli biographers, appears from from his occasional references to Tebrîz (see foll. 38 b, 108 b), to have lived in that city; and other passages show that that he was a Shî’ah. Several of his Ghazels are avowedly imitated from those of Fuzûli.*” (Rieu, 1888: 209) İfadelerinden görüldüğü üzere Rieu, Kavsi’nin *Shî’ah* (Şîi) olduğunu ve Fuzûlî etkisinde gazeller yazdığını söyler. Mümtaz’ın bu kaynakta yer alan bilgileri değerlendirdiği bölümde Charles Rieu’nun Kavsi’nin eserine ve yaşadığı bölgeye dayanarak Şii olduğunu ve Fuzûlî’nin etkisinde şiir yazdığını söyler (Mümtaz, 2006: 107). Görüldüğü üzere Rieu’dan yapılan alıntılar, katalogun orijinaliyle paralellik taşır. Nitekim katalog içerisinde Arap harfleriyle verilen bu beyit, Mümtaz’ın çalışmasında Latin harflerle olduğu gibi aktarılmıştır:

Tablo 4.7. Kavsi’nin Farklı Kaynaklardaki Beyiti

⁸ Cenevre’de doğan Charles Rieu (1820-1902) 1835 yılında girdiği Cenevre Akademisinde üç yıl felsefe ve bir yıl fen bilimleri eğitimi gördükten sonra Bonn Üniversitesi Felsefe Fakültesine kaydolmuştur. 1847 yılında girdiği British Museum’da 1867 yılında Doğu Yazmaları Bölümü’nün başkanlığına getirilmiştir. British Museum’da bulunan 2500’den fazla Farsça, 1300 civarında Arapça ve 483 Türkçe elyazması eserin katalogunu oluşturmuştur. Sedat Şensoy, “Rieu, Charles”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, s. 94.

Katalogdaki Orijinal Metin (Arap Harfli)	Salman Mümtaz'ın Eserindeki Hali (Latin Harfli)
ایله کیم درمان سننک در درمان بیدرمان سننک در هرنه ایتنس بادشاهم ایله کیم فرمان سننک در	Eylə kim, dərman sənindir, dərdi bیدərman sənindir, Hər nə etsən, padişahim, eylə kim, fərman sənindir.

Mümtaz, Kavsî'nin günümüze ulaşmış ve Azerbaycan literatüründe bulunan geniş çaplı bir eseri veya divanının olmamasına sitemde bulunarak elindeki Kavsî'ye ait ufak mecmuayı takdim eder. Mümtaz'ın makalesinde Kavsî'nin şiirlerinden verdiği örneklerden birisi şu şekildedir:

“Ta övc tutdu bülbüli-dastan sora səsi,

Gahi gəlir qulağıma bir aşına səsi.

(...)

Hər kimsə təbil gücün eşitməz səsin könül,

Varı qulağıdır, ona yetməz səba səsi.

(...)

Rəhzən bu yolda Xızır libasında ün verir,

Qövsü necə təmiz bula rəhnüma səsi.”

Mümtaz, Kavsî hakkındaki makalesini 18 İyul (18 Haziran) 1925 yılında Bakü'de yazmış; “Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 5. Gövsü, XI əsri-hicri” adıyla 1925 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-9. sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 112).

4.2.1.6. Kərbəlayi Allahi Arif

Kərbəlayi Allahi Arif, Salman Mümtaz'ın makaleleri arasında bahsi geçen bir diğer isimdir. Asıl ismi *Allahi* olan şair, *Arif* mahlasını kullanmış, Kerbela'yı ziyaret ettiği için *Kərbəlayi* şeklinde anılmıştır. Ârif'in Şirvan doğumlu olduğunu söyleyen Mümtaz, kendisinin tercüme-i hâline dair bir teferruat edinmenin zor olduğunu ifade eder. Bunun sebebi ise Şirvan bölgesinde peşi sıra gerçekleşen depremlerdir: “*Arifin tərcümei-halını tapmaq çox müşküldür. Şirvanda peydərpey vaqe olan zəlzələlər bizi bu nemətdən hələli binəsib etmişdir.*” Öne sürdüğü sebeplerden dolayı çok kısıtlı bir şekilde yazdığı makalenin devamında Arif'in *Mustafa Xan* hükümetinde önemli bir yeri olduğunu, ricalleri yakinen tanıdığını, fakat saray şairi şeklinde anılmaktan uzak olduğunu söyler.

Vefatını tahmini olarak hicri 1240, miladi 1824/1825 şeklinde tarihlendirir. Mümtaz, Ârif hakkındaki makalesini 15 İyul (15 Temmuz) 1925 yılında Bakü’de yazmış; “*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 6. Kərbəlayi Allahi Arif, XIII əsri-hicri*” adıyla 1925 yılında Bakü’de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-4. sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 112-114).

4.2.1.7. Nitqi Şirvânî

Mümtaz’ın tıpkı Arif gibi kendisi hakkında etraflıca bilgi edinemediği bir diğer isim *Nitqi Şirvani*’dir. “نطقی” *Nitqi* adıyla ele alınmış şairle ilgili literatürümüzdeki kaynaklara baktığımızda “Nutkî” şeklinde anıldığını görmekteyiz. Nutkî hakkında ellerinde hiçbir materyal bulunmadığını söyleyen Mümtaz, onun hakkında bilgi veren tek kişinin Şemseddin Sâmî olduğunu söyler. Fakat Kınalızâde Hasan Çelebi⁹’nin *Tezkiretü’ş-Şu’arâ* adlı eserinde de Nutkî’den bahsedilmektedir¹⁰. Şemseddin Sâmî’nin *Kamusu’l Alâm* eserinden faydalandığını şu cümlelerle ifade eder: “*Yalnız Şəmsəddin Sami Bəy bu nazikxəyal şairimiz haqqında aşağıdakı məlumat ətasında bulunur: Nitqi Şirvanlı olub, Sultan Murad Salis dövründə dərsəadətə vürudla qissəxanlıqla şöhrət bularaq, məqbuli-əkabiri zaman və naili-müsahibəti-cənabi-padişah olmuşdu.*” (Mümtaz, 2006: 114) Şemseddin Sâmî, “نطقی” mahlasını iki farklı şairin kullandığını, birinin Tebriz, diğerinin ise Şirvan şuarasına mensup olduğunu söyler (Sami, 1898: 4584). Mümtaz, *Nitqi Şirvani* başlığında görüldüğü üzere Şirvanlı olan şairi çalışmasına almış ve Şemseddin Sâmî’nin eserinde yer alan beyti aynen örnek göstermiştir:

Tablo 4.8. Nutkî’den Örnek Beyit

Şemseddin Sami’nin Eserindeki Beyit (Arap Harfli)	Salman Mümtaz’ın Eserindeki Beyit (Latin Harfli)	Kınalızâde Hasan Çelebi’nin Tezkiresindeki Beyit (Transkript Halî)
---	--	--

⁹ Hicri 953 (1546) yılında Bursa’da doğmuştur. *Ahlâk-ı Alâî*’nin yazarı devlet adamı Kınalızâde Ali Efendi’nin oğludur. Ona şöhrət kazandıran *Tezkiretü’ş-Şu’arâ* eseri Anadolu sahası Türk tezkireciliğinin beşinci örneği olup ele aldığı şair sayısı bakımından ikinci sırada yer alır. Mustafa İsen, “Kınalızâde Hasan Çelebi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXV, s. 417.

¹⁰ “*Hilâl-i vücûdî ufk-ı vilâyet-i Şirvândan zâhir ü ‘ıyân olup bâd-ı sabâ gibi vihâd u tilâl ve sehâb-misâl hizbât u cibâlde pûyân ve enhâr-girdâr-ı gülistân-ı cihâni seyerân iderek Dârü’s-saltanatü’l-’aliyyeye ki merkez-i medâr-ı cümle-i âdem ve Ka’be-i murâd u merâm-ı halk-ı ‘âlemdür dâhil oldukda nazar-ı kabûl-i ekâbir ü emâsile vâsıl olmuş idi ve kıssa- hânlıkda nâdire-i zemân ve şöhrə-i devrân olmak takribiyle nazar-ı iksîr-i eser-i sultân-ı cihân-fermân fermâ-yı zemîn ü zemân Hazret-i Sultân Murâd Hân ile magbût u mahsûd-ı akrân olmak mertebesine nâ’il olmuş idi.*” Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ*, hzl. Aysun Sungurhan, TTK Yayınları, s. 857.

مجنونكه دل زنا له اوجوش ميگرفت كرمى شنيد ناله من كوش ميگرفت	Məcnun ki, dili-zinalei-ocuş mîgirift, Kərəmi şənîd naleyi-mən guş mîgirift.	Mecnûn ki dil zi-nâle-i cûş mîgirift Ger mî şenîd nâle-i men gûş mîgirift
--	---	--

Nutkî, “Azerbaycan topraklarındaki Şirvan Şehrinden Terekeme Türklerinden olup III. Murad zamanında kıssahânlık görevinde bulunmuştur. Seyyid Lokman ve Ta ‘lîkizâde’den sonra sarayda Şehnâme-gûyluk¹¹ makamına getirilmiştir” (Karavelioğlu & Tıgılı, 2009: 155). Nutkî hakkındaki kaynakların Azerbaycan’dan daha çok Türkiye’de olması, İstanbul’a gelip saraya girmesi, meddahlık ve şehnâmelik yapmasıyla ilişkilidir.¹² Mümtaz’ın tespitlerine göre ise Nutkî Şirvânî, parlak zekasıyla ince düşünen bir şairdir. Şirvan’daki hanlık kavgalarından mustarip olması sebebiyle İstanbul’a hicret etmiş ve Sultan III. Murad ile musahiplik etmiştir. Gazelden başka türde şiirler yazmamış ve Nesîmî, Hatâî, Fuzûlî ve Sürûrî gibi şairlerden etkilenmiştir. Büyük bir divanı olmasına rağmen ellerinde sadece birkaç gazel örneğinin bulunması Mümtaz’ın hicap duyduğu bir meseledir (Mümtaz, 2006: 115).

Ölüm tarihi tahmini olarak hicri 1003-1010, miladı 1594-1602 yılları arası verilmiştir. Sultan III. Murad’la¹³ tanışıklığı göz önüne alındığında bu tarihlerin doğruluk payı yüksektir. Mümtaz, Nutkî hakkındaki makalesini *15 avqust* (15 Ağustos) 1925 yılında Bakü’de yazmış; “Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 7. Nitqi Şirvani” adıyla 1925 yılında Bakü’de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-4. sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 115).

4.2.1.8. Qasım Bəy Zakir

Mümtaz makaleleri arasında en geniş yer tutan, hakkında en fazla malumat verdiği ve kendisinden büyük övgü ve takdirle bahsettiği isimlerden biri *Qasım Bəy Zakir*’dir. Sadece Mümtaz için değil, Azerbaycan edebiyatı üzerine tetkikler yapmış birçok araştırmacı ve edebiyatçının genel kanısı olarak satirik şiirin öncüsü kabul edilen Kasım

¹¹ “Sözlükte ‘sultanın kitabını yazan kimse’ anlamına gelen *şehnâmecî* Osmanlı literatüründe XVI. yüzyıl saray tarihçileri için kullanılmıştır. Kelimenin üç farklı türevi mevcuttur. *Şehnâme-gûy*: Aynı dönemde farklı bir kullanım şekli olup devrin başlarına ait resmî belgelerde ve *Âşık Çelebi*, *Kınalızâde*, *Âlî Mustafa Efendi* tarafından tercih edilmiştir.” Christine Woodhead, “Şehnâmecî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXVIII, s. 456-458.

¹² Daha detaylı bilgi için bkz: Mehmet Fatih Köksal, “Nutkî”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü; Özdemir Nutku, Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri, s. 21.

¹³ Sultan III. Murad’ın doğum yılı 1546, ölüm yılı 1595’dir.

Bey Zâkir, Molla Penah Vâkîf'ın açtığı yolu takip etmiştir. Mümtaz'ın yakinen tanıdığı ve *Molla Nasreddin* dergisinde beraber yazılar yazdıkları Mirza Alekber Sâbir'in¹⁴ etkilendiği, ilham aldığı isim olan Zâkir; şiir anlayışında halkın en alt tabakasına, köyün en ücra noktasına kadar inmiş ve topluma yük olan, haksızlık ve zulüm getiren her meselenin karşısında durarak bunları kalemine taşımıştır. Mümtaz'ın ifadelerine göre Zâkir'den önceki şairler halkın dertlerine birkaç beyitle üstü örtülü bir şekilde değinmiş, bu yüzeysel ve gayri ciddi tutumu kıran isim Zâkir olmuştur. Kaleminden sosyal statüsü fark etmeksizin herkes nasibini almıştır. “*Seyid, molla, qazı, tæbib, darğa*¹⁵, *tacir, bæy, mülkedar, murov*¹⁶, *naçalnik*¹⁷, *bæyzadæ, xanzadæ, xan, xülase o vaxtın bütün qüvvætli, nüfuzlu və zæbærdæst*¹⁸ adamları Zakirin dæhşætli şeirlæri sayæsində mümkün qædær tædib olunmuşlar...” ifadelerinden görüldüğü üzere han, polis veya toplum üzerinde kanun yürütme hakkı olan her kim olursa olsun, zulmettikleri ve haksızlık yaptıkları müddetçe Zâkir'in şiirlerinde ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Şiirlerini hem hece hem de aruz ölçüsüyle yazmış ve sadece kendi muhitini değil, çevre şehirlerdeki halkın sorunlarını da şiirlerine taşımıştır (Mümtaz, 2006: 116).

Makalede Zâkir'in doğum yeri, mensup olduğu boy-sülale ve yaşadığı devrin siyasi ortamıyla ilgili detaylı açıklamalar bulunmaktadır. Mümtaz'ın verdiği bilgilere göre Zâkir, hicri 1204, miladi 1789-1790 yıllarında doğmuştur. Babasını ismi *Əli* olup *Şahveren* soyuna mensuptur. *Riyâzü'l Âşikîn* tezkiresinde de bu isimler aynı şekilde geçer. Tezkirede şairlerin isimleri direkt verilmeyip babaların isimleriyle birlikte belirtilmiştir: “*Zâkir: Bu halâvet lisân ve reşâkat-beyân şîrîn sözləri vird-i zebân olan zât-ı hamide-sifâtın nâm-ı nâmîsi (Kasım) Beg merhum ve ebû-yı vâlâ-mekâmisiniñ ism-i kirâmîsi ('Alî) Bey mağfûrdır.*” (Topalova, 1999: 43) Gençlik yıllarına ve gördüğü tahsile malik olmadığını söyleyen Mümtaz, Zakir'in ipekçilik ve ekini işleriyle uğraştığını ifade eder.

¹⁴ 30 Mayıs 1862'de doğan Mirza Alekber, medrese eğitiminin ardından Meclis Mektebinde eğitimine devam eder. Burada devrin ünlü şairlerinden olan Hacı Seyyid Azim Şirvânî ile tanışır ve şiire duyduğu heves artar. Henüz erken yaşta *Sâbir* mahlasıyla rubâî, gazel, kaside ve mizahî şiirler yazar. Asıl şöhretini *Molla Nasreddin* dergisinde yazdığı yazılarla kazanmıştır. Burada yazdığı iğneleyici ve eleştirici şiirleri sebebiyle cahil din adamlarının, rüşvet alan devlet çalışanlarının, halka hizmet etmekten uzan kendi çıkarı peşinde olan beylerin hedefi haline geldi ve tehdit edildi. 1910 yılında karaciğer hastalığına yakalanan Sâbir, 12 Temmuz 1911'de vefat etti. Yavuz Akpınar, “Sâbir, Mirza Alekber”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, s. 345-346.

¹⁵ Şehir kasaba veya vilayeti yöneten kimse.

¹⁶ Zaptiye. Eskiden köylerde polis vazifesini yürüten devlet memuru.

¹⁷ Amir. Komünist Rus işgalinden önce polis, jandarma komutanı.

¹⁸ Güçlü, sağlam, çok kuvvetli, muktedir.

Bu bilgilere ise Zâkir'in yazdığı şiirlerden ulaştığını söyleyerek örnekler "*Xızırstan*" şiirini örnek verir (Mümtaz, 2006: 1189-119):

*"Zekirəm, türfə xiyaban ilə bağım vardır,
Yatnağa-durmağa rəngin otağım vardır,
Nə qədə aşü plov yesə, qonağım vardır,
Yoxdur bir özgə qəmim, filrü xəyalım – qocalıq..."*

(...)

*"Qarabağda nə day qaldı, nə dana,
Bu gün sabag qaçar hərə bir yana,
Tənbeh etmək ilə Xinzırstana,
Xub saldı nizamə ölkəni qoçaq"*

Mümtaz, Zâkir'in fiziksel özelliklerini de makale içerisinde aktarır. Uzun boylu, ela gözlü ve cevval biri olduğunu belirtirken, bu fiziksel özelliklerin Mir Möhsün Nevvâb'ın¹⁹ *Tezkire-i Nevvâb* eserinde de aynı şekilde geçtiğini dipnot olarak ekler. Burada şunu da eklemek gerekir ki Nevvâb, tezkire yazarlığında şairlerden kendi otobiyografilerini ve şiirlerini talep ederek, kendisine teslim edilen/gönderilen materyaller üzerinden tezkire yazma usulü geliştirmiştir ki bu yöntem yaşadığı dönem bazında orijinal bir gelişme ve çalışma prensibidir (Bayram, 2012: 387). Bu açıdan bakıldığında verilen bilgilerin doğruluk payı epey yüksektir ve Mümtaz'ın kaynak başvurularında en doğru olana ulaşma gayesinin de bir işaretidir. Mümtaz bunun üzerine *Rzaqulubəy Vəzirov*'u kaynak göstererek Zâkir'in başından geçen bir olaya değinir. Zâkir'in fiziksel özelliklerini ve başından geçen bu olayı içeren bir şiirini de örnek olarak gösterir:

"Men özüm də bir gün çıxdım cövlana,

¹⁹ Divan şairi ve tezkire yazarıdır. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki Şuşa şehrinde hicri 1249, miladi 1833 yılında doğmuştur. Doğu edebiyatından, İran klasiklerinden pek çok eseri okumuş ve derin bir edebî birikim elde etmiştir. Nevvâb'ın Türkçe ve Farsça *Dîvân*'ında lirik gazel ve rubailer bulunmaktadır. Farklı alanlarda yazdığı 18 adet eseri vardır. Ömer Bayram, "Nevvâb, Mir Möhsün", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü.

*Göz dəyməsin, yolum düşdü o yana,
Bir tüfəngli ləzgi, mərdü-mərdanə,
Tutulub, əlimdə giriftar oldu.*

*Rahi-müsibətdə keçmişəm candan,
Müxənnəsdir qorxan bir qaşiq qandan,
Ehtiyatım yoxdur paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər məni.*

*Qovğa günü bağənməz idim sülh ismini,
Zali-fələk gətirdi əmanə yavaş-yavaş.
Hər sənəm görsə, deyərdi, əcəb oğlandır bu,
Ya Fəramərz, ya da Rüstəmi-dəstandır bu... ” (Mümtaz, 2006: 124)*

Zâkir, hurafələr yayan və ilim irfan konusunda yetersiz hocaları da eleştiren şiirler yazmıştır. Bu şiirlerden biri 79 kıtadan oluşmaktadır ve Mümtaz bu kıtalardan birkaçını sunmuştur:

*“Ah, bu müftəxorun dad əlindən, səd dad
Ki, salıblar necə gör məmləkətə qovğani.*

*Hər əlif-be oxuyan adını ruhani qoyub,
Bilməz öz əbcədini, ruha çəkər suhani.*

*Alimü fazilü ustad, müridü mürdiş,
Nə qədər ki, görəsən dəhrdə sərgərdani.*

(...)

Şeyxi-şəyyadi idi hərçənd, üsulidə də dəxi

Yoxdu bir mu qədəri mə'rifəti-insani.

(...)

Əllərində hamının səbhə-i səddanələri,

Dillərində hamının şamü-səhər yaləni.” (Mümtaz, 2006: 127-128)

Zâkir'in satirik şiirlerinde hedef aldığı kişileri kategorize ederek, toplumun her tabakasından bazı kişi ve grupları bilakis kendi adlarını içeren başlıklar altında eleştirmiştir. Bu başlıklar Mümtaz'ın aktardığına göre şu şekildedir: “*Şişəlilər, Seyid və Molla, Vaiz, Tacir, Baqqal, Qovurmaçı və Pinəçi, Bəyzadə, Bəy, Üləmalar, Hacılar, Murovlar, Təbiblər, Xandəmirov və Əmirxanov*” (2006: 128-131).

Sivri dili ve sınır tanımaksızın eleştirileri zaman zaman Zâkir'in başına bela açmış ve cezalar almıştır. Bunlardan biri Bakü'ye sürgün edilmesidir. Zâkir bu süreçte yakın arkadaşlarına manzum mektuplar yazarak yardım istemiştir. Bu mektupların bir kısmı Salman Mümtaz'ın arşivinde yer alır ve eser içerisinde de bu mektuplardan örnekler sunmuştur. Bu örnekler arasında İsmail Bey Kutkaşanlı ile Mirza Fethali Ahunzâde'ye gönderilmiş ikişer ve *Mixail Petroviç Kolubyakin* adlı birine gönderilmiş bir adet mektup vardır. Mümtaz'ın ifadelerine göre bu mektuplara cevap veren çok kişi olmasa da Mirza Fethali Ahundzade, Zâkir'e yardım etmiş ve onun yardımlarıyla cezadan kurtulmuştur (Mümtaz, 2006: 138-148).

Mümtaz'ın tespitlerine göre Zâkir, birçok önemli şairin tesiriyle şiirler yazmıştır. Ona ününü kazandıran satirik şiirde ise özellikle Ağa Bağır Şirvânî ve Fedai'nin tesirleri görülür. Zâkir ile başlayan satirik şiir anlayışı bir mektep unsuruna dönüşmüş ve ileride Mümtaz'ın da yazarlığını ve savunuculuğunu yaptığı, ideolojisini benimseyerek sadece Azerbaycan'da değil, özellikle Türkmenistan bölgesi ve Türkistan'ın tamamında yaygınlaşması için çaba gösterdiği *Molla Nasreddin* dergisinin yolunu ve anlayışını belirleyen unsurlardan biri olmuştur. Dergi yazarları ve taraftarlarını işaret ederek sarf ettiği “... *getdikleri yol isə Zakirin açdığı çığırdır*” ifadeleri bunu da açıkça göstermektedir (Mümtaz, 2006: 149).

Zakir'in doğum ve ölüm tarihleri tartışmalıdır. Bir kısım kaynaklar 70'li yaşlarında vefat ettiğini söylerken, Mümtaz'ın kendi ifadeleri ve kullandığı kaynaklar 80 yaşın üzerinde vefat ettiğini yazar. Kullandığı kaynaklardan biri olan Nevvâb'ın tezkiyesinde Zâkir'in ölüm tarihi olarak hicri 1271 olarak gösterilir ama Mümtaz bu tarihi doğru kabul etmez. Onun bu konudaki kanısı, doğum tarihi olarak hicri 1194 / miladi 1780, ölüm tarihi ise hicri 1274 / miladi 1857-1858 yıllarıdır²⁰. Mirza Hasan mezarlığına defnedilmiştir. Mümtaz'ın, Kasım Bey Zâkir hakkındaki makalesi “*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 8. Qasım bəy Zakir, XIII əsri-hicri, 357*” adıyla 1925 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-24. sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 149).

4.2.1.9. Mirzə Şəfi Vâzeh

Azerbaycan Türklerini Avrupa'ya tanıtan ve onlarda dikkat uyandırıp, Azerbaycan edebiyatına ilgi duymalarını sağlayan *Mirzə Şəfi Vâzeh* (Mirza Şefi Vâzeh), Salman Mümtaz'ın hakkında makale yazdığı bir diğer isimdir (Mümtaz, 2006: 150). Mirza Şefi, 1826 yılındaki Rus-İran savaşından kaçarak Gence'ye yerleştikten sonra özellikle hat sanatındaki ustalığı ve yazdığı şiirler ile dikkat çekmeye başlar. 1832 yılında, Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu kabul edilen Mirza Fethali Ahundzâde'ye hat ve şiir dersleri verirken aynı zamanda ona medrese eğitimi yerine modern eğitime yönelmesini tavsiye ederek onun hayatının yönünü belirlemiş ve radikal bir karar almasına ilham olmuştur. 1840 yılında Tiflis'e giden Vâzeh, burada Rus, Gürcü, Ermeni ve bazı Avrupalı aydınlarla tanışma fırsatı bulur. Tiflis'te açtığı Divan-ı Hikmet adındaki şiir meclisi, kısa süre içerisinde birçok şair ve münevverin ilgisini celp etmiş ve onun Avrupa'da tanınmasının yolunu açmıştır (Akpınar, 2012: 579). Mirza Şefi Vâzeh, Tiflis'te öğretmenlik yaptığı yıllarda öğrencilere ders verirken aynı zamanda Bodenstedt'a da ders vermiş, Arapça ve Farsça dillerini öğretmiştir. Azerbaycan aydınları arasında birçok yazarın değindiği bir mesele olan Vâzeh-Bodenstedt meselesi hakkında ilk mevzuatları veren başlıca isimlerden biri Salman Mümtaz'dır. Bodenstedt'ın Almanya'ya dönüp Şefi Vâzeh'in mahlasıyla yayınladığı şiirlerin rağbet görmesinden sonra aslında bu şiirlerine kendisine ait olduğu şeklinde lanse etmesiyle sebebiyle şiir camiasında Vâzeh ile

²⁰ Ömer Bayram'ın Kasım Bey Zakir hakkında yazdığı ansiklopedi maddesinde doğum tarihi hicri 1198-1199 / miladi 1784, ölüm tarihi ise hicri 1273-1274 / miladi 1857 olarak verilmiştir. Ömer Bayram, “Zâkir, Kasım Bey”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

Bodenstedt'in aynı kişiler olduğu düşünülmüş ve hatta Vâzeh'in Almaniya'nın Hannover şəhərində olduğunu dahi kabul edenlər olmuşdur. Mümtaz, Gence şəhərində elyazması nüshalar ararken Vâzeh'e ait olan birkaç parça şiir və bəzi sənətlər elinə keçtiğini söylər. Bu materyallərə dayanaraq Vâzeh'le ilgili yaptığı çıxarımları maddələr halində sıralar:

- 1- Mirza Şefi Vâzeh Azərbaycan şairidir.
- 2- İran Türklərindəndir.
- 3- Hannover şəhərində doğmamışdır, Genceli'dir.
- 4- Baba adı *Sadiq*'tir.
- 5- Mahlası Vâzeh'tir.
- 6- *Şeyx İbrahim Nəseh* və *Mirzə Mehdi Naci* gibi isimlərin çağdaşıdır.
- 7- Bir süre Tiflis'te yaşamışdır.
- 8- Türkçə şiirlərinin yanında Farsça şiirləri də vardır (Mümtaz, 2006: 150-151).

Mümtaz, o dönm Vâzeh'in Almaniya'ya götürülüp Bodenstedt tərəfindən bastırılan şiirləri haqqında da detay verir: Almanca basılan kitab 106 sayfadan ibarettir və kitabın ismi "*Mirzə Şəfinin Aşıqanə Qəzəlləri*" şəklindədir. Ön söz dışında 101 parça şiir ihtiva edər və Bodenstedt tərəfindən yazılan önsözden sonra kitab bölümlərə ayrılmışdır. Bu bölümlər şu şəkildədir (Mümtaz, 2006: 152):

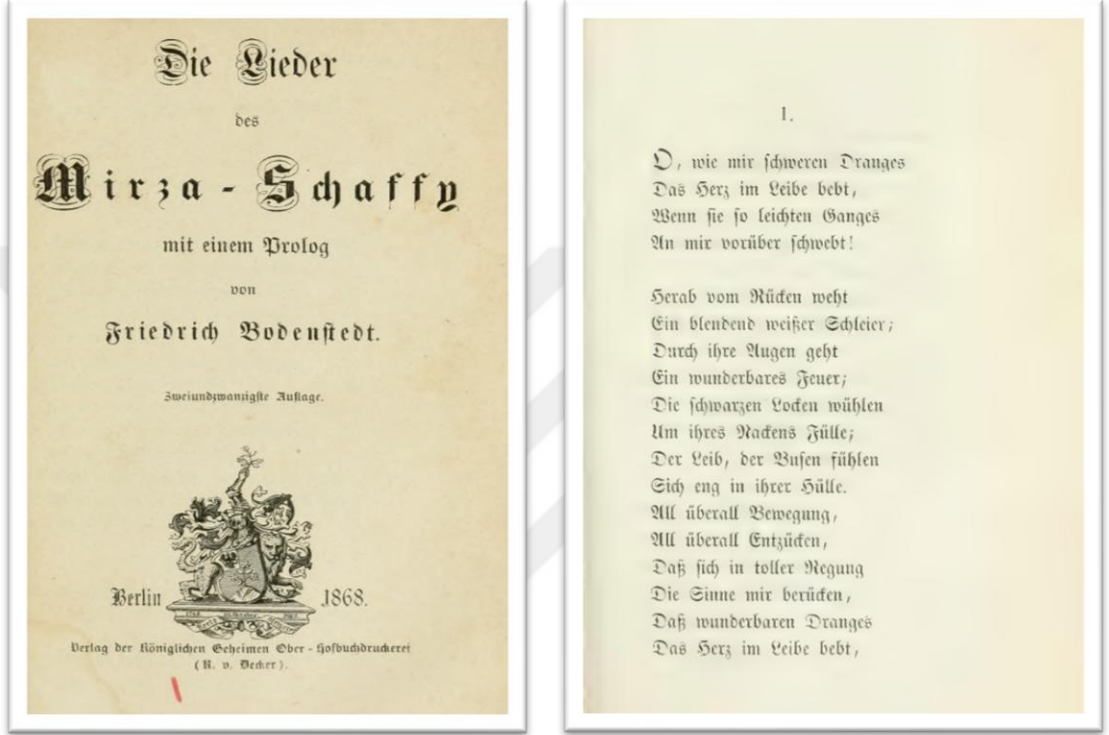
- "1-ci hissə: *'Züleyxa'ya aid şeirlər – 15 parça,*
- 2-ci hissə: Şikayətə aid şeirlər – 13 parça,*
- 3-cü hissə: Şərab ilə işrətə aid şeirlər – 7 parça,*
- 4-cü hissə: Həkimanə qəzəllər – 33 parça,*
- 5-ci hissə: Tiflis və digər şeirlər – 23 parça*

Naşiri: R.F. Diqqər.

Tirajı: 267 mindən 269 minə kimi.

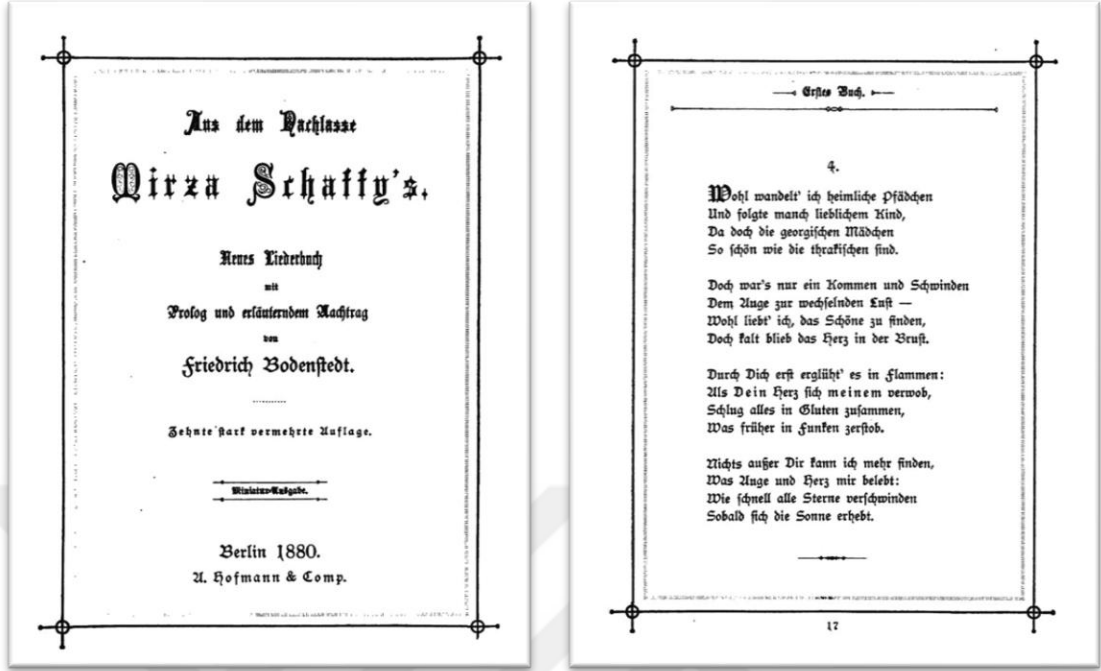
Məhəlli-təbi: Berlin şəhəri."

Friedrich Martin von Bodenstedt'in bastırđıđı kitaplara baktığımızda Mirza Şefi Vâzeh adıyla bastırılan iki kitap vardır. Bunlardan ilki 1868 yılında Berlin'de "*Die Lieder des Mirza-Schaffy*" adıyla basılan kitaptır. Diğer kitap ise 1880 yılında yine Berlin'de "*Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's*" adıyla basılmıştır.

Fotoğraf 3: Die Lieder des Mirza-Schaffy - İç Kapak

Fotoğraf 4: Die Lieder des Mirza-Schaffy - Sayfa 125

Fotoğraf 5: Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's - İç Kapak

Fotoğraf 6: Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's - Sayfa 17

Mümtaz, Vâzeh hakkındaki makalesini 31 yanvar (31 Ocak) 1926 yılında Bakü'de yazmış; “Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 9. Mirzə Şəfi Vazeh, XIII əsri-hicri” adıyla 1926 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-6. sayfalar arasında yayımlanmıştır (2006: 152).

4.2.1.10. Seyid İmadəddin Nəsimi

Seyid İmadəddin Nəsimi (Nesîmî), Salman Mümtaz'ın kaleme aldığı bir diğer önemli isimdir. Ona göre Nesîmî, Bütün Azərbaycan edebiyatı içerisinde gerçek bir şöhrət kazanmış dört şair vardır ve bunlardan biri de Nesîmî'dir. A. Azmi Bilgin'in DİA'da yazdığı “Nesîmî” maddesinde doğum yeri hakkında çeşitli bilgilerin mevcut olduğunu, İran kaynaklarının Şiraz veya Şirvan şehrini kabul ettiğini söyler (Bilgin, 2007: 3-5). Salman Mümtaz da makalesinde doğum yerini Şirvan olarak gösterir. Hurufilik şairi olarak bilinen Nesîmî, Mümtaz'a göre de Hurufiliğin “rükni-rükeyni²¹” olmuştur ve bu

²¹ الركن “rükün” (köşe, ana sütun, bir bütünün ayrılmaz parçası) anlamlarına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de rükün iki yerde “dayanak ve güç” (veya ordu) (Hûd 11/80; ez-Zâriyât 51/39), iki yerde fiil olarak “meyletmek” (Hûd 11/113; el-İsrâ 17/74) mânasında geçer. Tevhit Ayengin, “Rükün”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, s. 286-287.

sebeple künyesi “Əbülfəzl” olarak geçer. Azmi Bilgin’in yazdığı madde de künyesinin Ebü’l-Fazl olduğu belirtilmiş fakat bunun gerekçesi verilmemiştir. Salman Mümtaz’ın verdiği künye bilgisini gerekçelendirmesi bu bağlamda önemlidir (Mümtaz, 2006: 153).

Mümtaz’ın ifadelerine göre Nesîmî çıktığı seyahatlerde -ki bunlar özellikle Türkiye ve Halep gibi yerlerdir- gittiği yerlerin şartlarına ve kanunlarına bakmadan şiirler yazardı. Hatta avam halkın itikadına muhalif ve insanların idrakinin ötesinde şiirler dahi yazar ve bunları söylemekten çekinmezdi. Bu duruma en bariz örnek şu şiiridir:

*“Məndə sığar iki cəhan, mən bu cəhanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

*Ərş ilə fərşü kafü nun, məndə bulundu cümle çun,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam.*

*Surətə bax və mən ’iyi-suret içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm, vəli, cism ilə canə sığmazam.*

*Gərçi mühiti-ə ’zəməm, Adəm adımdır, Adəməm,
Tur ilə kunfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.*

*Can ilə həm cahan mənəm, dəhr ilə həm zəman mənəm,
Gör bu lətifeyi ki, mən dəhrü zəmanə sığmazam.*

*Əncüm ilə fələk mənəm, vəhy ilə həm mələk mənəm,
Çək dilini və əbsəm ol, mən bu lisanə sığmazam.*

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,

Surati gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.” (Mümtaz, 2006: 155)

Yazının devamında verilen beyit örneklerinden birine dipnot düşen Mümtaz, buradaki bir-iki beyte dayanarak, “*Riyâzü’l Arifîn*” adlı eserinde Nesîmî’yi Farisi olarak gösteren Rızâ Kulu Han’ı²² eleştirir. Verdiği bu beyit örneklerinden hemen sonra ise Halep mollalarının kâfir gördüğü Nesîmî’nin derisi yüzülerek feci bir şekilde öldürülmesini anlatır (Mümtaz, 2006: 156-157).

Mümtaz, güvendiği kaynaklara dayanarak üç dilde yazılmış üç adet divanı olduğunu söyler. Bunların Türkiye’deki basımlarının ise ilkinin 1260 / 1844-45, ikincisinin ise 1298 / 1880/81 yıllarında olduğunu belirtir. Aynı zamanda Nesîmî’nin Azerbaycan Türkçesi ile yazmış olduğu ufak bir divanı olduğunu, fakat divandan yalnızca 10 sayfa ellerine geçtiğini ifade eder. Bu parçalar ise Türkoloji Kurultayı’na -1926 yılında Bakü’de düzenlenen Türkoloji Kurultayından bahsetmektedir- yadigâr olması için *Kommunist* gazetesinin kitaplığına armağan edilmiştir. Mümtaz, Nesîmî hakkındaki makalesini 25 Mart 1926 yılında Bakü’de yazmış; “*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 10. Seyid İmadəddin Nəsimi, VIII-IX əsri-hicri*” adıyla 1926 yılında Bakü’de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-9. sayfalar arasında yayınlanmıştır. Ayrıca aynı yıl içerisinde Mümtaz’ın *Seyid İmadəddin Nəsimi* kitabı *Kommunist Nəşriyyatı*’nda basılmıştır (2006: 159).

²² Tam adı Rızâ Kulı Hân b. Muhammed Hâdî b. İsmâîl Kemâl-i Taberistânî’dir. 1800 yılında Tahran’da doğmuş ve 1871 yılında ölmüştür. Soylu bir aileden gelmektedir ve babası Kaçar sarayında yüksek rütbeli bir kişidir. Yazdığı tezkirelerin yanı sıra gazel ve kasideden oluşan 30 bin beyitlik divanı vardır ve Charles Rieu’nun hazırladığı katalogda da yer alır. A. Naci Tokmak, “Rızâ Kulu Han”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, s. 64-65.

ناقص وجوده چون کیم نقصانی گارد همیشه
چهد آیه کامل اول کیم گمان کماله نقصانی

زاهدینک بر بارما غین کسک دونوب حندن فاجار
گوربو مسکین عاشقی سر با سوبالار آغلامار

Fotoğraf 7: Seyid İmadeddin Nesimi Kitabından Minyatür Örneği

Fotoğraf 8: Seyid İmadeddin Nesimi Kitabından Beyit Örnekleri

4.2.1.11. Baba Bəy Şakir

Baba Bəy Şakir, Mümtaz'ın makaleleri arasında yer almış bir başka isimdir. Mümtaz'ın makalede yazdıklarına görə Şakir, çiftçilikle uğraşmış və Cavanşir şəhrinin, *Sarıca Əli oymağında* yetişmişdir. Penah sülalesinə mənsub və Kasım Bey Zâkir ilə akraba olduklarını şü dördlüğə dayandıraraq söyler:

“Mən özüm övladi-Pənahi-aliyəm,

Keçən qəziyyədən yeksər haliyəm,

Tamam aləm bilir, Sarıcaliyəm,

Nə kürdəm, nə ləzgi, nə türkəm, ne tat”

Buradaki ‘ne Türküm’ ibaresinə dipnot düşərək, göçmen bir Türk değıl, o bölgeyə yerleşmiş bir Azərbaycan Türkü olduğunu belirtir.

Mümtaz, Şakir'in tezkirelerde ve bazı isimlerin edebiyat tarihi yazılarında adının geğıp geğımediğini de ele almıştır. Onun tespitlerine göre Mirza Yusuf Nersesov ve Adolphe Berger, Şakir hakkında ufak bir bilgi dahi vermemiştir. Mir Möhsün Nevvâb'ın tezkiresinde de Şakir'in adı geğımemiştir. Yalnızca *Məhəmməd Ağa Müctəhizadə'nin Riyâzü'l Âşikîn* tezkiresinde kendisinin bir beyti yer alır. Bir de Feridun Bey Köçerli'nin Şâkir'e ait beş mısralık bir bendini gösterebildiğini söyler. Mümtaz özellikle bu noktada Mirza Yusuf Nersesov ve Adolphe Berger'in Kasım Bey Zakir'den eserlerinde bahsedip, Zakir'in kendisinin hem akrabası olan hem de üstat gördüğü Şakir'e değınmemelerini eleştirir. Bunun sebebi olarak, bu iki edebiyat yazarının Tiflis'teki hükümete yakın isimler olduklarını ve bu isimlerin, hükümet ricaline karşı olan şairleri eserlerine almaktan çekindiklerinden bahseder (Mümtaz, 2006: 161).

Mümtaz, Şakir hakkındaki makalesini *1 yanvar* (1 Ocak) 1927 yılında Bakü'de yazmış; *“Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 11. Baba bəy Şakir, XIII əsri-hicr”* adıyla 1927 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 5-9 sayfalar arasında yayınlanmışdır (2006: 164).

4.2.1.12. Aşıq Abdulla

Mümtaz, *Aşıq Abdulla* hakkında yazdığı makalesinin ilk bölümünde halk edebiyatı türlerinin nasıl isimlendirildikleri konusunda kendi görüşlerini açıklar. Aruz

vezni ile yazılan Türkçe şiirlerin Arapça isimleri olduğu gibi, hece vezni ile söylenen koşukların da kendilerine münhasır umumi ve hususi adları olduğunu söyler. “*Türki – türk-i, mani – mahan-i, varsağı – varsaq-ı, türkmani – türkman-i, gəraylı – gəray-lı, ovşarı – ovşar-ı, bayatı – bayat-ı*” örnekleriyle bu türlerin isimlendirmelerinin doğruları yöreyle ilişkilendirir. “*Bu adlar ulusları, ellərin hünərləri və bacarıqları sayəsində yaradılmış şeirlərə, mənzumələrə verilən adlardır ki, bunların vasitəsilə hansı şeirin hansı ulusa, elə nisbəti olduğu meydana çıxır*” ifadelerinden görüldüğü üzere bu şiirler söylenmeye başladıkları ellerin/yurtların kimliklerini yansıtır. Örneğin *Geraylı* türü, Türklerin Geray (Giray²³) kabilesiyle ilişkilendirilirken, *Ovşarı* türü de Avşarlar²⁴ ile ilişkilendirilir. *Varsağı* türü de ilk olarak Güney Anadolu bölgesinde yaşayan Varsak Türkmenleri arasında söylendiği için bu isimle anılır. Mümtaz, makalenin devamında *bayatı* türünün çıkış noktasıyla ilgili düşüncelerini diğer bazı önemli kaynaklardaki yerine de değinerek açıklar (2006: 167-168).

Bayatı türünün değerlendirilmesine devam eden Mümtaz, kendisinin tanıdığı *bayatı* çağıran meşhur şairlerin isimlerini verir: “*Həsərati, Qurban, Vəchi, Mədədi, Hüseyini, Məmi, Razi, Abbas, Müştəqi, Aşiq, Əzizi, Eyvaz, Molla Veli Vidadi.*” Bu şairlerin bayatılarından da örnekler sunar.

Türlerle ilgili değerlendirmeleri ve bayatı örneklerinden sonra makalesinin ana konusu olan *Aşiq Abdulla*’ya geçen Mümtaz, onun sarışın olduğu için aynı zamanda *Sarı Aşiq* (Sarı Âşık) şeklinde de anıldığını söyler ve kendisinin *Qərib Aşiq* mahlasını kullandığını da ekler. Bununla beraber şairliğinin ilk safhalarında *Misli* mahlasını kullandığı rivayet edilirken, *Yaxşı* (Yahşi) adında bir kadına âşık olmasından sonra *Aşiq* mahlasını kullanmaya başlar. Mümtaz, mahlasıyla ilgili detayları aktarırken aynı zamanda doğduğu ve göçtüğü şehir gibi biyografik bilgileri de ekler. Şairin âşık olduğu kadına hitaben yazdığı şiiri de örnek olarak sunar:

²³ “Giray sülâlesi, Cengiz Han’ın oğullarından Cuci Han’ın küçük oğlu Togay Timur’a bağlanmaktadır. Togay Timur’un oğullarının Kırım’la ilgisi, Öreng Timur’un Altın Orda hükümdarı Mengü Timur’dan (1266-1280) Kırım ve Kefe’yi yurtluk olarak almasıyla başlar. (...) Gyula Németh’e göre **giray** kelimesi Türkçe **ker** (en kudretli mahlûk, dev) ve küçültme eki + **eyden** müteşekkildir. Bunun muhtelif şekilleri olan **kerey**, **kirey**, **kiray** ve **giray** kelimelerine kabile ve boy adı olarak Kazak, Türkmen, Başkırt, Buret ve Moğollar’da rastlanmaktadır.” Halil İnalçık, “Giray”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIV, s. 76-78.

²⁴ Türklerin ataları olan Oğuzların en yaygın boylarından biridir. Anadolu’ya, İran’a, Halep’e ve yakın coğrafyadaki muhtelif bölgelere dağılmışlardır.

*“Aşiq Yaxşıdan gözlər,
Mürğün Yaxşıdan gözlər.
Baxdıqca şirin düşər,
Doymaz Yaxşıdan gözlər.*

*Men Aşiq budağ ilən,
Gül sınımış budağ ilən.
Sənə Yaxşı deməzlər,
Mən ölsəm bu dağ ilən.*

*Aşiq yamanə gələ,
Dərdin yamanə gələ.
Yaxşı yaxşıya gedə,
Yaman yamanə gələ.*

*Mən Aşiq başı açıq,
Oxudursan başa çıx.
Yaxşı mənə istəmiş,
Ayaq yalın, başaçıq.” (Mümtaz, 2006: 173-174)*

Mümtaz, Sarı Âşık'ın mezarının Gülebüld²⁵ köyünde olduğunu söyler. Mezar taşının üzerinde hiçbir şey yazılı değildir, sadece bir saz kabartması vardır. Sarı Âşık'ın mezarı, sevgilisi Yahşi ile yan yanadır. Yahşi'nin mezarı kibleye dönükken, Sarı Âşık'ın mezarı tersine dönüktür ve bu Sarı Âşık'ın isteğidir²⁶. Onu ziyarete gelen yerli ahali

²⁵ Günümüz Ermeni topraklarındaki Laçin şehrinde.

²⁶ “Âşığın kabri Gülebüld Köy Mezarlığı'ndadır. Rivayete göre Yahşi'nin ölümüne dayanamayan Âşık, son nefesinde bir mənə söyleyerek mezarının Kible'ye doğru değil, Yahşi'nin mezarıyla yüz yüze kazılmasını vasiyet eder. Âşık vasiyeti üzerine defnedilir; mezarının üzerine bir kümbet yapılır. Kümbetin ve mezarın

dışında yakın yerlerden gelenler dahi vardır. Bir kısmı Sünni, bir kısmı Şîî, bir kısmı Ermeni'dir ve hatta Kazaklardan da ziyarete gelenler vardır. Bu ziyaretler “*haqq Aşığı*” adına da yapılır ve bunun sebebi *Şuşa Edebiyat Derneği* tarafından 1923 yılının ağustos ayında “*Haqq Aşığı*” adlı kitabın basılmasıdır ve bu kitapta başka şairlerle birlikte Sarı Âşık'ın 17 bayatısı vardır (Mümtaz, 2006: 179).

Sarı Âşık, Azerbaycan edebiyatının, özellikle halk edebiyatı türlerinin önemli isimleri arasında yer alır. Ehliman Ahundov, Behlül Behcet ve Hüseyin Kürdoğlu tarafından Sarı Âşık hakkında müstakil çalışmalar yapılmış; diğer birçok edebiyat araştırmacısının halk edebiyatına dair araştırma eserlerinde de Sarı Âşık ele alınmıştır (Qayıbov, 2020). Onun şiirlerini ilk defa yayınlayan ise Salman Mümtaz'dır. 1927 yılında “*Aşıq Abdulla*” adıyla *Azərnəşr* tarafından basılan eser, 1935 yılında yine *Azərnəşr* tarafından “*Sarı Aşıq və Bayatıları*” adıyla bazı güncellemelerle tekrar basılmıştır. Mümtaz bu makalesini ise 15 fevral (15 Şubat) 1927 yılında Bakü'de yazmış; “*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 13. Aşıq Abdulla, XI əsri-hicr*” adıyla 1927 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 7-20 sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 164).

4.2.1.13. Mehdi Bəy Şəqaqi

Mehdi Bəy Şəqaqi (Mehdî Bey), Mümtaz'ın hakkında makale yazdığı bir diğer isimdir. Hayatının bir döneminde Kaçar sarayına girip methiye ve kasideler yazan Mehdî, saray hayatında çok kalmayıp hayatının ilk yıllarındaki rical karşısı hicveden tavrına geri dönmüştür. Onun hakkında elinde çok fazla materyal olmadığını belirten Mümtaz, Mehdî Bey hakkında üç farklı kaynaktan yararlandığını belirtmiştir. Bunlardan biri Abdürrezzâk Dünbüli'ye ait *Nigaristan-i Dara* tezkiresidir. Mümtaz, Farsça yazılmış eserin Mehdî Bey ile ilgili bölümünü Azerbaycan Türkçesine aktarır ve o bölüme makalesinde yer verir. İkinci kaynak ise Rızâ Kulı Han'ın *Mecmau'l-Fusahâ* tezkiresidir ki “*cild 2, səh. 488*” dipnotunu düşer. Bu iki kaynakta da Mehdî Bey'in ölüm tarihi olarak hicri 1214 gösterilmiştir. Fakat ilk kaynakta ölüm yeri olarak İsfahan şehri, ikinci kaynakta ise Irak vilayeti şeklinde geçmektedir. Mümtaz'ın kullandığı üçüncü kaynak ise Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l Alâm* eseridir ve burada yazılanları olduğu gibi aktarmıştır (Mümtaz, 2006: 181-182). Şemseddin Sami, “مهدي” Mehdî isminde dokuz şair olduğundan

üzerinde herhangi bir tarih yoktur. Yalnız âşığın mezar taşına bir saz resmi kazılmıştır.” Seyran Qayıbov, “Sarı Âşık”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü.

bahseder²⁷. Bu isimler hakkında sırayla bilgi veren Sami, altıncı sırada Mehdî Bey'den bahseder (Sami, 1898: 4496). Mümtaz, bu üç kaynakta verilen bilgilerin birbirleriyle tutarlı olduğu görüşündedir.

Mümtaz, tezkirelerden topladığı Mehdî Bey'e ait 7 beytinin hepsinin Farsça olduğunu ve kitap içerisinde yer alan şiirlerin başka hiçbir yerde basılmadığını söyler. Makalenin son cümlelerinde Mehdî Bey'in Molla Penah Vâkîf'tan iki yıl sonra öldüğünü ve İsfahan şehrinde metfun olduğunu belirtir. Mümtaz, Mehdî Bey hakkındaki makalesini 15 sentyabr (15 Eylül) 1927 yılında Bakü'de yazmış; "*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 14. Mehdi bəy Şəqaqi, XII əsri-hicr*" adıyla 1928 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-8 sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 164).

4.2.1.14. Ağa Bağır Şirvânî

Ağa Bağır Şirvani, Mümtaz'ın bir diğer makale konusudur. Kendisiyle ilgili çok az bilgiye sahip olduğu ifade eden Mümtaz, diğer edebiyatçılar arasında Mirza Yusuf Nersesov'un Ağa Bağır hakkında çalışması olduğunu söyler. Adolphe Berger, Müctehidzâde ve Feridun Bey Köçerli'nin Ağa Bağır'dan bahsetmemelerini eleştirir. Bununla beraber Ağa Bağır'ın, Molla Penah Vâkîf'ın muasırlarından olduğunu söyleyen Mümtaz, yeri geldiği sürece bu şairlerin döneminden bahsedeceğini söylerken aynı zamanda Mirza Yusuf Nersesov'un bu dönem şairlerinden bihaber olduğu görüşündedir. Mümtaz'ın bu makalesi "*Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 15. Ağa Bağır Şirvani, XII əsri-hicr*" adıyla 1928 yılında Bakü'de *Kommunist* gazetesi neşriyatında 3-5 sayfalar arasında yayınlanmıştır (2006: 188).

4.2.1.15. Mirzə Nəsrulla Bəy Didə

Eserin *Azərbaycan Edebiyatı* başlığı altındaki son ismi *Mirzə Nəsrulla Bəy Didə*'dir. Makalenin hemen başında *Kərbəlayi Allahi Arif* ile *Qavurğalı İbrahim Qafıl* ve *Hacı Seyid Əzim* isimlerinin arasında edebi anlayışın noktasında bir kırılma gerçekleştiğini, bu zinciri ise birleştirebilen kişilerin *iki Nəsrulla* olduğunu söyler. Bunlardan bir *Nəsrulla Didə* iken diğeri *Nəsrulla Bahar*'dir. Mümtaz'ın ifadelerine göre *Didə*, eski edebiyatta işlenen konulara yeni bir soluk getirerek eski edebiyat anlayışını canlı tutmayı başaramıştır. Mümtaz, bu ifadelerinden sonra *Didə*'nin kendisinden ve

²⁷ "فرس شعر اسندن بر وجه اتی طقوز کشینگ مخلصیدر"

geldiği soydan bahseder. Onun ifadelerine göre *Didə*, hayatının son dönemlerinde Şamahı'da öğretmenlik yapmıştır. Şiirlerinde varlık ve güç sahibi kişilerin kötülükleri tenkit edilmiş, iyilik ve yardımseverlik yüceltilmiştir.

4.2.2. Unutulmuş Yapraklar (Unudulmuş Yarpaqlar)

Salman Mümtaz'ın yazarlık ve gazetecilik camiasında tanınmasını ve saygı görmesini sağlayan yazıların başında belki de “*Unudulmuş Yarpaqlar*” serisi gelmektedir. Bu yazı serisinin esas dayanağı ve maksadı edebiyatın, halkın düşünce dünyasından geçip kaleme, kâğıda aktarılmasıdır ki zaten “*Kommunist*” gazetesinde yayımlanan bu yazıların başlıkları “*Xalq edebiyatı həyatdan doğar*” şeklindedir.

4.2.2.1. Halk Edebiyatı Hayattan Doğar

Mümtaz yazısının ilk bölümünde, hükümetten veya herhangi bir siyasi otoriteden korkmayıp, yergilerini ve hicivlerini çekinmeden söyleyen şairlerden bahseder. Fakir ve hakir görülen halkın sorunlarını şiirlerine ve varsa ellerindeki sazlara/sözlere taşıyan halk şairlerinin başlarına sorun geleceğini bilmelerine rağmen korkusuzca bu haksızlıklara karşı durmalarını takdir eder. Özellikle Çar hükümetinin diktası altında eleştirel herhangi bir metnin yazılmasının dahi mümkün olmadığı zamanlarda bu şairler halkın birer kahramanı ve saza/söze gelen sesleri olmuşlardır. Halk da bu unutulmuş yaprakları birçok farklı sebepten dolayı okuyamamış ve tanıyamamıştır. “*Əhaliyə rəva görülen zülmələri rüştei-nəzmə çəkən qəhrəman şairlerimiz bu münasibətlə öz adlarının ədəbi olaraq tarixi-ədəbiyatımızda qalmalarına bais oldular. Bu isə böyük xoşbəxtlikdir*” (Mümtaz, 2006: 197).

Mümtaz bu halk şairlerinden ilk olarak bir önceki bölümde adını zikrettiğimiz Baba Bey Şakir'in Rus çarına yazdığı 15 kıtalık manzumeyi örnek gösterir. Birkaç kıtası şu şekildedir:

“Quberniya bina olandan bəri,

Oğrunun hər biri bir xanə dönüb.

Yox, yetişib ərzə divan eyləyə,

Dağılıb vilayət, viranə dönüb.

(...)

*Rzaqulu oğlu Şirvanlı Səfi,
Nəsibin, əlbəttə, veribdir dəfi,
Dağıdar axşamə alır əşrəfi,
Hər biri bir tülək-tərənə dönüb.*

(...)

*Belə mə'lum, ədalətli padişah,
Deyil burda olan işlərdən agah,
Xalqın fəryadına yetişsin Allah,
Bu dövrən özgə bir dövrənə dönüb."*

Yazının ikinci bölümünde ise, Karabağlı olan Baba Bey Şakir, yaşadığı şehirdeki zulüm ve haksızlıkları divan beyi olan Ermeni Gəncum Ağa'ya yazdığı manzumeden bahsedilir ve 16 kıtalık manzumeyi sunar. Mümtaz'ın yazısının ilk bölümü *Kommunist* gazetesinde "Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar" başlığıyla 20 Temmuz 1923 tarixli No:164 sayısının 3 sayfasında, ikinci bölümü ise 5 Ağustos 1923, No:175 sayısının yine 3. sayfasında yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 203).

Mümtaz'ın sonrakı yazısı ise *Şikəstə Şirin* adında bir şairin, Kaçar Hanı Məhəmməd Ağa'nın tahrirkâr bir usulle Tiflis'e saldırmasını anlatan bir manzume hakkındadır. İki kıtadan oluşan bu manzumenin yer aldığı metin *Kommunist* gazetesinde "Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar" başlığıyla 10 Ağustos 1923, No:180 sayısının 3. sayfasında yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 203-204).

Mümtaz'ın üçüncü yazısı General Pavel Dmitriyeviç Tsitsianov'un Gence şehrini işgal etmesi ve hanı öldürmesiyle ilgilidir. Kuşatılan Gence Kalesi 1804 yılında, ramazan ayının 30. gecesinde fethedilir ve ertesi gün, yani bayram günü halkın büyük bir kısmı katledilir. Mümtaz, Mirza Adıgözəl'in *Karabağname*'sində ve Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un *Gülistân-ı İrem* eserinde de bu katliamla ilgili yazılmış şiirlere yer verilmediğini belirtir. Kendisinin bu katliamla ilgili eline bir mersiye geçtiğinden, fakat sonradan o mersiyei kaybettiğinden dolayı mahzun olduğundan bahseder. Çok kısa bir

metin olan bu yazı *Kommunist* gazetesinde “*Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar*” başlığıyla 31 Ağustos 1923, No:196 sayısının 3. sayfasında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 204).

İki bölümden oluşan dördüncü yazının ilk bölümünde Kasım Bey Zakir’in, Karabağ’daki halkın çektikleri çile ve cefaları içeren mektuplardan bahseder. Zakir’in aynı zamanda İsmail Bey Kutkaşanlı ile çağdaş ve arkadaş olduğunu söyleyen mümtaz, Zakir’in bu mektupları Mirza Fethali Ahundzâde’ye gönderdiğini; devrin içtimai yapısını ve halkın maruz kaldığı siyasi mücadele ve müdahaleleri değerlendirmek için yegâne kaynak olduklarını söyler. Bu mektuplardan sadece birinden bir kıtalık bir örnek sunar.

İkinci bölümde ise mezhep farklılıklarının oluşturduğu sorunlardan bahsedilir. Mümtaz, Azerbaycan’ın birçok yerinde, kendini alim/molla gören hoca kisvesine bürünmüş kişilerin dahi kendilerine göre bir mezhep türettiklerini ve çok kolay bir şekilde bu mezhebe mensup fertler bulabildiklerinden dert yanar. Bazı nüfuzlu mezhepler de kısa süre içerisinde kendi bünyesi altından fanatikler doğurmaktadır. Bu durumun yarattığı nihai olumsuz sonuçlar halkın huzurunu kaçırmakta, aynı evde yaşayan insanların dahi birbirlerinin kullandığı tabak çanağı kullanmamakta ve aile saadeti ortadan kaldırmaktadır. İlk bölümde bahsettiği Kasım Bey Zakir de bu mezhep farklılığı/fanatikliği sebebiyle oğlu Abdulla ve şair Baba Bey Şakir ile ters düşmüştür. Onların ölümleri (burada ölüm sebeplerinden bahsedilmemiş olsa da mezhep çatışmasından kaynaklanması muhtemeldir) Kasım Bey Zakir’i etkilemiş ve mezheplere karşı takındığı kati tutumu devam ettirerek yergiler/hicivler yazmıştır. Yazının ilk bölümü *Kommunist* gazetesinde “*Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar*” başlığıyla 19 ve 26 Ekim, 14 Aralık 1923 No:236 ve 242’de 5. Sayfada, No:283’de 6. Sayfada, yazının ikinci bölümü ise 18 Ocak 1924, No:14 6. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 205-207).

Beşinci yazıda Nadi Şah sonrası birçok hadisenin vuku bulduğu Azerbaycan’da, Şahseven Əhməd Han’ın Şirvan’a sefer düzenlenmesi bu hadiselerden belki de en önemli olanıdır. Mümtaz’a göre kanlı bir sefer olan olayı tezkireciler üstü örtülü ve alelade bir şekilde anlatmıştır. Fakat Nadir Şah devrinin şuarasından Ağa Mesih Şirvânî, Şahsevenlere önderlik eden Əhməd Han’ın yaptıklarını şiirine taşımıştır:

“*Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın,*

Xahişi-zülmünü ol zalimi-bi-imanın,

Yox imiş zərrəcə şanında mürüvvet anın.

Qıldığı aləmə cövrü-sitəmin dünyanın,

Nə qədr olsa-olur baisi-nahaq qanın.”

Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesinde “*Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar*” başlığıyla 2, 9 Kasım 1923, No:248 ve 253'te 5. sayfada yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 208).

Altıncı yazı, özellikle ipek dokumacılığının yaygın olduğu Şirvan'da işçilerin zor şartlar altında çalıştırılması, emeklerine karşılık gelen ücreti alamamaları ve işçilerin haklarının yok sayılmasıyla bir metindir. Metin *Ustakər* (usta, patron) *Hüseyn* adlı bir işverenin iş sağlığı ve insan haklarına aykırı uygulamaları sebebiyle yazılan bir manzumenin ardından o iş yerinin Rus yetkililerince teftişe geldiğini anlatır. Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesinde “*Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar*” başlığıyla 16 Kasım 1923, No:259 5. sayfada yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 209).

Yedinci yazı, Hasanbey Melikzadə Zerdâbî'nin yazdığı bir makale hakkındadır. Mümtaz'ın *medeniyyət rehberimiz* diye hitap ettiği Zerdâbî, *Ekinçi* gazetesindeki bir yazısında Azərbaycan Türklerinin “*baş vurmaq*²⁸” ve “*ağ köynək*²⁹” geleneklerini eleştirir. Zerdâbî, dinî ritüel olan bu geleneklerin İslam'a aykırı olduğunu ve bidat hükmünde sayılabileceğini söyler. Onun bu görüşlerine, *Hadi* mahlaslı Karadağlı *Həsən Qara* adlı bir şair karşı çıkar. Mümtaz, bu şairin *yüzünün də fikrinin kara* olduğunu söyler. Hatta bu şair, Zerdâbî'ye yönelik kirli ifadeleriyle *hayasızlığın ən yüksək mertebesinə çıxar*. Bu meseleye tanık olan *Hacı Seyid Əzim* hem Hasanbey'i haklı bulduğu hem de *Həsən Qara*'nın çirkinlikte sınır tanımadığı için ona hiciv bir manzume yazar. 16 kıtalık bu manzumenin tamamı Mümtaz'ın yazısının yer alır. Kıtalarından birkaçı şunlardır:

“Ey olan hadiyi-ərbabi-zəlalet Hadi,

Ey Müzillini edən həqqə hidayət Hadi,

Eylədin mehdiliyə indi ki adət, Hadi,

²⁸ Muharrem ayının 10. Günü (aşûre günü) Hz. Hüseyn'in şehid edilmesinden dolayı yapılan merasimlerde keskin bir bıçak, hançer vb. ile başı çizerek, yaralayarak kan akıtmak.

²⁹ “baş vurmaq” ritüelini icra ederken beyaz gömlek giymek, beyaz gömlek giyerek kan akıtmak.

Elə pəs aləmə təbliği-risalət, Hadi.

(...)

Əhsənül-qəvaidənin sahibi, yaxud ozu bək,

Yazmış idi, nə rəva xəlq olur 'ağ köynək?'

Sən, 'oba' aşrı, əzizim, nəyə lazım hürmək,

Nə üçün eylədin izhari-ədavət Hadi!"

(...)

Leyk siz bir para 'bid'ətlər' edibsiz icad,

Qoymusuz adını siz 'təziyə', ey əhli-fəsad,

Sizə bu tə'ziyədən özgə həvəslərdi murad,

Mən ölüm, sən bir özün eylə müriüvvət, Hadi!"

(...)

Mərhəbə, mülki-Qarabağ əzadamları,

Tanrı artıq eləsin siz kimi 'dindar'ları,

Seyyida, bəsdı, əgər görsə bu əş'arları,

Çəkəcə tutduğu kirdarə xəcalət Hadi!"

Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesində "Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar" başlığıyla 23 Kasım 1923, No:265 5. sayfada yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 209).

Mümtaz, sekizinci yazısında *Kərbəlayi Allahi Arif'in* saray ehlini və Şirvan hanı Mustafa Hanı şiddətli bir şəkildə yermesini konu edir. *Arif'in* yazdığı manzumeyi də yazısında sunan Mümtaz, onun cüretkâr bir şair olduğunu şu cümlələrlə ifadə edir: "Çıxarılmış insan gözlərindən at torbaları doldurulan bir vaxtda əsrin xanına bu kəskinlikdə şeir yazmaq cəsaretində olan Allahi həqiqətən qəhrəman bir şair imiş." Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesində "Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar" başlığıyla 30 Kasım 1923, No:271 7. sayfada yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 212-214).

Dokuzuncu yazıda, bir önceki bölümde de bahsettiğimiz Müştəq, Molla Veli Vidâdî ve Molla Penah Vâkıf arasındaki arkadaşlıktan ve şiirleşmeden bahsedilir. Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesinde 7 Aralık 1923, No:277 5. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 215).

Onuncu yazıda *Surxay Han*'ın oğlu *Məhəmməd Han*'ın, *Hacı Çelebi xan oğlu Ağakışi bəyi* ve *Ərəş sultanı Əlisultan Məlik*'in oğlunu saraya konuk olarak çağıraraq öldürtməsi üzerinedir. Tarihin pek bilinmeyen noktalarından olan bu olayın, şair Nebî'nin yazdığı manzumeler sayesinde bir derece aydınlatılabilmenin mümkün olduğunu söyleyerek bu manzumelerden örnekler verir:

*“Bilib məhrəm, gətirdilər Kumuq xanını Şirvanə
Vəli, iblisi-məl'un tək fəsadi saldı hər yanə,
Ləvəndlik, cəbr, bidinlik bir ad oldu Dağıstanə,
Şəhid oldu gözəl canlar, xəlayiq düşdü əfqanə,
Yanar gög dudi-ahindən, çəkər həsrət əmam, ağlar.”*

Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesinde *“Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar”* başlığıyla 1924, No:1 (18) 4-5. sayfalarda yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 215-217).

On birinci yazıda halk ile hanlık arasında yaşanan bir kargaşadan bahsedilir. Halkın cezalandırılmasıyla ve hatta öldürülmesiyle sonuçlanabilecek bu kargaşanın, şair Nebî'nin yazdığı şiirle önüne geçildiğinden bahsedilir. Alt metninde bir şiirin, halkı kurtarabilecek kadar güçlü olduğunu anlatan Mümtaz, bu şiiri de okuyucularıyla paylaşır.

*“Dövləti idbarə döndü, çün fələk yar olmadı,
Əhdü Peyman tərək olundu, qədri-iqrar olmadı,
Cürm yox, düşmən-qəvi, hakim həvadar olmadı,
Ədli-divan hökm olub, tənbiyə bədkar olmadı,
Qeyrilər qıldı fəsadı, dəydi nöqsan Küngüdə.”*

Mümtaz'ın bu yazısı *Kommunist* gazetesinde *“Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar”* başlığıyla 1924, No:2 (19) 2-3. sayfalarda yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 217-219).

On ikinci yazı, bir önceki bölümde bahsedilen konunun diğer detaylarını içermektedir. Halk ile han arasında yaşanan sorunların üzerine yaşanan kargaşada cezayı hükme caiz olan kısım ile olmayan kısmın bu olaylardan nasıl etkilendiklerinin izahını içerir. Bu devam yazısı *Kommunist* gazetesinde “*Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar*” başlığıyla 1924, No:3 (20) 4. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 220).

On üçüncü yazıda Şah Abbas tarafından *Yusuf Xan* adlı birinin Şirvan şəhrine beylerbeyi olarak tayin edilmesi hakkındadır. *Yusuf Xan* ile dostlukları olan *Ərəşli Kəsbi* ve *Molla Həsən Vəzir Şəhriyar* gibi isimlerle birlikte Irak’tan Şirvan’a gelen *Niyazi İraqi* arasındaki şiirleşmelerden örnekler gösterir. Mümtaz’ın bu yazısı *Kommunist* gazetesinde “*Xalq Ədəbiyyatı həyatdan doğar*” başlığıyla 1924, No:4 (21) 5-6. sayfalarda yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 221-223).

4.2.2.2. Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Cəfərqulu Xan Nəva

Salman Mümtaz, 1923-1924 yıllarında *Kommunist* gazetesinde yukarıdaki başlıkla bazı makaleler neşrettiğini ve bunların bazılarının takdir görürken, bazılarının ise eleştirildiğini belirtir. Takdirler, henüz açığa çıkarılmamış eserlerin yayımlanması ve okuyuculara yeni örnekler sunması yönünde iken eleştiriler ise 1920 öncesinde yazılan metinleri ‘eser’ vasfında kabul edilmemeleri gerektiği yönündedir. Mümtaz, *kadimci-yenici* tartışmalarına benzer olan bu takdir ve yergilerin edebi camiada ikilem yaratmaması için bir süre yayımlamadığını, fakat artık tarihlerin 1935 yılını gösterdiğini ve bu sebeple tartışmaların soğuduğunu belirterek 1920 öncesinde yazılmış ve yayımlanmamış metinleri paylaşmak gerektiğini belirtir. Mümtaz buna binaen Mirza Fethali’nin daha önce yayımlanmamış bir şiirini paylaşır. Yazının devamında “*sərmayei-iftixarımız*” şeklinde andığı Mirza Fethali’nin “*Səbuhi*³⁰” mahlasıyla yazdığı şiirlerinden birinin olay sürecini anlatır. Mirza Fethali’nin Karabağ’a gitmesinden ve Kasım Bey Zakir ile orada tanıştığından bahseden Mümtaz, Fethali’nin alfabe çalışmalarını (ki kendisinin ifadesiyle icat ettiği ‘alfabe’) sunmak için gösterdiği uğraştan bahseder. Fethali *Sebuhi* mahlasıyla *Cəfərqulu Xan*’dan yardım istemek için dokuz kıtalık bir şiir yazmıştır.

³⁰ TDV İslâm Ansiklopedisinde Hamid Algar tarafından yazılmış “Ahundzâde, Mirza Feth Ali” ve Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğünde Soner Sağlam tarafından yazılmış “Mirza Fethali Ahund-zâde” maddelerinde Fethali’nin *Sebuhi* mahlasını kullandığına dair bir ifade belirtilmemiştir. Mümtaz’ın “*Sebuhi*” mahlasını belirtmesi literatürümüzdeki Mirza Fethali hakkındaki bilgiler açısından önemlidir.

*Cəfərqulu Xan*³¹ isə *Nəva* mahlasıyla bu şiire 10 kıtayla cevap vermişdir. Aralarındaki bu şiirleşmedeki kıtalardan bazı örnekler şunlardır:

Tablo 4.9. Ahundzâde - Cəfərgulu Han Şiirleşmesi

Mirza Fethali Ahundzâde (Səbuhi)	Cəfərgulu Han (Nəva)
Səlam olsun məndən Sərkər xanə, Mollalardan bir az edim şikayət. Mümkirdirlər əhadisə, Quranə, Çifaidə, gecdir hələ qiyamet.	Yazmışdınız Mirzə bir neçə əfrad, Mollalardan etmişdiniz şikayət. Guya sizin əlifbaya etinə Etməyi deyirlər – bizə nə hacət.
Yetmişəm bunlardan qəl'ədə canə, Heç birisi yoxdur gələ iman, Görməmişəm belə əsrü zəmanə, Bunlar sarı nahaq etdik siyahət.	Siz ixtira etdiyiniz əlif-bey Vacibdür, diyilsin sizə zeyü hey, Çün Şişənin yeri olubdur quzey, Eyləməz qarına heç gün kifayət.
(...)	(...)
Bir neçəsi üzdə müsəddiq olur, Qayıb olub məndən münafiq olur, Mirzə Əli ancaq ki, sadıq olur, Yerdə qalan cümlə tapır zəlalət.	Oxuyanda uşaq tez düşər başə, 'Gəl', 'gil', 'gül' üstə düşməz səvaşə, Ehtiyacı olmaz gözə, nə qaşə. Rəvan oxur dərsin, çəkməz xəcalət.
Bilmirəm ki, nədür bu işə çarə? Gəlmim mi mən Qarabağa dübarə? Olmasa gər xandan cüzvi-işarə, Əlif-bey sarudan olmanam rahət.	Dünən ifrat gözdik dərədə, tovdə, Heç qüdrət qalmadı ləşkərdə, levdə, Həmin bir qırqovul tutmuşduq evdə, Onu da göndərdi sizə Hidayət.

Mümtaz, yuxarıda verdiğimiz Mirza Fethali'nin şiirinde, dördüncü kıtadaki *Mirzə Əli* ifadəsinə dipnot düşərək, onun ilk Şuşa kadısı olduğunu söyler. *Əlif-bey* ifadəsində 'əlifba' yani alfabə dipnotu vardır. Mümtaz bu şiirleşmələrin dəyərləndirməsini yaparak, Fethali'nin alfabə denemələrinin qəbul edildiyini, mollalara sunulacağını və kendisinin təqdیر gördüğünü söyler. Mümtaz'ın çıkardığı nəticəyə görə isə bu yeni alfabə çalışmaları ilk qəbul kişi Karabağ Kadısı Mirza Əli və onun ardından Cəfərgulu Han'dır. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* qəzetəsində 30 Ocak 1935, No:3 3. sayfada yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 224-227).

³¹ "Cəfərgulu Han, Karabağ Hanı İbrahim Han'ın torunudur. Hicri 1221 yılında (1806-07) Rus İmparatorunun fərmanı ilə İbrahim Han'dan sonra bütüün Karabağ'ın yönetimi Mehdiqulu Han'a devredilmişdir. Cəfərgulu Han da Karabağ Hanlığının başına geçmek istemiş ve imparatorun fərmanı geldikten sonra amcası ilə arasında dinmeyen bir kavgə və düşmanlık ortaya çıkmışdır. Cəfərgulu Han birçok hile ve oyuna başvursa da sonuq alamamışdır. İrticalen şiir söylemeyi sevmiş, çağdaşı olan şairlərə və kadılara hicviyeler yazmışdır." Parvana Bayram, "Nəva, Cəfərgulu Han", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü.

4.2.2.3. Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Osmanlı Sədri-Əzəmi Fuad Paşa

Mirza Fethali ile ilgili bu yazısında şairin Türkçe, Rusça ve Farsça şiirler yazdığı belirterek başlayan Mümtaz, onun bazı şiirlerinde mahlas kullandığını, bazılarında ise kullanmadığını ve bunu istemsizce değil, belli bir sebeple yaptığını söyler. Ona göre Fethali, mahlas kullandığı şiirlerinde daha çok şark edebiyatının ananelerinin görüldüğünü ve eleştirilerinde de çağdaşlarını incitmek istememiştir. Mahlas kullanmadığı şiirlerinde ise Avrupalı anlayışın görüldüğü ve yeni tür/şekil içeren şiirlerin sayısını arttırmak gayesini taşıdığını belirtir. Onun kullandığı mahlasın “*Səbuhi*” olduğunu söyleyen Mümtaz, Rus kaynaklarında bu mahlasın “*Sambux*” şeklinde geçtiğini söyler. Bu yanlışlığa muhtemelen çevirmenlerin sebep olduğunu ve literatürde karışıklık yarattığını da ifade eder (Mümtaz, 2006: 227-228).

Mümtaz, inkılaptan önce (1905 öncesi) iki satır olsa dahi herhangi bir şey yazmak isteyen birinin, Çar sansürüne uğramadan önce kendine sansür uygulaması gerektiğini söyler; aksi takdirde yazılan metin her ne ise düzenleme yapılmaksızın komple yok sayılmaktaydı. Her bir kalem ehli; ailesini, soyunu, akrabalarını, mescit ağalarını, hacıları, müminleri, ahundları, efendileri, şeyhleri, varlıklı beyleri, hanları, Kur’an’ı, şeriatı, dini, mezhepleri ve benzer daha birçok unsuru defalarca elekten geçirerek kalemlerine taşıyabilirlerdi. Mirza Fethali’nin de *Keşkül* gazetesinde yayımlanan otobiyografisinin sansür uygulaması sebebiyle bir kısmının eksik ve tahrip olduğunu söyleyen Mümtaz’ın kendi ifadelerine göre bu durumlardan dolayı *tarix ve tarixi ədəbiyyatımız olduqca böyük zərərə uğramışdır* (Mümtaz, 2006: 228).

Yazının devamında Mirza Fethali’nin alfabe çalışmasını sunmak için Osmanlı Sadrazamı Fuad Paşa³² ile görüşmesini ele alır. Mümtaz, Fuad Paşa’ya bir methiye yazan Fethali’nin bu görüşmesiyle ilgili ellerinde yeterince kaynak olmadığını söyler. Fethali’nin kendi ifadelerine göre Fuad Paşa’yla görüşme maksadı için sadece methiye değil aynı zamanda bir de kaside yazmıştır. Mümtaz’ın tespitlerine göre genelde hiciv ve

³² Keçecizâde Fuad Paşa (1815-1869) Asıl adı Mehmed Fuad olup ünlü şair Keçecizâde İzzet Molla’nın oğludur. Genç yaşta Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Kasım 1837’de Bâbîâli tercüme kalemine girdi; 1839’da buranın mütercim-i evvelliğine yükseltildi. Ardından Mehmed Şekib Efendi’nin başkâtibi olarak Londra’ya gitti. Fuad Paşa Tanzimat devrinin üç önemli şahsiyetinden biridir. Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa, Keçecizâde”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIII, s. 202-205.

yergi yazan Fethali'nin kaside yazması gariptir. *“Mirzə Fətəlinin qəsidə yazmasını bizə kim olur-olsun desə idi, inanmazdıq. Amma bu bir həqiqətdir.”* Salman Mümtaz, Mirza Fethali'nin ifadələrini kullanarak bu kasideyi sunar:

“Mirzə Fətəli yazır: ‘Sənei – 1280 İstanbulda mayor Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən səltənəti-sünniyyəi-osmaniyyə sədri-əzəmi dövlətli Fuad Paşa həzrətlərinin mədhində inşad olunmuş qəsidədir:

Hər tərəfdən əhli-islama bu gün təbşirdir,

Kim Süleyman şə'ni-asəfvəş vəzirü mirdir.

Şükri-lillahi, ali-osman dövlətində bu zaman,

Zinəti-əfzai sədarət sədri-pür tədbirdir.

Şöhrətin tutmuş cahanı əqldə, həm elmdə,

Zikr xeyrin, asəfa, məzkur bərna pirdir.

Çünki bilmiş Xəsrəvi zumərhəmət bu əsrdə,

Məmləkət hifzində rə'yin behtər əz şəmşirdir.

İntixab etmiş bu rütbei-üzmayə ol,

Müsliminə bu səadət Həqdən təqdirdir.

Mən dəxi ümmidi varan, bu səadətdən olam,

Bəhrəyab amma muradım xaric əz təqrirdir.

Qeyrəti-islamidən məmlu, könül birlə bu dəm,

Yüz çevirdim dərgəhinizə zud-dir, ya deri-dir.

Siz bilirsiniz, dəftər içrə ərzimi şərh etmişəm,

Sədri-dövrən əmri-is'afində zu təsirdir.

Qıl himayət sən dəxi Fəthi-Əliyə necə kim,

Fatehi-xeybər sənə hamivü dəstigirdir.”

Mümtaz, kasidenin tahlilinin de yapar ve bu kasideyi yazarken müterəddit ve düşkün bir halde yazdığını söyler. Kaside, sadrazam tarafından beğenilmesine rağmen alfabe teklifi kabul görmez ve Fethali İstanbul'dan meyus bir şekilde geri döner. Yine de bir mecidiye nişanı ile ödüllendirilir. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* gazetesinde 21 Şubat 1935, No:6 3. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 227-230).

4.2.2.4. Rəddiləcz Ələssədr və O Sən'ətlə Yazılmış Ədəbi Parçalar

Mümtaz bu yazısında *Reddü'l-Acüz ale's-Sadr*³³ sanatının Azərbaycan edebiyatındaki yerinə ve kullanımına değinir. Arap ve Fars edebiyatının etkisiyle özellikle aruz vezni ile Azərbaycan edebiyatına girdiğini söyleyen Mümtaz, bu yazım tekniğini klasik tarzda şiir yazan şairlerin çok fazla tercih etmediklerini ve hatta beceremediklerini söyler. Bu tekniği ancak muktedir şairlerin başarıyla icra edebildikleri düşüncesindedir. Klasik şairler bu tarz farklı teknikler yerine ağırlıklı olarak gazel ve kaside yazmışlardır.

Fakat Mümtaz'a göre klasik şairlerin aksine, *el şairleri* yani halk şairleri bu formu benimsemiş ve hatta Türkleştirmiştir. Halk şairlerinin kendilerine has üsluplarıyla harmanladıkları bu teknik ile yeni formlar yakalamışlar ve anlam bütünüyle beraber şekil olarak da değiştirmişlerdir. Mümtaz bu sanatın şairlere oldukça serbestlik ve üretkenlik sağladığı düşüncesindedir. Altı asır önce, yani 1400'lü yıllarda Azərbaycan edebiyatında görülmeye başlandığının altını çizen Mümtaz, bu sanatın hala devam ettirildiğini söyler; tekniğin kullanıldığı şiirlerden sunduğu örnekler ise Tebrizli Molla Hamîdi, Fuzûli,

³³ “Sözlükte *acüz* “sözün son tarafı”, *sadr* ise “baş tarafı” demek olduğundan *reddü'l-acüz ale's-sadr* “sözün sonunun başta tekrar edilmesi” mânasına gelir. Bu ifadəyi çoğul sığası ile *reddü'l-a'câz ale's-sudûr* şeklinde kaydedenler olduğu gibi “geriye ve öne döndürmek” anlamında *tasdîr* terimini kullananlar da vardır.” İsmail Durmuş, “Reddü'l-acüz ale's-Sadr”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIV, s. 521-522; *Sadr*, şiirde bir beytin birinci mısranın ilk yarısına, *acüz* ise şiirde bir beytin ikinci mısrasının ikinci yarısına verilen isimlerdir. Bu sanat, “İade Kıvrımlı Yineleme” ve “Akis” gibi sanatlarla benzerlik gösterir. Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar*, s. 276-282; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, s. 269-275.

Müsgürlü Mustafa, Ağqızıoğlu Piri, Kazım Ağa Salik və Məlikballı Qurban'a aittir. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* gazetesində 1 Mart 1935, No:7 3. sayfada yayımlanmışdır (Mümtaz, 2006: 231-239).

4.2.2.5. Mirzə Fətəli Səbuhi, Mirzə Şəfi Vâzeh və Molla Abbas Aşüftə

Mirza Fethali ile ilgili yazdığı önceki metinlerde Fethali'nin otobiyografisini içeren yazılarının Çar sansürünə uğradığını söyleyen Mümtaz, bu yazısında bu sansürle ilgili detay verir. Tiflis'te Ünsizadə kardeşler tarafından çıkarılan *Keşkül* gazetesinin 43, 44 ve 45. sayılarında Farsça yazmış olduğu otobiyografisinin 37 satırı sansüre uğramıştır. Bu satırların 24'ü metnin başından, 13'ü ise metnin sonunda seçilmiştir. Mümtaz, bu eksik satırların Feridun Bey Köçerli tarafından kısaltılarak tercüme edildiğini söyler ve bu ifadelerine "*Firidun Bəy Köçerli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I cild, II hissə, səh. 472-476*" dipnotunu düşer. Mümtaz, önce Fethali'nin kendi yazdığı biyografisinden sansüre uğramayan bir bölümü verir. Bu bölümde Fethali'nin *ikinci atam* dediği amcası Hacı Asker (Ələsgər) ile yanında kaldığı süreçten, Arapça ve Farsça öğrenmesinden, din adamı olmak isterken Mirza Şəfi Vâzeh tarafından bu isteğinden vazgeçirilmesinden, kendisine ahund ve mollaların zihni çürüklüklerinden bahsedilir. Bu bölümün ardından Çar sansürünə uğramış bölümü verir:

"Bir müddətdən sonra mültefit oldum ki, İslam millətləri arasında yeni əlifbanın yolunu kəsən və sivilisasiyanın qabağını alan İslam dini və onun fanatizmasıdır. Ona binaən bu dinin əsasını dağıtmaq, fanatizmanı rəf etmək və ASiya xəlqlərini qəflət və nadanlıq yuxusundan oyatmaq üçün İslam aləminə protestantizmanın vacib olmasını vacib bildim və bunun vacib olmasına dair olan sübutlarımı göstərmək üçün Kəmaliddövlə təsnifinə şüru etdim. Bu Kəmaliddövlə elə bir əsərdir ki, bu günə kimi İslam dini haqqında bu açıqlıqda və bu dəlillər ilə hələ misli yazılmamışdır. Bu o demək deyildir ki, İslam hükəması və filosofları bu mətləblərə vaqif olmayıblar. Bərəks, çox yaxşı vaqif olmuşlar. Amma onların heç birisi doğrudan-doğruya mətləbləri açaraq birdən-birə deməyə cəsarət etməmişlər" (Mümtaz, 2006: 240-241).

Mümtaz, aktardığı metin sonrasında bu ifadelerin sansürden hiçbir surette geçemeyeceğini söyler. Sebebi ise Çar yanlısı olan ve çıkar güden ruhani güruhun işine gelmeyeceği gibi Rus yöneticilerinin de bu nüfuzlu mollalarla ilişkilerini korumak

maksadını taşıdığı içindir. Mümtaz, bu sansürün uygulanmasında Adolphe Berger'in de payı olduğunu söyler. Çünkü Berger, Bodensedt'in Mirza Şefi'nin eserlerini ve başka şiirleri Almanya'ya götürüp Vâzeh'ten hiç bahsetmeden kendi ismiyle yayınlamasında ona yardım eder. Mümtaz, yaşanan bu olayı açıkça *alçaklık* olarak nitelendirir. Yazının devamında da Mirza Fethali'nin amcaoğlu olan *Aşüftə* mahlaslı Molla Abbas Ahundzâde'nin yazdığı ve Fethali'nin otobiyografisinde yer almayan önemli bir olayı anlatan şiirden bahseder. Mümtaz, beş kıtalık tamamlanmamış bu şiiri Molla Abbas'ın oğlu Mirza Ələsgər Ahundzâde'den aldığını söyler. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* gazetesinde 9 Mart 1935, No:8 (27) 2. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 241-243).

4.2.2.6. Lügəz, Çistan, Bilməcə

Mümtaz bu yazısında “lüğəz” kelimesini edebiyattaki türü bakımından inceler ve etimolojik olarak da ele alır. Ona göre, “Lüğəz” kelimesinin halk arasında kullanımıyla zamanla Azərbaycan Türkçesinde “loğaz³⁴” şeklini aldığını ve Farsça “çistan”, Türkçe “bilmece” anlamlarına geldiğini söyler. Halk şairleri de bu ifadeyi tapmaca ile karıştırmayarak adlandırılmışlardır. Mümtaz bu ifadenin kullanım şekliyle ilgili de örnekler vermiştir: “*mənə loğaz oxuma, loğaza qoyma, sənin sözlərin başdan-başa loğazdır*” (Mümtaz, 2006: 244). Seyfettin Altaylı da hazırladığı Azərbaycan Türkçesi Sözlüğünde loğaz döşəmək ifadesine karşılık alay etmek, dalga geçmek boşboğazlık etmek anlamlarını verirken, loğaza qoymaq ifadesinin anlamı ise dalga geçmek, alay etmek şeklindedir (Altaylı, 2018: 2278). Mümtaz, Azərbaycan edebiyatında loğaz'ların “nədir ol, bilməm, nədir, aşiq oldum və nədir” terkipleriyle başladığını ve bunun onu benzerlerinden ayıran bir nokta olduğunu söyler ve onun tanımına göre loğaz, bir kişinin, bir olayın veya herhangi bir şeyin tam manası ile mahiyetini ve şeklini tarif, tasvir ve tahlil etmektir. Mümtaz yaptığı tanımlamalarından Fuzûlî, Mürtezaqulu Han Nâmi ve Kâmi'den örnekler verir. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* gazetesinde 25 Mart 1935, No:10 3. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 244-252).

4.2.2.7. Mirzə Fətəli Səbuhi və Mirzə Məhəmməd Katib

Mümtaz, Mirza Muhammed Kâtib'in, Mirza Şefi Vâzeh'ten sonra Mirza Fethali'nin düşünce dünyasını etkileyen diğer bir önemli isim olduğunu söyler. Tezkire

³⁴ Alay, yalan, istihza, makara.

yazarı Mir Muhsin Nevvab'ın hemşerisi olduğunu ifade eden Mümtaz, Nevvab'ın yazdığı tezkirede Kâtib'ten bahsederken onun iki bin beyitten fazla şiir olduğunu ve farklı konularda şiir yazabildiğinden bahseder. Fakat tezkirede Kâtib'in her söze inanan saf biri olduğuna dair ifadeleri, kendi araştırmalarından elde ettiği bilgiler neticesinde yalanlar. Mümtaz, Mirza Muhammed Kâtib'in *Kâtiboğlu* şeklinde anılan oğlu Zülfikar ile görüşme fırsatı bulur ve ondan babasının Mirza Fethali'ye yazdığı şiirleri temin eder. Kaynaklarından elde ettiği bulgular onun *saf* biri olmadığını net bir şekilde ifade eden Mümtaz, her şeyden önce Mirza Fethali gibi bir münevverin, *saf* bir insan tarafından dikkatinin celp edilmeyeceğın ve düşüncelerinde etki bırakamayacağı düşüncesindedir. Mümtaz elde ettiği şiirleri de sunar ve bu şiirlerden birinde Fethali'nin, Kâtib'i, Tiflis'teki bir meclise davet ettiği görülür. Kâtib, yazdığı birçok gazel ve yergiyi Fethali'ye gönderir. Ayrıca yine ona göndermek için hazırladığı bir divanı, şiddetli bir yağmur gününde hurcuna koyduğu divanı su almış ve mürekkebi akarak okunamayacak hale gelmiştir. Nevvâb'ın bahsettiği iki bin beyitten fazla olan eseri de budur. Mümtaz, Kâtib'in ayrıca Ermenice ve Rusça da bildiğini ve bu dillerde yazdığı birkaç parça şiiri olduğunu da söyler. Yazının sonunda Kâtib'in yazdığı koşmalardan örnekler verilir. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* gazetesinde 12 Nisan 1935, No:12 (35) 3. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 252-258).

4.2.2.8. Əsli və Kərəm

Mümtaz, Halk edebiyatının en önemli hikâyelerinden olan *Aşlı ile Kerem* hikâyesini “*şahkar dastanlarından biri*” şeklinde ele alır. Onun diğer tarihi hikâyeler gibi eksik olmasından dolayı teessüf eder ve bu hikâye üzerine çalışılması, farklı varyantlar üzerinden kıyaslama çalışmaları yapılması gerektiğini söyler. Mümtaz'ın ifadelerine göre hikâyedeki *Kerem*, Azerbaycan'ın yetiştirdiği nadide simalardan biridir. Hikâyenin eksik parçalarının bulunması için gayret gösteren Mümtaz, “*aşağıdaki parçaları keçən il Leninqrad kitabxanalarında çalışdığım zaman bir əski nüsxədən tapdım. Bunların altı parçası Kərəmə, iki parçası isə Əsliyə aiddir*” ifadelerinden de görüldüğü üzere Leningrad Kütüphanesinden bulduğu koşmaları makalesinde paylaşır. Bu parçalar toplam 34 kıtadan oluşana sekiz parça koşmayı içerir. Mümtaz'ın bu yazısı *Ədəbiyyat* gazetesinde 31 Temmuz 1936, No:19-20 (69-70) 3. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 259-264).

4.2.3. Makaleler ve Hatırat Yazıları

Bu bölümde Salman Mümtaz'ın çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmış yazıları ele alınacaktır. Mümtaz'ın bu yazıları daha çok başlıktan da görüleceği üzere şahsi iştirakleri ve hatıraları hakkındadır. Bu bölümde Salman Mümtaz'ın yazmış olduğu bazı metinlerin Türkçe çevirisi yapılacaktır.

4.2.3.1. Mirzə Şəfi və Zövqi

Salman Mümtaz bu yazısında *Qurtuluş* dergisine davet edilmesinde bahis açarak yazısına başlar ve bu davet adına teşekkürlerini sunar. Derginin birinci sayısına naçizane hediye olarak Azerbaycan'ın *filozofu* Mirza Şefi Vâzeh'in genç yaşlarda âşık olduğu bir kadına yazdığı mektubu takdim eder. Mektubu sunmadan önce Mirza Şefi hakkında birkaç söz söylemek isteyen Mümtaz, daha önce bahsi geçen Bodenstedt meselesine tekrar değinir. Eserlerinin Almanya'da gördüğü rağbetten sonra çalınarak Bodenstedt'in kendisine ait bir şekilde paylaşılmasının ardından bazılarının şair Vâzeh'i Avrupalı bir şair olarak görmesine teessüf eden Mümtaz, en az bu duruma inanan insanlar kadar Vâzeh'in İran'dan gelen bir *Farisi* olduğunu düşünenlere de şaşırır. Hatta bu isimlerden birinin saygı duyduğu Feridun Bey Köçerli olmasından dolayı hicap duyar. Mümtaz'ın ifadelerine göre Mirza Şefi Vâzeh, birçok önemli şair yetiştiren Gence'de doğmuş özbeöz Azerbaycan vatandaşıdır. Bu tespit ve eleştirilerinden sonra mektubu okuyuculara sunan Mümtaz, elinde Vâzeh'e ait başka türkü, gazel ve muhammes olduğunu, bunları yer geldikçe peyderpey *Qurtuluş* dergisinde paylaşacağını söyler. Mümtaz'ın bu yazısı 1920 yılında, *Qurtuluş* dergisinin 1. sayısının 7-8. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 267-269).

Mümtaz, derginin ikinci sayısında da *Zövqi* mahlaslı bir şairin "*Könlüm Səni İstər*" şiirini paylaşmıştır. Mümtaz, gerçek adı *Əhməd*, lakabı *Şikəst* olan şairin hicri 1285 yılında vefat ettiğini söyler. Şark edebiyatlarında birçok kişinin *Zövqi* mahlasını kullanması sebebiyle isimler arasında karışıklıklar yaşanması tipik bir sorundur ve Mümtaz'ın bahsettiği şairin hem doğum yeri, gerçek ismi ve lakabını vermesi, bu karışıklıkların önüne geçmek adına araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Azerbaycan edebiyatında tam adıyla *Əhməd Əfəndi Zövqi*'den bahseden ilk kişi Salman Mümtaz'dır (Orsər, 2018: 62-63).

4.2.3.2. Nəş'ə

Tam adı *Mirzə Zeynalabidin Əbdürrəzaq* olan şairin şair *Nəş'ə* mahlası ile şiirler yazmıştır. Mümtaz'ın ifadelerine göre şair, sadece Azerbaycan'da değil, aynı zamanda İran ve Hindistan'da da meşhur bir isimdir. Farsça yazılmış iki bin beyitlik bir divanı vardır. Mümtaz, İran'ı ziyaret ettiği bir sıra *Seyid Əli Xan* kütüphanesini ziyaret ederek bu divanı okumuştur. Vaktinin az olması sebebiyle sadece yarım saat okuyabildiği divandan aklında kalan parçaları aktarmıştır. Mümtaz, Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l Alâm*'ın 6. cildinde şairin adının geçtiğinden bahseder. *Nəş'e* “نشاء” mahlasını kullanan iki şair olduğundan bahseden Sami'nin hakkında bilgi verdiği ilk kişi Mümtaz'ın bahsettiği *Nəş'e* ile aynı kişilerdir (Sami, 1898: 4576). Mümtaz, Şemseddin Sami'nin verdiği örnek beytin aynısını makalesinde de vermiştir. Yazının devamında bazı kaynaklarda şairin sadece Farsça dilinde yazdığının yanlış olduğunu söyleyen Mümtaz, Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış bir gazelini de yazısında sunar. Mümtaz'ın bu makalesi *Füqəra Füyüzatı* dergisinin 1920 yılında No:1 20-22. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 272-276).

4.2.3.3. Rudəki və Molla Pənah Vaqif

Mümtaz iki bölümden oluşan bu yazısının ilk bölümünde İran şairi *Rudəki*³⁵ ile Azerbaycan şairi *Molla Pənah Vaqif* arasında benzerlikler olduğunu söyleyerek önce İranlı şaire değinir. *Rudəki*'nin asıl adının *Cəfər ibn Məhəmməd* olduğunu söyleyen Mümtaz, künyesinin *Əbülhəsən* veya *Əbu Abdullah* olduğunu söyler. Kendisi, tezkire yazarlarının “*Ustad Əbülhəsən*” şeklinde adlandırdıklarından dolayı bu isimle ele almaya mecbur olduğunu ifade eder. *Rudəki*, Farisiler için ne kadar önemliyse, Vâkîf'ın da Azeriler için o kadar önemli olduğu düşüncesindedir. Mümtaz, *Rudəki* ile ilgili görüşlerini çok daha yüce bir noktaya götürür: ona göre *Rudəki* Fars edebiyatının ilk şairlerinden olmasının yanı sıra en büyük ve en maharetli şairlerinden biridir ve onun zamanına kadar kimse onun kadar ustalıkla şiir yazmamış ve söylememiştir (Mümtaz, 2006: 276-277).

³⁵ *Rûdekî-yi Semerkandî*. Tam adı Ustâd Ebû Abdullâh Ca'fer Muhammed b. Hakîm b. Abddurahmân b. Âdem Rûdekî-yi Semerkandî olup, İran edebiyatının ilk büyük şairlerinden biridir. Mahlasıyla ilgili iki farklı rivayet vardır: bunlardan ilki, *rûd* müzik aletini iyi çaldığı için, diğeri ise Semerkant'a bağlı Rûdek şehrinde doğduğundan dolayıdır. İkinci rivayet daha güçlü kabul edilir. Ömrünün çoğunu Buhârâ'da geçirmiş ve 329/941 yılında burada vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Atalay, İran Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan Gaznelilere Kadar), s. 168-191.

Yazının ikinci bölümünde ise Molla Penah Vâkıf ele alınır. Mümtaz'ın ifadelerine göre Azerbaycan edebiyatını çiçeklendiren şair, dönemindeki şuaranın *pişvasıdır*³⁶. Mümtaz yazının devamında Vâkıf ile ilgili Mirza Yusuf Nersesov ve Adolphe Berger'in yaptığı çalışmalardan bahseder. Vâkıf'ın ilmi üzerine halk arasında sıkça söylenip bir atasözü haline gelen “*hər oxuyan Molla Pənah olamaz*” sözü de yazının bu bölümünde hatırlatılır. Mümtaz, bu iki şairin benzerliklerini, her iki şairin de yazdıkları şiirlerle tarihi olaylara ettikleri sirayet üzerinden ele alır ve verdiği şiir örnekleriyle izah eder. Mümtaz'ın bu makalesi *Füqəra Füyüzatı* dergisinin 1920 yılında No:2 18-21. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 276-283).

4.2.3.4. Sultanüş-Şüəra Həbibî

Adı birçok tezkirede ve Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde de geçen Habîbî, Salman Mümtaz'ın ifadelerine göre çok büyük bir şair olmakla beraber maalesef adı unutulmuş şairlerdendir. Mümtaz, şairin Bergüşad kasabasında doğduğunu söyler ve şairle ilgili ansiklopedi bilgilerinde ve Hikmet Ertaylan'ın Azerbaycan Edebiyatı Tarihi kitabında da bu bilgi aynıdır. Fakat asıl adıyla ilgili bilgi veren kişi Mümtaz'dır. Habîbî'nin gerçek isminin *Gürzəddin* olduğunu söyleyen Mümtaz, nüsha toplayarak ve araştırma yaparak geçirdiği on beş yılın ardından elde ettiği bulgular neticesinde öğrendiklerini aktardığı ve diğer araştırmacıların da katkılarıyla Habîbî hakkında daha fazla bilgi edinebileceklerini söyler. Mümtaz'ın ilk kaynağı Sam Mirza'nın *Tuhfe-i Sâmî* eseridir ki Hikmet Ertaylan da bu eserden faydalanmıştır. Hatta ikisi de eserde geçen Habîbî'nin çocukluk yıllarında çobanlık yaptığına dair hikâyeyi ele almışlardır. Mümtaz'ın ikinci kaynağı ise *Kamusu'l Alâm*'ın 3. cildidir. Bu kaynaktan ise Habîbî'nin aynı zamanda seyyah olduğunu ve Sultan Beyazıt Han zamanında Anadolu'ya geldiğini ve Yavuz Sultan Selim zamanında vefat ettiği bilgisini çıkarır. Mümtaz her iki kaynaktan da beyit örnekleri verir. Mümtaz'ın üçüncü kaynağı ise Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesidir*. Bu üç kaynağın neticesinde şairin genel profilini çizen Mümtaz, Fuzûlî'nin Habîbî'ye yaptığı tahmisi örnek gösterir. Kaynaklarda Habîbî'nin bilinen herhangi bir eserine rastlanılmamıştır ve Mümtaz'ın ifadelerine bakıldığında bunun sebebi Çaldıran Savaşı ile oluşan siyasi-coğrafi ortamdır. Çünkü bu savaş sebebiyle şair

³⁶ Başkan, önder, reis.

sakin bir hayat geçirememiş ve savaşı bizzat şahit olarak bu kaostan uzak durmak için yollara düşerek seyyah olmuştur. Büyük bir şair olarak anılmasına rağmen bir eserinin olmamasından üzüntü duyan Mümtaz, belki de bu sebeple *Əbdülhəqq Hamid*’e ait olan “*Tə’rifi yerdə olmaz, Ərşə çıxan kübarın*” beytiyle yazısını bitirir. Mümtaz’ın “18 aprel (Nisan) 1921” tarixini düşüğü bu makalesi, *Füqəra Füyüzatı* dergisinin 1921 yılında No:3 31-35. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 283-291).

4.2.3.5. Nəsimi

Qurtuluş dergisinin ilk sayısına özel çalışma yayınlayan Mümtaz, *Maarif və Mədəniyyət* dergisi için de özel bir çalışma yayınlamıştır. Nesîmî üzerine yazdığı bir makale olan bu çalışmada Mümtaz, Habîbî hakkında yazdıklarının beğenilmesi üzerine bir diğer kadim Azərbaycan şairini tədim etməkten mutluluk duyar. Nesîmî’nin künye bilgilerini veren Mümtaz onun, “*Seyid İmadəddin, Əmir İmadəddin, Mir İmadəddin, Seyid Nəsimi*” şeklinde farklı hitaplarla anıldığını ve Bektəşi yolunu takip ettiğini söyler. Nesîmî’nin künyesi bilindiğı üzere *Ebü’l-Fazl*’dır. Mümtaz bu künyeyi sahip olmasının sebebini Fazlullah Hurûfî’nin yolundan gitmesiyle ilişkilendirir. Türkçe ve Arapça şiirlerinde de Fazlullah’ı birçok yerde yâd etmiş ve Mümtaz bunun örneklerini de vermiştir (Mümtaz, 2006: 291-293):

“Elmi-hikmətdən bilirsən, gəl bəri, gəl, ey həkim,

Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör...

Kəmtərin oldu Nəsimi, Fəzli-həqqin çakəri,

Çünki vəslə vasil oldu, eşq ilə buldu huzur...”

Mümtaz, Nesîmî’yi birçok açıdan etkileyen Fazlullah’ın mahlasının *Neimi* olduğunu söyler ve bununla ilgili bir rubaiyi örnek gösterir:

“Kim ki, əsrari-Nəsimi bilmədi,

İzzəti-Fəzli Nəimi bilmədi,

Divi rəhmanü rəhimi bilmədi,

Məzhəri-zati-qədimi bilmədi.”

Makalenin devamında Nesîmî'nin Fazlullah'la ilgili şiirlerinde geçen bölümlerden birkaç örnek daha verir. Ardından Nesîmî'nin Umumi Türk Tarihindeki yerinden ve öneminden bahseder. Nesîmî'den sonra gelen neredeyse her şairin onun Türkçe divanından etkilendiğini söyler. Şair hakkındaki tespit ve ifadeleri, *Azərbaycan Ədəbiyyatı* bölümündeki *Seyid İmadəddin Nəsimi* yazısındaki içerikle benzerlik taşır; daha doğru bir ifadeyle bu makalesi, ilk yazısının genişletilmiş halidir. Mümtaz makalesini Nesîmî'nin divanının basılması ve yaygınlaştırılmasını tavsiye eden şu ifadelerle bitirir: “*Azərbaycan xalqının həqiqətən parlaq və möhtəşəm bir ədəbiyyata malik olduğunu müxaliflərə sübut üçün Nəsiminin ‘Divan’ının Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təb və nəşrini tövsiyə edirəm.*” Mümtaz'ın bu makalesi “*Maarif və mədəniyyət*” dergisinin 1923 yılındaki ilk sayısının 26-30. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 298-302).

4.2.3.6. Şah Xətai

İki bölümden oluşan bu makalenin ilk yazısında Mümtaz, Şah İsmail Hatâî makalesine onun Azərbaycan edebiyatının *beş köşeli yıldızından* biri olduğunu söyleyerek başlar. Mümtaz burada *beş köşe* ifadesine dipnot düşerek diğer köşelere karşılık gelen isimleri açıklar. Mümtaz'a görev bu *beş köşeli yıldızlar* şu şekildedir: İzzeddin Pur-i Hasan (Hasanoğlu), Kadı Burhaneddin, Nesîmî, Fuzûlî ve Şah İsmail Hatâî. Mümtaz, Hatâî'nin şahlık yapmasından dolayı teessüf duyar ve onun özellikle şahlık sürecini ele alan biyografisini istemedi de olsa yazmak mecburiyetinde olduğunu ifade eder. Mümtaz bu ifadelerini teferruatlı olarak açıklamaz, yine de şu ifadelerini göz önünde bulundurmak gerekir: “*Şah Xətai hökmdarlığa, siyasətə sərf eylədiyi vaxtlarını gözəl və lətif ədəbiyyatımıza sərt etmiş olsa idi, bu gün biz qayət zəngin və bitməz-tükənməz bir ədəbiyyata malik olardıq.*” Görüldüğü üzere Mümtaz, Hatâî'nin siyasete ayırdığı vakit ve yoğunluğu edebiyata ayırmış olsaydı çok daha fazla eser icra edebileceği ve bu eserlerin de Azərbaycan edebiyatını güçlendireceği düşüncesindedir (Mümtaz, 2006: 309). Bir diğer sebep ise fanatik bir mezhep taraftarı olmayan ve hatta dinle ilgili konularda daha çok sessiz ve tarafsız kalmayı tercih eden Mümtaz, Şah İsmail'in Şiilik propagandasından rahatsızlık duymuş olabilir. Çünkü kendisi Nadir Şah'tan övgüyle bahseder ve Nadir Şah'ın mezhep konusundaki barışçıl ve uzlaşmacı rolü, Şah İsmail'in

din politikasıyla bu bağlamda zıtlık gösterir. Mümtaz'ın yine de bu yöndeki tutumunu açıkça ifade etmediğini hatırlatmak gerekir.

Şah İsmail'in biyografisiyle ilgili bilgileri verdikten sonra Osmanlı Devleti'yle aralarındaki çekişmeye değinen Mümtaz, Hatâî ile Yavuz Sultan Selim arasındaki şiirleşmelerden örnek verir ki bu şiirler Farsça yazılmıştır. Şiirleşmelerin ardından Yavuz Sultan Selim harp ilan etmiş ve Çaldıran Savaşı gerçekleşerek Şah İsmail mağlup olmuştu. Yavuz Sultan ile şiirleşme bahsinden sonra Mümtaz, Hatâî ile Fuzûlî arasındaki sohbetten ve Fuzûlî'nin *Beng-ü Bade* eserini Hatâî'ye ithaf etmesinden bahseder.

Makalenin ikinci yazısına Hatâî'nin *şahlık* makamındaki faaliyetlerden övgüyle bahsederek başlar: Aslanlar gibi savaştığını, Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelelerinden sonra yerinde sayan edebiyat sahasını tekrar hareketlendirdiğinden bahseder. Mümtaz'ın bu yazıları iki veya üç sayıda yayımlanmıştır. İlk yazısında Hatâî'nin şahlık ünvanından pek bahsetmek istememiş olmasının tepkiyle karşılanmış olabileceğinden ikinci yazısına böyle bir övgüyle başlaması ihtimal dahilindedir. Övgülerin devamında ise Şah İsmail'in oğlu olan Sam Mirza'nın, yazdığı *Tuhfe-i Sâmî* eserinde babasının tercüme-i hâlini büyük bir ustalıkla ve onun ifadesiyle *ecnebi bir muharrir gibi kalem yürüterek* yazmıştır. Fakat bu övgülerden sonra eserde Mümtaz, Hatâî'nin yazmış olduğu Türkçe şiirlerden numune olarak dahi örnek vermemesinden dolayı Sam Mirza'yı eleştirir. Bu eleştirilerin aynısını Kâtip Çelebi'ye yöneltir. Kâtip Çelebi'nin yazmış olduğu *Keşfü'z-Zunûn* eserinde bahseden Mümtaz, bu eserde de Hatâî'nin Farsça ve Arapça yazılmış şiirlerinden bol bol örnekler verildiği ve fakat Türkçe şiirlerinden bir mısra dahi olsa örnek verilmediği söyler. Mümtaz, önceki bölümlerde de kaynak olarak kullandığını söylediğimiz *Kamusu'l Alâm* eserinde ise Şemseddin Sami'nin Kadı Burhaneddin hakkında yeterince malumatı olmadığı gibi Hatâî'den de bîhaber olduğunu söyleyerek onu eleştirir. Mümtaz'ın eleştirilerinden sonra tek övgüsü, kataloğunda Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış şiirler barındırmasından dolayı Charles Rieu olmuştur: “*Şarl Riyo Londonda mövcud Britiş Muzeyi üçün tərтіb etdiyi bir kataloqda Şah Xətai 'Divan'ından bəhs edərək onun barəsində yuxarıda sadaladığım Türk ərbabi-qələmindən daha aydın, daha ətraflı məlumat verir*” (Mümtaz, 2006: 315-317).

Hatâî'nin divanlarından bahseden Mümtaz, British Museum'da bulunandan başka iki divanın daha olduğunu, bunlardan birinin İstanbul'daki millet kütüphanesinde,

diğerinin ise Erdebil’de Şeyh Safi Türbesinde olduğunu söyler. Bu divanların birbirlerinin kopyaları şeklinde olmadığını, farklı konularda yazılmış şiirler içerdiklerinden bahseden Mümtaz, elinde Hatâî’ye ait küçük bir divanla birlikte gazel, kıta ve mesneviler olduğunu belirtir. Tetkik edilmesi gerektiğini de söyleyen Mümtaz, bu gazellerden yedi tanesini örnek olarak verir. Bunlardan biri şu şekildedir:

“Biz əzəldən ta əbəd meydanə gəlmişlərdəniz,

Şahi-mərdan eşqinə, mərdanə gəlmişlərdəniz.

Yazmağa həqqin kəlamullahi-natiq şərhini,

Bu bəyanın elminə Qur’anə gəlmişlərdəniz.

Qeybi-mütləqdən tamaşayi-ruxi zibə üçün

Bu şəhadət mülkünə seyranə gəlmişlərdəniz.

Kainati-surəti rəhmanə təbdil eyləriz,

Ruhi-Qudsin ruhsuz insanə gəlmişlərdəniz.

Bir müənbər türəninin küfrünə amənnə deyib,

Həqqə təslim olmuşuz, imanə gəlmişlərdəniz.

Saqiyi-baqi əlindən məst olub içməkdəyiz,

Qətrei-məst olmuşuz, məstanə gəlmişlərdəniz.

Ey Xətai, eydi-əkbərdir cəmalı dilbərin,

Biz bu eydi-əkbərə qurbanə gəlmişlərdəniz.” (Mümtaz, 2006: 316-320)

Mümtaz, bu örneklerinden sonra elinde bulunan Hatâî’ye ait *Dehnâme* adlı divandan bahsederek bunu Azərbaycan edebiyatına tanıtır. Onun ifadelerine göre elinden divan, Charles Riue’nun kataloğunda bahsettiği divandan daha büyük ve daha değerlidir. Mümtaz, *Dehnâme*’nin kimsenin eline geçmediğini söyler ve burada özellikle *açgözlü Avrupalılar* ifadesiyle bu divanın çalınmadığının altını çizer. *Dehname*’nin *Leyla ile Mecnun* hikayesiyle aynı dönemde yazıldığını söyleyen Mümtaz, eserin güzel bir aşk hikâyesi veya roman şeklinde adlandırılabilceğini söyler. Eser, münâcât ve naat

beyitleriyle, Allah’a, Hz. Muhammed’e (sav) ve Hz. Ali’ye sırayla yöneltlen yakarışlarla başlar.

Tablo 4.10. Dehnâme Eserinin Başlangıç Beyitleri

Münâcât	Naat	Menkıbe (Hz. Ali’ye)
Ba ismi-ila fərdü Yəzdan, Rəhmən və rəhim və bi sübhan. Hər karınqı, ey dil, ibtida qıl, Çün əhdə bəli dedin, vəfa qıl.	Ol şəm’ ki nuri-ənbiyadır, Ol nur ki mahi-övlüyadır.	Ol şah ki, məzhəri-xudadır, Həqdən kim edər anı cüdadır.

Mümtaz bu ifadəlerinden sonra *Dehnâme* eserini olduğu gibi verdiğini, hiçbir harf ve imlaya dokunmadığını, yalnızca yanlış bir şəkildə yazıldığını düşündüğü yerlerin yanına ‘?’ soru işareti koyduğunu söyleyerek makalesini bitirir. Mümtaz’ın bu kapsamlı makalesi “*Maarif və mədəniyyət*” dergisinin 1923 yılında No:3 s.30-35, No:4-5 s.30-33 ve No:8-9 9-16. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 321-322).

4.2.3.7. Könüllər Fatehi / Füzuli Gecəsi Münasibətilə

Mümtaz, Fuzûlî hakkında yazdığı bu makaleye tabiat-insan ilişkisiyle ilgili bir girizgahla başlar. İnsanların medreselerde, darülfünunlarda veya başka önemli yerlerde tahsil alsalar dahi bunların insanın benliğini tamamlamak için yeterli olmadığını, aksi takdirde kişinin sadece bulunduğu bölge cenahı tarafından tanınabileceğini söyleyen Mümtaz, dünyanın bir parçası olmanın, dünyaca tanınmanın yolunun tabiatı anlamaktan ve ona dokunmaktan geçtiğini söyler: “*Dünyalara məşhur olmaq üçün təbiətin lütfü və mərhəməti gərəkdir.*” Mümtaz’ın buradaki *lütf* ve *merhamet* ifadələri ilahi bağlama yakındır; dünyaya dokunan bir birey olmak bu bağlamda biraz kudret-i ilahi, yani kaderdir. Bu *lütf* ve *merhamet* ise tabiat tarafından herkese gösterilmez: “*Çünkü təbiət hər bir anda hər kimsəyə o lütfə olmaz və hər bir şəxsə də o nəzər mərhəməti ilə baxmaz*” (Mümtaz, 2006: 345).

Tabiata bu açıdan dokunabilen ve onu okuyabilen insanlara örnek veren Mümtaz, Antik Yunan için Homeros, İran için Firdevsî, Fransa için Moliere, İngiltere için Shakespeare ve Türkistan için ise Nevâî örneklerini verir. Bu örneklerin Azərbaycan’daki dengi ise ona göre Fuzûlî’dir. Mümtaz bu ifadəlerinden sonra Fuzûlî’nin hangi Türklere mensup olduğunu ele alır. Fuzûlî’nin Azərbaycanlı olduğu söylemekle birlikte onun tüm Türk âlemine mâl olmuş şair olduğunu belirtir. Ona eşlik eden diğer isimler ise Nesîmî

ve Ali Şîr Nevâî'dir. Şah İsmail Hatâî ise bu kulvarda yer alabilecek kadar iyi bir şair olduğunu fakat şahlığın ve Şiiliğin buna engel olduğunu söyler. Fuzûlî'nin torunlarının onun adını unutmadığını ve aradan dört yüz yıl geçse de hala kendisini andığını söyleyerek yazısını bitirir. Mümtaz'ın *Könüllər Fatehi* makalesi 18 Mayıs 1925 tarihinde *Kommunist* gazetesi neşriyatında No:111 5. sayfada yayınlanmıştır.

Mümtaz'ın yukarıdaki 18 Mayıs 1925 tarihli yazısında Fuzûlî adına yapılacak anma etkinliğinin hazırlığı kabilindedir. Makalesine düzenlenen gecede Cabbar Efendizâde'nin Fuzûlî hakkında yarım saat süren tumturaklı sunumun birçoklarıncı takdir görmesine rağmen kendisini pek memnun etmediğini ve sıkıldığını itiraf ederek söze başlayan Mümtaz, kendisinin bazen *derviş ruhuna* sahip olduğunu ve bu sebeple her şahsın sözüne ehemmiyet vermediğini söyler. Mümtaz'ın bu yarım saat kadar süren sunuma önem vermemesinin sebebi ise Cabbar Efendizâde'nin verdiği malumatların ve okuduğu beyitlerin yanlış olmasıdır. Hatta Mümtaz, Fuzûlî'nin Çağatay Türkçesinden etkilendiğinin söylenildiği dakikalarda neredeyse can verdiğini şu cümlelerle ifade eder: *“mən artıq ixtizar halında, yəni can vermədə idim.”* Mümtaz, bu yanlış ifadelerin kaydedilmesinden ve gençlerin bu ifadeleri not alarak evlerine dönməsindən duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Bu sebeple yanlışları düzeltmeyi boynunun borcu sayarak bu makaleyi kaleme alır. Tespit ettiği yanlışları ifade etmeden önce de Cabbar Efendizâde'yi *muhterem* şeklinde anarak kendisinin affına sığınır. Mümtaz'ın detaylıca ele aldığı bu yanlışların sonunda özet olarak okunan şiirlerin Fuzûlî'ye değil, Çağatay şairi Mevlâna Lutfî'ye³⁷ ait olduğunu söyler. Mümtaz'ın *Füzuli Gecəsi Münasibətilə* makalesi 26 Mayıs 1925 tarihinde *Kommunist* gazetesi neşriyatında No:118 2. sayfada yayınlanmıştır.

4.2.3.8. Şeyx Nizami

“Bir dəfə atamın iş otağına girdim, məktəbdəki qiymət cədvəlimi ona göstərdim. O çox məşğul idi, çoxlu qovluq yazı masasının yanına üst-üstə yığılmışdı. O qovluqları mənə göstərib dedi ki, qızım bax bunlar Nizami babanın əsərləridir. Bunları kitab halında buraxacağam, sən də oxuyacaqsan”

Şəhla Mümtazzadə

³⁷ Doğum yeri genel kanıda Heralt kabul edilen şairin doğum tarihi ile farklı görüşler vardır. Janos Eckmann 1367 tarihini gösterirken, İsmail Hikmet Ertaylan 1356 kanaatindedir. Farklı tezkirelerde adı geçen Lutf, erken yaşta Arapça ve Farsça öğrenmiş, ardından bätini ilimlere yönelmiştir. Kemal Eraslan, “Lutfi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVII, s. 231-233.

Mümtaz'ın Nizâmî hakkındaki makalesi, onun Azerbaycan'da heykelinin dikilmesine karşı çıkanları eleştirerek başlar. Çoktan beridir düşünülen Nizâmî heykelinin dikilmesi için toplanan yedi bin manat, dönemin mollaların, özellikle *Zinətulla Nuşirəvan*'ın dikkatini çekmiş ve heykelin dikilmesine karşı çıkmışlardır. Mümtaz ise birçok şairin imrendiği ve Azerbaycan'ın simge isimlerinden haline gelen Nizâmî'nin heykelini; putperest bir eylem değil, toplumun kültürel, edebi hazinesini ve tarihini sonraki nesillere aktarma aracı olarak düşünmektedir. Mümtaz yazısında Nizâmî hakkında Ziya Paşa'nın yazmış olduğu bir metni de örnek gösterir. Metnin devamında Nizâmî'nin öneminden bahsederken önce onu *dahilik rütbesine haiz olan bir şair* şeklinde takdim eder ardından adını vermediği bir filozoftan “*erbabı hüneri tanımak da bir hünerdir*” aforizmasını kullanarak, Nizâmî'yi tanımanın da bir hüner olduğunu söyler. Makalenin sonunda hamse türünün kurucusu olan Nizâmî'yi, dünyanın sonuna kadar hiçbir kimsenin hamse türünde geçemeyeceğini ve Nizâmî hakkında bir kitapçık yayınlayacağını söyler. *Kommunist* gazetesi de “İdareden” ifadesiyle “*Xəmsə-i Nizami*” kitapçığının *Kommunist* gazetesinin kütüphanesinde yer aldığı notunu düşer. Mümtaz'ın Nizâmî hakkındaki makalesi 1925 yılında *Kommunist* gazetesi neşriyatında No: 222 5. sayfada yayınlanmıştır (Mümtaz, 2006: 353-356).

1934 yılında Mümtaz, Nizâmî'nin tamamen tahrip olmuş anıtmezarını yedi ay boyunca aramış ve tekrar bir türbe haline getirilmesi için uğraşmıştır (Gasimova, 2015: 20). Gence'de bulunan bu türbe, o günden beri Nizâmî'nin mezarı olarak görülmekte ve ziyaretçilerin akınına uğramaktadır. DİA'da *Nizâmî-i Gencevî* maddesini yazan Mehmet Kanar, ona atfedilen mezar taşının şüpheli olduğunu söylerken (2007: 183-185); Naci Tokmak çevirisiyle hazırlanan Nizâmî'nin *Leylâ ile Mecnun* kitabının biyografi bölümünde Gence'de vefat ettiği ve türbesinin de orada olduğu belirtilir (2013: 1).

4.2.3.9. Molla Qasım və Yunis İmrə

Salman Mümtaz makalesinin başında Türkçe konuşan halkların tamamında Yunus Emre'nin bilindiğini ve kendisinin çok büyük tesiri olduğunu belirtir. “*Bu böyük Türk sufisinə dair ətraflı və mütəəddid yazı yazanlar olmuşdur ki, i biz o söylənilmiş sözləri bir daha təkrar etmək niyyətində deyilik*” ifadeleriyle Yunus Emre'den birçok münevverin bahsettiğini, kendisinin ise onun başka bir mevzusunu, *Molla Qasım* 'dan etkilendiğini ve kendisine nazire yazmasını ele alacağını söyler. Yavuz Akpınar, Azerbaycan edebiyatı

tarihinde Yunus Emre'den bahseden ilk kişinin Salman Mümtaz olduğunu söyler. 1991 yılında düzenlenen Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu için kaleme aldığı yazısı³⁸, Mümtaz'ın Yunus Emre ve Molla Qasım hakkındaki makalesine dairdir (Akpınar, 1994: 201). Mümtaz bu makalesinde Molla Qasım'a ait olan bir şiir ile Yunus Emre'ye ait bir şiiri kıyaslar. Bu kıyas üzerinden Yunus Emre'nin konu, şekil, redif ve şiirin yapısı hususlarından Molla Qasım'dan etkilendiğini ve ona yazılmış bir nazire olduğunu söyler. Akpınar ise bu Yunus Emre'ye ait olarak ele alınan bu şiirin, başta Gölpınarlı olmak üzere birçok araştırmacı tarafından Yunus'a ait bir şiir olarak kabul edilmediğini söyler. Ayrıca makalede Molla Qasım'a ait olduğu söylenen şiirin, yine Azerbaycan halk şairlerinden olan Hasta Qasım'a ait olarak gösterildiğinin altını çizer. Hasta Qasım ise kaynakların çoğunda belirtildiği üzere Yunus Emre'den çok uzun süre sonra yaşamış bir şairdir. Bu değerlendirmelerin neticesinde her iki tarafa da addedilen şiirlerin o kişilere ait olması şüphelidir ve bu sebeple tartışmasız olarak kabul edilebilen tek şey, Qasım adlı bir şair ile Yunus Emre'nin aynı dönemde yaşamış olmasıdır ki Akpınar'da bu sonuca varmıştır (1994: 203-205).

Mümtaz, makalenin sonunda Yunus Emre'nin Molla Qasım'dan aleni bir şekilde etkilendiği sonucuna varmaz. Aralarında bir nazire yazıldığı kanaatindedir ve fakat bu nazirenin Molla Qasım'dan ziyade Yunus Emre tarafından yazıldığı görüşü onun için daha olasıdır. Yine de net bir kanıya varabilmek için ellerinde Molla Qasım'a ait bir divan veya başka materyaller olması gerektiğini de belirtir. Mümtaz'ın bu makalesi *İnqilab və Mədəniyyət* dergisinde 1929 yılının birinci sayısında, 43-44. sayfalar arasında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 360-364).

4.2.3.10. Dünya Şairi Firdovsi

Makalenin başında Mümtaz'ın Firdevsî üzerine bir güzelleme vardır. Mümtaz Firdevsî'yi şu cümlelerle tanımlar: “*Şairlik sahasında bin yıl önce tabiatın en yüksek, en âli rütbesi olan dahilik ile taltif edilen dahi-yi âzam Ebü'l Kasım Firdevsî.*” Mümtaz aynı güzellemeleri Firdevsî'nin en önemli eseri olan *Şâhnâme* için de yapar ve bu eserin

³⁸ Türkiye'de Azerbaycan edebiyatıyla ilgili yapılan çalışmalarda Salman Mümtaz'ın adı birçok yerde kısa bir şekilde geçmiştir. Fakat kendisiyle ilgili yapılan tek bir çalışma vardır ve o da Yavuz Akpınar'a aittir. “*Azerî Edebiyatında Yunus Emre*” başlığıyla yazılmış makalede, başlık isminden belli olduğu gibi makalenin ana konusu Salman Mümtaz'dan ziyade Yunus Emre'dir. Yine de kaynak taramamızda karşımıza çıkan tek teferruatlı çalışmanın bu olması hasebiyle özellikle belirtme ihtiyacı duyduk.

ölümsüz olduğunu söyler. Mümtaz, dili, dini ve ırkı fark etmeksizin dünyanın her yerinde Firdevsî'nin tesirinin görüldüğünü ve bu yüzden onun bir *dünya şairi* olduğunu söyler ki makale başlığının alt metni de budur. Mümtaz bu makaleyi, “*Dünya şairi büyük Firdovsinin min illik yubileyi münasibətlidir ki*” ifadelerinden görüleceği üzere Firdevsî'nin doğumunun bininci yılı münasebetiyle yazmıştır. Metnin devamında temmuz ayından beri Moskova-Bakü arasında sık seyahat ettiğini söyleyen Mümtaz, görüştüğü her münevverde bu kutlamanın heyecanını gördüğünü söyler. Onun adına düzenlenecek geceye istinaden yazı yazarlar için de Firdevsî hakkında yazı yazmanın alelaide bir çalışmayla mümkün olamayacağını, onun hakkında etraflıca düşünmek ve derin araştırmalar yapmak gerektiğinden bahseder. Bununla beraber Firdevsî için düzenlenen etkinliğe ekonomik anlamda gösterilen bağışlara dikkat çeker. Mümtaz bu noktada *Müsavat Partisi* üyelerini eleştirir. Ticaretle uğraşan üyelerin Sâbir'e yardım etmediklerini, sadece 2-3 bin manat ile Sâbir'in vakitsiz bir şekilde ölmesine engel olabileceklerini söyler³⁹. Bununla beraber Sâbir'in Firdevsî'ye ait tüm eserleri tercüme edebilecek yetkinlikte olduğu da belirtir. Rasim Tağıyev bu noktaya *redaktör* notu ile dipnot düşer ve bu eleştirilerin gerçeklikle çok bağdaşmadığı düşüncesindedir. Çünkü *Müsavat* üyeleri *Pantürkist* olarak suçlanıyorken, onlara taraftar bir beyan da bulunmak Mümtaz'ın da başına iş açabilirdi. Mümtaz'ın eleştirilerinde samimi olsa bile o *Müsavat* karşıtı bir konumda değildi (2006: 371-372).

Mümtaz ayrıca Firdevsî'den etkilenen bazı şairlerin, ondan etkilenecek yazdıkları şiirlerden örnekler verir. Bu şairlerden bazıları Kadı Burhaneddin, Nesîmî, Fuzûlî, Qətran, Bağdatlı Rûhî, Kavsi, Zâkir, Mirza Fethali Ahundzâde ve Nizâmî başta olmak üzere daha birçok şair vardır. Mümtaz ayrıca Sâbir'in, *Səyavuş* destanını *Şâhnâme* vezniyle tercüme ettiğini ve tamamlanmış bir şekilde Sâbir'in “*Hophopnâme*” eserinde yer aldığını söyleyerek bu tercümeden örnek verir:

“Təmam oldu bir həftə, əmr etdi şah,

Səfəralıq etdi dübarə süpah.

³⁹ Mümtaz'ın burada kast ettiği şey Sâbir'in karaciğer hastalığına yakalanması ve ameliyat olması için gereken tedavi masraflarının karşılanamamasıdır. Tedavi masrafları için başta Mümtaz olmak üzere *Molla Nasreddin* dergisi üyeleri aralarında para toplamış, Sâbir de evindeki tüm eşyaları satmıştır. Tedavi için gereken para toplanmış olsa da hastalığı ilerlemiş ve doktorlar yapabilecekleri bir şey kalmadığı için onu geri çevirmişlerdi.

*Açıldı dəri-gəncü babi-kərəm,
Gühər saçdı eyzən səhabi-kərəm.
Zərü simü mehrü külahü kəmər,
Əmudü Sənanü xədəngü sipər.
Tila kisə-kisə, göhər övc-övc,
Xədəm dəstə-dəstə, həşəm fəvc fəvc.”*

Mümtaz, Firdevsî'den etkilenen Azərbaycan şairlerini ikiye ayırır. Bunların ilki Firdevsî'den bazı noktalarda etkilenenler iken diğer grup ise Firdevsî'nin neredeyse her yönünde etkilenmişlerdir. Firdevsî'nin bu şairler üzerindeki tesirinin ana sebebi *Şāhnāme* eseridir. Hatta birçok şair eserlerini *-nāme* adıyla isimlendirmiştir. Firdevsî'den sonra ise şehname türünde eserler yazanların en çok Karakoyunlu ve Akkoyunlu devirlerinde görüldüğünü söyler. Mümtaz makalesini bitirmeden önce, “*Firdovsinin Azərbaycan şairlərinə olan təsirini də könlüm istədiyi kimi yazmağa müvəffəq olmadım*” ifadesinden de görüleceği üzere Firdevsî'nin Azərbaycan şairleri üzerindeki etkisini istediği şekil ve safhada izah edemediği düşüncesindedir. Mümtaz'ın bu makalesi *İnqilab və Mədəniyyət* dergisinde 1934 yılının No: 9-10, 30-35. sayfalar arasında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 380-368).

4.2.3.11. Qutqaşınlı İsmayıl Bəyin Həyatı

“*Reşit Bey ve Saadet Hanım*⁴⁰” hikâyesinin yazarı İsmail Bey Kutkaşınlı, Mümtaz'ın özellikle önem verdiği bir isimdir. Bu makalesinde de onun kısa bir biyografisini yazmış ve kendisinin verdiği bilgiler dışında başka hiçbir kaynak olmadığını şu cümlelerle belirtmiştir: “*İsmayıl bəyin haqqında aşağıdakı vəsiqələrdən başqa, bu gün əldə heç bir yazılı mənbə və məxəz yoxdur.*”

Mümtaz, bu bilgileri Şamahı, Şeki, Kebele ve Kutkaşın şəhirlərində yaşlı və bilgin kişilərdən toplamışdır və əldə edibildiyi bu qısa məlumatların doğru olduğunu

⁴⁰ “Reşit Bey ve Saadet Hanım hacimli bir eser olmayıp hikâye kitabı niteliğindedir. Eser, 1835 yılında Fransızca kaleme alınmıştır. Azərbaycanlı araştırmacılar eserdən 1932 yılında haberdar olmuş, ilk dəfə Salman Mümtaz tərəfindən 1939'da ‘Edebiyat’ gazetesində Azərbaycan Türkçesinde nəşredilmişdir. Eseri bulan Salman Mümtaz’dır.” Ümit Akın, İsmail Bey Kutkaşınlı'nın “Reşid Bey ve Saadet Hanım” Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme, s. 73.

kanaatindedir. Bilgilerin doğruluğunu ise İsmail Bey'in adının geçtiği bir koşma ve bir manzume üzerinden tasdik etmiştir ki kendisi hakkında yazılmış başka bir kaynak yoktur. Mümtaz, elindeki şiirler ve konuştuğu kişilerden aldığı bilgileri kıyaslayarak varabileceği en nihai sonuca varmıştır. Buna göre İsmail Bey, varlıklı ve saygın bir ailenin evladı olarak Kutkaşın'da doğmuştur. Babası Kəlbəli Sultan, yaşadığı bölgedeki efrat tarafından saygı gören, Çar hükümetine karşı olan, siyasi bağlantılar kurmaktan çekinen ve politikayı sevmeyen dindar biriydi. İsmail Bey erken yaşlarda Çar hükümetinin asimile etme politikaları neticesinde ısrarla Rus okullarına davet edilmiştir; babası Kəlbəli Sultan diğer oğlunu İstanbul'a göndererek onun Çar yönetiminde kurtarsa da aynı şeyi İsmail Bey için yapamamıştır. Fakat İsmail Bey, ilk tahsilini medreselerde aldıktan sonra eğitimine Rus okullarında devam etmiş, Rus idarelerinde sözü geçen önemli bir adam olmasına rağmen Çar yanlısı veya Rus hayranı olmamıştır. Kebele şehrinde yaşayan halk, Rusların yayılma ve zorla göç ettirme politikalarına maruz kalacaklarını anladıkları vakit İsmail Bey'e danışmışlar ve ondan yardım istemişlerdir. İsmail Bey ise bölgede yaşayan halkın sahip olduğu tüm varlıkları satın aldığını söyleyerek, Rus yetkililerin ve memurların gelmeleri durumunda toprakların ve evlerin kendisinin bünyesine olduğunu, her ne talepleri varsa İsmail Bey ile görüşmeleri gerektiğini tembih eder. Böylece Rus yetkililer, siyasi sınıfta üst mertebelerde olan İsmail Bey'in varlığını gasp edemeyeceklerdi. Yaptığı bu hareket sebebiyle halkın hafızasında yer edindi ki Mümtaz'ın onunla ilgili bilgi edinebilmesinin belki de yegâne sebebi buydu (Mümtaz, 2006: 393-395).

İsmail Bey çok iyi Rusça bilirdi, Rusça yazılmış bir hukuk kitabını kolayca tercüme edebilecek donanıma sahipti. Bunula beraber Farsça ve Türk dillerini de konuşabilirdi. Yılın dokuz ayını Şamahı'da, üç ayını ise Kutkaşın'da geçiren İsmail Bey, Dağıstanlı bir hanımefendi olan Bikə Hanım'la evlenmiştir. Eşiyle beraber hac vazifesini yerine getirdikten sonra Hacı İsmail Bey diye anılmaya başlamış; düğünlerde, bayramlarda onun adına yazılan koşmalar âşıklar tarafından söylenir olmuştı. Mümtaz'ın bahsettiği manzumeleri, o devirde hanlıkların teşkil ettiği Azerbaycan topraklarında Çar hükümetinde bulunan birçok yönetici hakkında şiir yazan Kasım Bey Zâkir yazmıştır. Mümtaz bu şiirleri olduğu gibi bent bent aktarmıştır. Bu örneklerden bir dördlük şu şekildedir:

“Həzrəti-İsmail olsun dəlilin,

Yetiş imdadına pirü əlilin,

Necə fərzəndinə ol dəm Xəlilin

Cəbrayıl gətirdi qurbanı mədəm.” (Mümtaz, 2006: 396)

Makale içerisinde İsmail Bey Kutkaşanlı hakkında başka bilgiler ve detaylar da mevcuttur. Biz burada daha önemli gördüğümüz bilgileri vermeye çalıştık. Mümtaz, makalenin sonunda da İsmail Bey’in önemine ve Azerbaycan edebiyatındaki yerine değinir. Mümtaz’a göre Modern Azerbaycan Edebiyatının kurucusu olan Mirza Fethali’nin “*Aldanmış Kevakib*” eserinden bahsetmek isteyen birinin, öncelikle “*Reşit Bey ve Saadet Hanım*” hikâyesinden haberdar olması ve onu ele alması gerekir. Son olarak İsmail Bey’in, Hacca gitmesinden ve Rus ordusunda topçu başı olmasından dolayı *General Hacı İsmail* şeklinde de anıldığını söyler. Mümtaz’ın bu yazısı *Ədəbiyyat Qəzetəsi*’nin 8 Temmuz 1936 tarihindeki No: 14 (64) sayısında 3. sayfada yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 400–401).

4.2.3.12. Sabir Haqqında Xatirələr

Mümtaz, ona edebiyatı sevdiren ve büyük bir hayranlık duyduğu Sâbir hakkında geniş bir hatıra yazısı yazmıştır. Yazısına Sâbir’in 1893 yılında Aşkabat’a ikinci kez gelişinden bahsederek başlar. O yıllar Mirza Esedullah’ın mektebinde okuyan Mümtaz, cuma akşamları medresenin öğrencilerinin katıldığı ezberledikleri şiirler üzerinden karşılıklı şiirleşme yaptıklarından bahseder. Bu şiirleşmelerden birinde rakip rakip talebe grubunun üyelerinden olan arkadaşı Əmiraslan, Mümtaz’ın okuduğu şiire karşılık “s” harfi ile başlayan bir bent okuması gerektiğinde aklına bir şiir gelmez. Vakti dolmak üzereyken bir şiir hatırlar ve bunu okur. Fakat okuduğu bent, aralarındaki şiirleşmenin konu ve kurallarına uygun olmadığı için mağlup olurlar. Mümtaz, arkadaşı Əmiraslan’ın okuduğu bendi kabul etse de arkadaşları tarafından kabul edilmez ve galip gelirler. Galibiyete rağmen okunan bu bentten etkilenen Mümtaz, kime ait olduğunu arkadaşına sorduğunda *Ələkbər* cevabını alır ve kendisiyle tanışmak istediğini söyler. O sıralar Aşkabat’ta olan Sâbir, bir kervansarayda konaklamaktadır ve arkadaşının yardımlarıyla oraya giderek onunla sohbet etme fırsatı bulur. Mümtaz, ona edebiyatı ve özellikle şiiri sevdiren adamla artık canlı kanlı tanışabilmiştir (Mümtaz, 2006: 427-429).

Mümtaz'ın Sâbir'e olan hayranlığı en net şekilde kendisinin şu ifadeleriyle açıklayabiliriz: “*Hususen ‘Hophop’ imzası ile mecmuada derç olunan şiirlere tam manası ile vurularak valeh ve meftun oldum.*” Onun özellikle bu imza ile yazdığı şiirlerin o dönemki hiçbir şaire benzemediği ve kendine has bir üslubu olduğu düşüncesindedir. Üstelik Mümtaz, çocukken Sâbir’le tanışma fırsatı bulduktan sonra kendisiyle hiç karşılaşmamıştı; Sâbir’in dostu olan Hacı Kazım Bey Qabil’den, *Hophop* imzasının Sâbir’e ait olduğunu söyleyene dek bu imzanın kime ait olduğunu da bilmiyordu. Bu gelişmeden sonra Mümtaz’ın Sâbir’e duyduğu hayranlık yukarıda belirttiğimiz gibi artık meftun bir almıştır. Dahası Mümtaz, Sâbir’in etkisini kendi kalemine görmeye ve ondan ilham almaya başlayınca halihazırda yazmış olduğu şiirleri atmıştır: “*Başqa yoldaşlarıma olduğu kimi, Sabirin mənə də böyük təsiri olmuşdur. Onun şeirlərini oxuyandan sonra o tarixə kimi əski üsulda söylədiyim bütün şeirlərimi atdım və onun səbkisində satıra yazmağa başladım*” (Mümtaz, 2006: 430).

Mümtaz, hatıralarının son bölümünde Sâbir’in zamanında takdir edilmediğini, edilmesinin de pek mümkün olmadığını söyler. Çünkü ona göre her şahıs, *böyük insanı* ve *böyük şairi* tanıyamaz. Sâbir sadece Azərbaycan için değil, bütün şark edebiyatları için önemli bir şairdir. Mümtaz’ın Sâbir’le ilgili bu yazısı *Ədəbiyyat və İncəsənət* gazetesinin 23 Mayıs 1970 tarihli sayısının 8-9. sayfalarında yayımlanmıştır (Mümtaz, 2006: 437).

4.2.3.13. Reşit Bey ve Saadet Hanım Hikâyesinin Tarihçesi

Mümtaz, “*Yüz İl Bundan Əvvəl Azərbaycan Nasiri*” başlığıyla kaleme aldığı yazısında *Reşid Bey ve Saadet Hanım* hikâyesinden nasıl haberdar olduğunu, bulmak için gösterdiği gayreti, başından geçenleri ve eseri açığa çıkarabilmek için kimlerle görüştüğünü anlatmaktadır. Metnin alt başlığı da “*Hekayənin əldə edilmək tarixçəsi*” şeklindedir. İsmail Bey Kutkaşınlı’nın hem kendisinden hem de *Reşit Bey ve Saadet Hanım*⁴¹ hikâyesinden önceki bölümlerde ana hatlarıyla bahsettik. Bu metni ise olayın detaylarını daha net verebilmek açısından Türkçeye aktarılmış bir şekilde ele alacağız. Nitekim Salman Mümtaz’ın bu yazısı hem önem hem içerik ve hem de amaç bakımından diğer yazılarından farklılık gösterir.

⁴¹ Hikâyenin muhtevası için bkz: Vefa Savaşkan, “Azərbaycan Əitimcilerindən İsmail Bey Gutğaşınlı və Avropa Etkisində yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey və Saadet Hanım”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.

“Medeniyet ve edebiyat tarihine canlı ve şerefli sayfalar bahşeden ‘Reşit Bey ve Saadet Hanım’ hikayesini bulup meydana çıkarmak şerefini tarih bize nasip etti ki bu bizim açımızdan çok büyük bir şereftir. Bu küçük hikâyenin bulunup meydana çıkmasının şahsına münhasır çok büyük ve çok ilginç bir hikâyesi vardır ki eğer tamamı yazılsa hikâyenin kendisinden daha büyük bir hal alır. Hülâsa bu sürecin hakikatini anlattığımız gibidir.

Miladi 1907 yılında ben, bu eserin mevcudiyetinden tamamen bîhaber idim. O tarihte yolum Sibirya’nın Barnaul şehrine düştü. Tesadüfen bir orta yaşlı muallimle tanıştım. Voyushovski sülalesinden olan bu adam aslen Varşovalı olsa senelerdir Barnaul’da yaşamaktaydı. Edebiyatla yakından ilgilenen bu adamın anne tarafı Polonya Müslümanlarındandı. Bundan dolayı kendisine Varşova’da yaşayan ve oranın matbuatına hizmet eden *Büruhanski* ailesi hakkında sorular sordum. Sorduğum sorulardan benim edebiyat heveslisi olduğumu anladı. Söz arasında Kafkasyalı bir Tatar edibinin geçenlerde Varşova’da, Fransızca yazılmış ilginç bir hikâyenin varlığından bahsetti. Hiç duymadığım bu malumat beni meraklı bir hale düşürdü. Eserin adını ve müellifinin kim olduğunu sorduğumda ise bana eseri okumadığını ve yazarını da tanımadığını söyledi. Ancak o eserin durumu hakkında dostu olan Polonyalı zadeğân *Pervim Kvinto*’dan birkaç şey duyduğunu söyledi. Verdiği cevaptan tatmin olmadığını hissedince, bana arkadaşından bilgi almaya çalışacağını ve alabilirse bana ileteceğini vaat etti. Teessüf olsun ki o sözünü tutmadı veya tutamadı. O tarihten iki yıl sonra, 1909 yılında ben *Molla Nasreddin* dergisini Türkistan, Buhara, Hive, Orenburg, Kazakistan, Zabaykalskiy ve Sibirya’da yaygınlaştırmak için geniş bir plan tertip etmiştim. Planımı hayata geçirmek için bir boyunca o yerleri gezip dolaşmam gerekiyordur. Seyahatimde *Semireç* vilayetinin merkez olan *Verni* şehrine uğradım. Tesadüfen orada muhterem bir Tatar doktor ile tanıştım. Güzel terbiyeli ve haysiyetli olan bu adam sevimli bir baba idi. Cana yakın ve hoş sohbetli olan bu gümüş saçlı ve sakallı doktorun kalbinde hala Kafkasyalılara karşı ayrı bir muhabbet vardı. Sülalesi ise *Batırşin* idi. Seyahatimden dolayı beni tebrik etti ve *Molla Nasreddin* dergisine de abone oldu. Sohbetimiz arasında edebiyat ve matbuattan söz açıldı. ‘*Din ve Maişet*’ dergisinin müdürü olan molla Veli’ye sövdü, ‘*Şura*’ dergisinin müdür Rızaeddin Kadı’yı ise övdü. Hayatı boyunca *Molla Nasreddin* dergisi kadar güzel

bir dergi görmediğini söyledi. Geçenlerde Kafkasya'yı büyük alim kişilerin ziyaret ettiğini ve bazılarının hala orada olduğunu söyledi.

İsmail Bey'i, Mirza Fethali'yi ve Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî'yi tarif ve tavsif etti. İsmail Bey'in romanından, Mirza Fethali'nin komedyalarından aldığı zevki tasavvur edemeyeceği kadar beğendiğini söyledi. Ben *Batırşin*'in sözlerinden İsmail Bey'i, *Tercüman* gazetesinin müdür *Gasprinski* İsmail Bey zannettim ve *Voyuxovski*'nin Bahçesaraylı İsmail Bey'i sehven Kafkasyalı zannettiğini düşündüm ve onun Kırım Tatarlarından olan İsmail Bey'i, Kafkasyalı sandığını ve bana yanlış bilgi verdiğini zannettim. Olayı daha net anlayabilmek için *Batırşin*'den Kafkas ediplerinin eserlerini nerde ve nasıl okuduğunu, İsmail Bey'in de hangi İsmail Bey olduğunu sordum. *Batırşin* bana Kafkas Tatarlarından olan İsmail Bey *Qüdrətşin*'den bahsettiğini söyledi ve o kitapların hepsini vaktiyle *Vladikafkasya*'da bulunan *Kaptan Teymur Polad Dodarov* kütüphanesinde okuduğunu ekledi. Olay biraz daha karmaşıklaştı. Romanın müellifi zannettiğim Gaspıralı İsmail Bey değil, İsmail Bey *Qüdrətşin* idi. Ben yine de bu romanın İsmail Gaspıralı'ya ait olduğuna kanaat getirdim. *Qüdrətşin*'in de Tatar ismi ve sülalesi olduğunu da biliyordum. Seyahatim uzun sürdü, eve geç döndüm. Bir süre sonra, yani 1913 yılında yine bu maksatla *Validkafkasya* 'ya gittim ve hususi bir ciddiyetle bu olayı halletmek istedim. *Dodarov* sülalesinin büyüklüğü ve ailelerin ayrı yerlerde yaşamaları işimi çok güçleştiriyordu. Nihayet, birçok zahmetten sonra Karabağlı Abbas Hacıyev'le *Muhtarov* mescidinin imamı Dağıstanlı Yusuf Efendi'nin yardımları sayesinde *Dodarov* sülalesinden bir aileye ulaşmaya muvaffak olduk. Malumdur ki *Kaptan Teymur Polad* generallik rütbesine kadar yükselmiş ve Rus-Japon savaşında da hayatını kaybetmiştir. Yalnız *Kə'bəxan* adında bir hanımı kalmıştır ki o da kentte yaşıyor ve zaman zaman şehre geliyordu. Meseleyi halletmek için *Kə'bəxan* 'ı görmeye mecburdum. Kente gitmemiz ne benim ne de dostlarım için mümkündü. On beş günden sonra *Kə'bəxan* geldi ve *Torçin* sülalesinden bir adamın evine gitti. Ben bu arkadaşlarımla beraber onun gittiği eve vardım. Kadın bizi Yusuf Efendi'nin hatırına kabul etti. Şu sıralar hayatta olup olmadığından bihaber olduğum *Kə'bəxan* Hanım o sıralar altmış yaşlarında idi. Orada bulunmamıza sebep olan konuyu açtık, sorularımızı sorduk ve *Teymur Polad*'tan sonra kütüphanenin telef olduğunu ve ortadan kaldırıldığını söyledi. İsmail Bey'in romanının ise aklında kaldığından bahsetti. O romanı ise Mehdiqulu Han Usmiyev'den emanet alıp

okuduğunu ve ona geri verdiğini söyledi. Ben İsmail Bey'in kim olduğunu ve eserin adını sorduğumda ise İsmail Bey'in Tatar olduğunu, romanında Fransızca 'Şamil Bey ve Saadet Hanım' adlı bir hikâyeden ibaret olduğu cevabını verdi. Teşekkür edip evden çıktık. *Kə'bəxan*'ın verdiği bilgiler beni tatmin etmedi. Bu eserin belki de Şeyh Şamil hakkında yazıldığını düşündüm. Daha da merak etmeye başladım. Ertesi yılı Şuşa'da geçirme fikriyle Tiflis'e gittim ki burada 'Hatif İsfahani' hakkındaki kitabımı da bastırabilirdim. Mehdiqulu Han Usmiyev'in vefatından dolayı, Doktor Kerim Bey Mehmandarov'un vasıtasıyla Xasay Han Usmiyev'le tanışmak istiyordum, çünkü o benim tanıdığım insanlardan değildi. Tiflis'e gelirken Mirza Celil'in şehirde olmadığını ve Xasay Han'ın da Rusya'ya gittiğini öğrendim. Şuşa seferinden vazgeçip, Tiflis'te Hatif'in kitabının basımı için uğraştım. Tiflis'te kaldığım sürede her bir okuryazara İsmail Bey'in ve onun yazdığı 'Şamil Bey ve Saadet Hanım' hikâyesini bilip bilmediklerimi sordum ama bilen çıkmadı. Bazı önemli aydınlar ile görüştüm; o devirde yazılmış sözlük ansiklopedi ne varsa hepsini kontrol ettik ama İsmail Bey hakkında bir şey bulamadık.

Belki Feridun Bey Köçerli bilir diye düşünerek Tiflis'ten Gori'ye geçtim. Köçerli ile bir ölüm töreni sebebiyle üç gün boyunca görüşemedik. Üç günün ardından nihayet görüştük ve bana böyle bir müelliften ve hikâyeden malumatı olmadığını söyledi. Ben de eli boş meys bir şekilde Aşkabat'a döndüm.

Aradan geçen dokuz yılın ardından 1922 yılında Xasay Han Usmiyev'le Bakü'de görüştük ve bu konuda hakkında bilgi yetersizliğimi hemen gidermek istediğimi anlamıştı. Bana tam da aradığım cevapları vermeye başladı. İsmail Bey'in *Qüdrətşin*'li değil, *Qutqaşın*'lı (Kutkaşın) Hacı İsmail Bey, hikâyenin de isminin '*Şamil Bey ve Saadet Hanım*' değil '*Reşit Bey ve Saadet Hanım*' olduğunu söyledi. Olaylardaki karışıklık şimdi açığa çıkmıştı. *Batırşin*, '*Qutqaşın*' kelimesini '*Qüdrətşin*' zannetmiş ve bu yüzden onun Azerbaycanlı değil Tatar olduğunu düşünmüş. Çünkü *Batırşin*, *Əhmədşin*, *Mahmudşin*, *Dövlətşin*, *Qüdrətşin* ve bunlara benzer birçok isim ve sülale mevcuttur. Ben Kutkaşınlı İsmail Bey'in general ise nasıl hacı olduğunu, hacı ise nasıl general olduğunu düşündüm ve bu durumda benim için bir şüphe doğuruyordu. Xasay Han bana sözlerini kanıtlamak için kitabın mevcut olduğunu ve bana yarın sabah göstereceğin vaat etti. Ama bu süre benim için çok fazlaydı, o gece geçmek bilmedi. Hülasa, o uzun karanlık gecenin sonunda ışık tebdil oldu. Xasay Han da ahdine vefa etti ve kitap elime ulaştı. Neticede eserin

muharriri İsmail Bey'in Azərbaycanlı ve Kutkaşın'lı olduğu tamamen hasıl oldu. Kitabı Xasay'dan emanet aldım ve bir anca önce tercüme ettirerek bastırmayı düşündüm. O zamanlar *Azərnəşr*'de Mühiddin Bey adlı bir muharrir müdür idi. Bunca meşakkatle elde edilen bu eserin basımı Mühiddin Bey'in keyfine kurban gitti ve kendisi kalburüstü bir şekilde değerlendirip basımına onay vermedi.

O günlerde bedbahtlıktan *səpmə yatalaq* (tifo) hastalığına yakalandığım için Xasay Han'ı eve çağırarak ona emanetini geri verdim ve kitabı özenle saklamasını tembihledim. Hastalığım altı ay sürdü. Ben yatağımdan kalkana kadar Xasay Han vefat etti. Bir müddet geçtikten sonra evlerine gidip kitabı tekrar almak istesem de bunu başaramadım. Lakin ümitsizliğe kapılmadım. Belki kitabın ayrı bir nüshası başka bir yerden çıkar ümidiyle Kasım Bey Zâkir kitabıma yazdığım indekse İsmail Bey'in kitabıyla ilgili tanıtım metni ekledim.

1932 yılına kadar kitabın durumuyla ilgili yeni bir gelişme olmadı. O yılın sonlarına doğru Azərbaycan Devlet Müzesine *elmi işçi* tayin edildim. Müzedeki matbu ve gayri matbu eserleri tetkik ederken birdenbire dosyaların üzerinde yazan Kutkaşınlı kelimesi gözüme çarptı. Bu dosyanın numarası 3814 idi. Dosyanın içeriğine baktığımda ise kitabın olmadığını gördüm. Diğer yetkililer bana bazı kitapların Azərbaycan'ı Öğrenme Cemiyetine bağışlandığını söyledi. Cemiyeti arayıp kitabın durumunu sorma çabasız da neticesiz kalınca yine Devlet Müzesini aramaktan başka çaremiz kalmadı. Dört günlük arayışın ardından, ehemmiyetsiz kitaplar içerisinde bu nadir nüshayı bulmaya muvaffak oldum. Sonradan öğrendim ki benim hasta olduğum dönemde Xasay Han Devlet Müzesine görevli tayin edilmiş ve bu eseri de diğer bazı eserlerle birlikte müzeye satmış. Devlet Müzesindeki mevcut mühim nüshalarla birlikte bu eserin de ne kadar önemli olduğunu belirterek müze direktörüne rapor yazdım. Teessüf olsun ki yazdığım rapora önem vermediler. 1933 yılının sonlarında *Azərnəşr*'in '*Ədəbi İrs*' bölümüne müdür olarak tayin edilince, bu eseri müzeden emanet alarak o zaman *Azərnəşr*'in genel direktörü olan Məmməd Cuvanlı yoldaşa takdim ettim. Kitap Cuvanlı yoldaşın dikkatini çekti ve hemen tercüme edilip basılmasına icazet verdi. Benim tavsiyeme göre hikâyenin tercümesi Səlim Behbudov'a verildi ve redaktörlüğünü de kendim üstlendim. Küçük hikâyenin büyük serüveni bu şekilde gerçekleşti.”

Mümtaz, yazının sonunda “*Reşit Bey ve Saadet Hanım*” eserinin, Azərbaycan’da yazılmış ilk Avropai tarz hikâye olduğunu, ikinci hikâyenin ise “*Aldanmış Kevakib*” olduğunu söyler. Bu iki eserin yazılma tarihleri arasında 24 yıl olmasını da özellikle belirtir. Mümtaz’ın bu yazısı *Ədəbiyyat Qazəti*’nin 24 Mart 1936 tarihli No:5, 3-4. Sayfalarında ve No:6, 3. Sayfada yayımlanmıştır (2006: 392).

4.3. MOZALANBEY SEYAHATNAMESİ

*Mozalanbəyin*⁴² *Səyahətnaməsi*, *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanan seri yazılar arasında en çok beğenilen ve okunan yazılardan biri olmuştur. Seyahatnâme, oluşum şekli açısından kendi türünün yazım anlayışıyla farklılık gösterir ki Modern Azərbaycan edebiyatı için bu önemli ve orijinal bir denemedir. Ona orijinalliyini kazandıran durum ise üç yazarlı bir metin olmasıdır. Bununla beraber eser olay örgüsü açısından bir macera romanını andırsa da yazarların gezip gördükleri yerleri ve kendi deneyimlerini içerir. Eserin ortaya çıkışı ve Molla Nasreddin dergisinde basıldığı sayılar hakkında bilgi verdikten sonra eserin içeriğini ele alacağız. *Molla Nasreddin* dergisinde tefrika edilen *Mozalanbəyin Səyahətnâməsi*, Alxan Bayramoğlu ve Asif Rüstəmli’nin metin yazarlığıyla birlikte Əflatun Saraçlı’nın redaktörlüğünde 2007 yılında basılmıştır. Çalışmanın önsözünü Dilarə Məmmədova yazmış ve kendisi aynı zamanda transkripsiyonunu yapmıştır. Biz, toplu hale getirilmiş ve Latin harflerine aktarılmış olan bu çalışmayı esas aldık.

4.3.1. Mozalanbey Seyahatnamesinin Fikrî Temeli ve Ortaya Çıkışı

Mozalanbəyin Səyahətnâməsi’nin yazılma fikri, dergi yazarlarının kendi aralarındaki bir sohbet ortamında ortaya çıkar. *Molla Nasreddin*’in yazarlarından olan Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Salman Mümtaz, Qurbaneli Şerifov ve derginin sahibi Celil Memmedguluzâde’nin o dönem popüler olan ve sevilerek okunan “*İbrahimbəyin Səyahətnaməsi*”⁴³ eseri üzerine sohbet ettikleri sırada Hakverdiyev’in *Molla Nasreddin*’in de kendine ait bir seyahatnamesi olma fikrini ortaya atar. *İbrahimbəyin*

⁴² “Mozalan” kelime manası olarak “at sineği” anlamına gelmektedir. Mollanasredinçiler kendilerine has mizahi, ironik tercihlerini isim tercihinde de yansıtmışlardır.

⁴³ “*İbrahimbəyin Səyahətnâməsi*” Merağalı Zeynelabidin Meşhedi Ali Oğlu’nun (1837-1910) yazmış olduğu bir eserdir. Üç ciltlik bu eser, yazıldığı dönemde epey okunmuş ve İstanbul, Kahire ve Tiflis gibi şehirlerde basılmıştır. Aslen İran Kürtlerinden olan Merağalı Zeynelabidin’in bu eserinde, İran’daki sosyal hayatın çarpıklıkları, huzursuzluklar ve cinayetler eleştirel bir dille anlatılır. Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Hortlağın Cehennem Mektupları, s. 187.

Səyahətnâməsi'nin etkisi metnin içerisinde de görülür. Salman Mümtaz'ın yazdığı bölümde şu ifade bu duruma bir örnektir: “*Əgər Xorasanın hamamını təfəsilə başlayıb yazsam, oxucularımız elə xəyal eyləyə bilərlər ki, bəlkə ‘İbrahimbəyin Səyahətnâməsi*’nin özündən yazmışam, çünki hər nə bu bərədə yazsaq, *İbrahimbəy yazdığı kimi bir şey olacaq*” (Mümtaz, 2007: 42).

Derginin 1906 yıllarında Şerifov'un kullandığı mahlaslardan biri olan *Mozalan* kendine has bir karakter kazanmıştı. Celil Memmedguluzadə de bu karakteri öne atarak *Mozalan*'ı seyahatnamenin seyyahı olarak Türk ve Müslüman dünyasında seyahate çıkarılmasını şu cümlelerle teklif eder: “Кәлин биз Мозаланы кәздирәк, анчаг сәйаһәтнамәсини өз арамьзда бөлүшдүрәк. Нәр кәс ону өзү көрүб билдийи јерә апарыб сәјаһәт етдирсин. Охујанлар куман етмәсинләр ки, һәгигәт бу адам кәлиб бу јерләри көрүб, бу фелјетонлары јазмыш.⁴⁴” Eser yayımlanmaya başlamadan önce “*İdarədən*” imzasıyla *Mozalan* karakterinin çıkacağı seyahatteki maksadını izah eden bir yazı yayımlanır. Açıklamada *Mozalan*’nın önemi ve ana gayesi şu cümlelerle açıklanır:

“(...) *Qafqaz müsəlmanları öz vətənlərinə bələd deyillər və onlar üçün Mozalan tək bir mücahid böyük qənimətdir. Gedib hər bir yeri səyahət edər, məsələn, Gəncənin hamamlarından, Şəkinin pirlərindən, əfəndilərindən, qiraətxanasından, Bakının qoçularından, müsəlman teatrını təkfir təkfir edənlərdən, Qarabağın dağılan qəmisələrindən (komissiya), bəylərin danoslarından, hacıların əhli-iman olmaqlarından, axundların camaatın doğru sözünə cavab tapmayıb qaçıb kəndlərdə, hücrələrdə guşənişin olmaqlarından, Naxçıvanın cəməət belini inək beli hesab edib dağıdan saxsağınının, İrəvanın xanlarının millətpərəstliyindən, Şamaxının, Kürdəmirin, Göyçayın, Ağdamın... bunların hamısını yazıb bir yadigar qoyaq, biz də oxuyub özümüzü başı uca edərik*” (Məmmədova, 2007: 5).

Mozalanbey Molla Nasreddin dergisinde bu şekilde yer almaya başlar. Seyahatine Bakü şehrinden başlar ve bu bölümü Hakverdiyev yazar. Ardından seyahati devralan Salman Mümtaz, *Mozalanbey*'i Meşhed şehrine götürür. Seyahati son olarak devralan

⁴⁴ “Gelin biz *Mozalan*’ı gezdirek, ancak seyahatnamesini öz aramızda bölüşdürək. Herkes onu özü görüb bildiyi yere aparıb seyahat ettirsin. Okuyucular güman etmesinler ki, hakikaten bu adam gelib bu yerleri görüb, bu felyetonları yazmış.”

Şerifov'la Mozalanbey Erivan ve Nahçıvan şehirlerine seyahat eder (Hakverdiyev, 1971: 433).

Dergide, seyahatnamenin geçtiği bölümler genel olarak “*Mozalan*” ve “*Xortdan*” imzalarıyla yayımlanmıştır. *Mozalan* karakterinin serüvenini başlatan Abdürrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933), *Molla Nasreddin* dergisinde “*Ceyranəli, Xortdan, Həkiminuni-səğir, Lağlağı, Mozalan, Süpürgəsaqqal*” gibi imzalarla yazılar yazmıştır. Onun seyahatnâmede yazdığı bölümler derginin 1908 yılındaki 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24 ve 25. sayılarında yayımlanmıştır (Məmmədova, 2007: 6).

Abdürrahim Bey Hakverdiyev ve Salman Mümtaz'dan sonra eserin devamını yazan Qurbanəli Şerifov (1854-1917), dergideki ilk yazılarını 1906 yılında yazmaya başlamıştır; “*Mozalan*” mahlasıyla yazdığı “*Heç kəsdən qorxmuram*” ve “*Hacıləylək*” mahlasıyla yazdığı “*Qiyamətmi qopar*” adlı eleştirel yazılarıyla dikkat çekmiştir. Cesur tavrı ve iğneleyici üslubu ile *Mollanasredinçi* karakterine sahip olan Şerifov'un seyahatnâme yazıları ise derginin 1908, 7 Aralık sayısı ile yayımlanmaya başlamıştır. Seyahatnâmede “*Məşədi Mozalanbəy*” mahlasını kullanan Şerifov'un *Mozalan* serüveninin devam yazılarının yer aldığı sayılar ise şu şekildedir: 1909 No:4, 10, 18, 21, 22, 27, 28, 42, 44, 49, 50 ve 1910 No:7, 14. Qurbanəli Şerifov, uzun yıllar demiryolu işçiliğinde çalışmıştır. Bu sayede Rus meslek arkadaşlarından diğer şehirlerle ilgili malumatlar edinmiş olma ihtimali epey yüksektir. Böylelikle hayali değil, gerçekçiliği esas alan *Mozalanbey*'in ideolojisine uygun bir şekilde yazabilmiştir (Məmmədova, 2007: 11-12).

4.3.2. Salman Mümtaz'ın Seyahatnameye Katkısı ve Eserdeki Bölümü

Okuyucu olarak tanıştığı *Molla Nasreddin* dergisinin yazarı olan Mümtaz, derginin özellikle Türkmenistan bölgesinde yayılmasını sağlayan isimdir. Onun *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanan en hacimli eseri *Mozalanbəyin Səyahətnâməsi*'dir (Necefov, 1987: 9). Dergideki yazılarında “*Xortdan bəy*”, “*Sərçəqulu bəy*”, “*Eşşək arısı*”, “*Sağsağan*”, “*Çalağan*” ve “*Qorxaq*” imzalarını kullanmış ve onun kaleminde *Mozalan* karakteri Bakü, Aşabat, Goçan, Meşhed, Horasan ve Necef şehirlerini dolaşmıştır. Mümtaz'ın seyahatnâme yazıları derginin 1908 yılında çıkmış 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 38 ve 40. sayılarında yayımlanmıştır. Məmmədova'nın ifadelerine

göre onun *Molla Nasreddin* dergisindeki en hacimli yazıları *Mozalanbəyin Səyahətnâməsi* üzerinedir (Məmmədova, 2007: 8).

Salman Mümtaz'ın kaleme aldığı bölümde seyahat Bakü'ye yapılan gemi yolcuğuyla başlar. Gece gündüz süren yolculuğun ardından gemi *Krasnavodsk*⁴⁵ şehrine varır ve yolculuğa demiryolu ile devam edilir. Dağlar, beyabanlar, Türkmen obaları geçilir ve tren Aşkabat şehrine ulaşır. Aşkabat'a varır varmaz şehirdeki değişiklik dikkat çeker ve şehirdeki yenilikler yorumlanır. “*İyirmi beş il bundan qabaq bir vəhşi səhra*” olan şehirde artık su kanalları, geniş meydanlar, mihmanhânelər, hamamlar, mektepler ve gimnazyalar vardır (Mümtaz, 2007: 38). Şehirde tur atarken tanıdık simalara denk gelen *Mozalan*, Cuma namazı için camiye gider. Cuma hutbesini okuyan imam, Allah'ın yalnızca insanları Sünni-Şii olarak yaratmadığını aynı zamanda hayvanları da bu iki farklı mezhebe mensup olarak yarattığını söyler. “*Məsələn, onlar ki, xalis şiədirlər, bunlardırlar: qırqovul, bülbül, turac, qızıl quş, ceyran, maral, qızıl balıq, toyuq, quzu, şir, at. Amma onlar ki, sünnidirlər, bunlardırlar: çəyirtgə, sağsağan, sərçə, tutuquşu, uzunburun balıq, dovşan və bayquş.*” Cemaat imamın bu vaazı sonrası salavat çeker ve hatta müritlerinden bazıları kafalarını duvara vura vura ağlarlar. Mümtaz, *Mozalan* karakteri üzerinden yaptığı bu tarizle, hurafe anlatan imamları ve mezhep çatışmasını eleştirir. Müritlerindeki bu fanatiklik ise vahim bir durumdur (Mümtaz, 2007: 38-39).

Aşkabat'tan sonraki durak Goçan şehridir. Yolculuğun üçüncü gününde vardıkları şehirde artık yollarına bir *fırqon*⁴⁶ ile devam ederler. *Mozalan*, bu şehirde bir deprem yaşandığından bahseder ve şehir bu felaketten kötü etkilenmiştir: “*Qoçan şəhəri zəlzələdən sonra 20-25 verst*⁴⁷ *kənarda bina olunubdur.*” Sadece arabaların kullandığı geniş bir yol yoktur ve sokak köşeleri çamurdan geçilmez. Daha çok Ermeni tüccarların işlettiği dükkanların çoğu hakirdir ve ticaret canlı değildir. Geceyi bu şehirde geçirdikten sonra Meşhed şehrine doğru yola koyulurlar. Meşhed şehrine yaklaştıkları sırada at arabasını kullanan kişi *Mozalan*'a ağaçlık bir bölgeyi göstererek orada kutsal bir çeşme olduğundan bahseder. Seyahatnamenin bu bölümünde fantastik unsurlar göze çarpar. Anlatılana göre “*Çəsmeyi-gilas*” denilen bu çeşmenin dibi yoktur ve içinde bir *derya atı*

⁴⁵ Metinde “Krasnavodsk” olarak geçen şehrin güncel ismi Türkmenbaşı'dır.

⁴⁶ İki veya bir ata bağlı yük arabası. At arabası.

⁴⁷ Rus uzun ölçü birimi. 1,0668 kilometreye karşılık gelmektedir.

vardır. Horasan bölgesindeki atların bir kısmı onun soyundan gelmektedir. Kaçar Hanı olan Nâsırüddin⁴⁸ Şah'ın da bu çeşmeyle ilgili bir hikayesi anlatılır (Mümtaz, 2007: 41-42).

Mozalan, Meşhed şehrinde bir hazreti ziyarete gider. Yapılan tasvirlerle baktığımızda *Mozalan*'ın gittiği yerin bir medrese veya büyük bir han olduğunu söyleyebiliriz. Hazretin yeri çok şaşıktır; hatta elektrikle aydınlatılan bir yerdir. Buna rağmen mumların yakılması *Mozalan*'ı rahatsız eder. Mümtaz, burada gösteriş merakını ve yapılan israfı eleştirir. “*Bu işə mən çox təəccüb elədim*” ifadeleriyle söze başlayarak yapılan israftan duyduğu memnuniyetsizliği dile getirir (Mümtaz, 2007: 43).

Mozalan'ın Meşhed şehrinde bulunduğu süreçte Mümtaz şehrin dinamiklerini açıklamaya devam eder. İslam inancının yoğun yaşandığı bu şehirde üç binden fazla dini ilim öğrencisi, ahund, molla ve müderris; yirmiden fazla medrese ve her biri mevkuf edilmiş mülk ve bunların da birer mütevellisi olduğunu söyler. Medreselerden başka halk içerisinde de sayısız derviş, nakkal⁴⁹, dua yazıp cin tutan ve remil atan⁵⁰ insanlar vardır. Meydan yerlerinde hurafe satan mollaların fal bakması eleştirilir ve onların öğrencisi olacak gençlerin bu bozulmuşluğa dahil olması da içler acısıdır: “*Həzrətin xüddəmları adam aldatmaqda, zəvvar soymaqda daha ustadırlar, şəhərin dilənçisinin həddi-hesabı yoxdur.*” *Mozalan*, meydandaki bu avam yapıyla ilgili gözlemini dile getirdikten sonra yakın bir ahabıyla görüşmek için bir medreseye gider. Medresedeki bir talebe, arkadaşının pazara gittiğini ve bir saate kadar geleceğini söyler. *Mozalan*, arkadaşını beklerken bu talebeyle sohbet etmeye koyulur. Medresede hangi dersler okutulduğunu sorduğunda “fıkıh, mantık, retorik, beyan⁵¹” cevabını alır. *Mozalan* başka ders görüp görmediklerini sorduğunda ise öğrenilecek başka bir ders olmadığı cevabını alır. Buna karşılık “*elmi-həndəsə, elmi-məadin*⁵², *elmi-nəbatat, elmi-heyvanat, elmi-hikməti-təbiət*,

⁴⁸ Nâsırüddin Şah (1831-1896) Kaçar hanedanının üçüncü hükümdarı Muhammed Mirza Şah'ın oğludur. Beş yaşında veliaht tayin edilmiş ve 1847 yılında amcasının yerine Azerbaycan valisi olmuştur. Edebiyata karşı ilgi duymuş ve şiirler yazmıştır. İktidarının ellinci yılında Mirza Rızâ-yi Kirmânî tarafından gerçekleştirilen bir suikast sonucu 1896 yılında öldürülmüştür. Suâd Pîrâ & Osman Gazi Özgüdenli, “Nâsırüddin Şah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXII, s. 405-406.

⁴⁹ Arapça, “نقل” *nakl* “Götürmek, taşımak” kelimesinden türemiştir. 1. Taşıyan, nakleden kimse. 2. Duyduğu hikâyeleri başkasına anlatan kimse, hikâyeci, masalcı.

⁵⁰ Arapça, “رمل” *remil* “kum” anlamındadır. Nokta ve çizgilere dayanarak gaybı keşfetme, gelecekte haber verme, fal bakma. Bu işlem özellikle kum üzerinde yapıldığı için bu kelimeden türemiştir.

⁵¹ Metindeki orijinal halinde derslerin adı şu şekildedir: *Fiqh, Məan, Bəyan, Məntiq*.

⁵² Maden, metalürji.

elmi-coğrafiya, *elmi-təbərətülər*⁵³, *elmi-nücum*⁵⁴ gibi ilimleri örnek olarak gösterdiğinde ise “*Biz münəccim olmayacağıq ki, elmi-nücum oxuyaq.*” *Mozalan* bu cevap karşısında bir hayli şaşkınlığa uğrar. Bu cevap ona daha önce yaşadığı bir durumu hatırlatır ve bunu anlatmaya başlar. Daha önce Necef şehrinde hangi dersleri görüyorsunuz sorusuna bir talebeden dünyada ne kadar ilim varsa hepsini gördüklerine dair bir cevap alır. Bunun üstüne o talebeye elinde 26 birim para olduğunu, bu paranın yarısını birine, üçte birini başka bir kişiye ve altıda birini de bir başkasına verecek şekilde nasıl bölebileceğini sorar. Talebe kendisinden bir müddet dileyip gider. Üç haftanın ardından talebe hala soruyu çözüp gelmiş değildir. Hatta talebe soruyu büyüklerine götürmüş, şehrin ulema sınıfı dahi soruyu çözememiştir. *Mozalan* bu durum karşısında hicap duyar, bu soruyu 8-9 yaşlarındaki bir çocuğun bile çözebildiğini söyler. Ulema sınıfının matematik ilmini öğrenmemeleri durumunda bu işin böyle sürüp gideceğinden, onların matematiği bilmemesi durumunda da sonraki nesillere kimsenin öğretemeyeceği uyarısında bulunur (Mümtaz, 2007: 49-51).

Mozalan’ın yolculuğu Erivan şehrinde Qurbaneli Şerifov’un eline geçer. Bu bölüm Salman Mümtaz’ın kaleminden çıkmamış olsa da dikkat çeken bazı olaylar zuhur eder. Bu olaylardan biri Ordubad şehrinde yaşanır. Ordubad gezisinin notlarına ilimden bahsedilerek başlanır. İnsanlar için rahat bir hayatın terakkisi ilimle sağlanabilir. Elektriğin ve buharlı gemilerin icadı insanlık için büyük nimettir ve ilme, fenne yönelmek gerekir. Ordubad şehrindeki ilim irfan sahibi insanları görmek de *Mozalan*’ı heyecanlandırır. *Mozalan* burada daha önce kendisinin yapmış olduğu bir keşiften ve bunu Avrupalı etnograflara sunduğundan bahseder. Kabir ziyareti bahanesiyle bir mezarlığa giden *Mozalan*, buradaki mezarlardan ikisi erkek ikisi kadın olmak üzere dört kafatası çıkarır. Bu kafataslarının fizyolojik tahlillerini yazar ve bir kutuya koyup, gümrükte dikkat çekmemesi için üzerine ‘kuru meyve’ yazarak Oxford Üniversitesine gönderir. Bunun üzerine de Darwin’e göndermede bulunur. Charles Darwin’in bir kitabından bahseden *Mozalan*, üçüncü bölüm 127. sayfasındaki hayvan bahsine değinir. Onun kitapta verdiği bilgilerin eksik veya yanlış olduğunu, Kafkas halklarını yazarken Ordubad şehrindeki insanları farklı bir sınıfta incelemesi gerektiğini söyler. Kendisinin

⁵³ Jeoloji.

⁵⁴ Astronomi.

yolladığı kargoya itibar edilmemesine teessüf eder. Şerifov'un burada kullandığı dil ne alaycı ne de eleştireldir. Anlattığı bu olay gayet gerçekçi bir üslupla aktarılmıştır (Şerifov, 2007: 56-57).

Mozalan, Ordubad şehrinin mukaddes bir şehir olduğunu ve ahalinin çoğunu molla veya seyitten oluştuğunu söyler. Caddedeki her insanın elinde tesbih vardır. Camilerinden on iki ay boyunca mersiye sesi gelir. Bu molla ve seyitlere duyulan saygı özellikle dört yılda bir tazelenir. Bunun sebebi ise dört yılda bir yapılan “qlava” (belediye reisi) seçimidir. *Qlava* adayları oy toplayabilmek için molla ve seyitlerin eteklerinde gezer, neredeyse onlara kulluk ederler. Onların nüfuzları o kadar yoğundur ki gazeteyle fetva ilan edebilirler. Seçimi kazanmanın yolu, “bir iş molla və seyidsiz baş tuta bilməz” ifadelerinden de görüleceği üzere molla ve seyitlerin elinden geçer (Şerifov, 2007: 57-58). Ramazan ayını Ordubad şehrinde geçirirken, *qlava* seçimlerinin şehirde büyük bir hengameye sebep olduğunu ve oruç dahi tutmanın pek mümkün olmadığından bahsedilir. Ramazan ayının sükutundan ziyade seçimlerin keşmekeşliğinin yaşandığı şehirde değil kendisinin, şeytanın bile kalamayacağını söyler *Mozalan*: “Orda mən deyil, şeytan belə qala bilməzdi.” Bu sebeple şehirden ayrılıp eski ismi “*Qaryagin*” olan *Fuzuli Rayonuna* geçer (Şerifov, 2007: 63).

Mozalanbəyin Səyahətnâməsi, belli bir olay örgüsüne sabit kalarak, edebi bir üslup ve anlayışla yazılmış bir metin olmaktan uzaktır. Olaylar, yazan kişilerin gerçek yolculuklarından esinlenilerek kaleme alınmıştır. Bu sebeple eserin edebini değerini incelemek pek mümkün değildir. Üstelik metinde geçen serüvene bazen ara verilir ve bazı bilgiler aktarılır okuyucuya. Bu tutumla beraber eserin genelindeki tarzı ele aldığımızda, öğretici ve iğneleyici bir metin olduğunu söyleyebiliriz ki bu tarz, *Molla Nasreddinçilerin* genel tarzıdır: İğneleyerek farkındalık kazandırmak ve öğretilerle ilim irfana yönelmeyi tavsiye etmek. Metin içerisinde resmî görüşme ve ziyaretlerde, özellikle Rus makamlarına veya yetkililerin bulundukları yerlerde, nasıl davranılması ve neyin ne olduğu noktasında bilgiler verilmiş, kullanılan Rusça terimlerin açıklamaları yapılmıştır. Bununla beraber Nâdir Şah, Şah Abbas ve Nâsirüddin Şah gibi önemli devlet adamlarının isimleri zikredilir, onlara karşı olan tavırları ve halkın görüşleri yansıtılır. Yer yer fantastik unsurlar anlatılmıştır ki bunlar da yazarların kendi hayal dünyaları değil, toplum içerisinde anlatılan *halk anlatılarıdır*. Eser, *Molla Nasreddinçilerin* iğneleyici, irdeleyici,

realist ve öğretici tarzını anlayabilmek, o devirde yapılan gemi ve tren yolculuklarını yaşayabilmek ve hikâyenin geçtiği tarihteki halkın nabzını tutup o coğrafyanın yaşam şeklini anlayabilmek için okunmaya uygun bir eserdir.

4.4. EL ŞAİRLERİ

Salman Mümtaz'ın edebiyat camiasındaki tanınırlığını sağlayan yegâne eseri *El Şairleri*'dir. Bu eseri oluştururken hem yazılı kaynaklardan hem de sözlü edebiyattan faydalanan Mümtaz, diyar diyar gezip insanların evinde tozlanan, bir köşeye atılmış elyazmalarını toplamış ve aynı zamanda halkın önde gelen bilginlerinden, yaşlılardan ve âşıklardan dinlediği sözlü edebiyat/halk edebiyatı türlerini yazıya geçirerek bir araya getirmiştir. Bu çalışmaları neticesinde Mümtaz, topladığı materyalleri kitap olarak *El Şairleri* adıyla ilk basımını 1927 ve 1928 yıllarında iki cilt halinde bastırmıştır. Eserin ilk basımları *Azərnəşr* tarafından Arap harfleri kullanılarak basılırken, 1935 ve 1936 yıllarındaki yeni basımlarında Latin harfleri tercih edilmiştir. Mümtaz, 1927 yılında *Azərbaycan Ədəbiyyatı* başlıklı yazılarının 12. sayfasında *El Şairleri* eserinin tanıtımı niteliğinde bir yazı yazmıştır. Eserin 1927 basımının önsözünü içeren bu metin “*Bir-İki Söz (El Şairləri Haqqında)*” başlığıyla yayınlanmıştır. Bu metnin Türkçe çevirisi şu şekildedir:

“Azerbaycan Xas (Havas, Saray, Soylu) edebiyatının tarihi ne kadar kadim ise, Azərbaycan El (halk) edebiyatının tarihi de ondan daha eski ve daha kadimdir. İnkılaba dek El edebiyatı namına bir şeyimiz yok idi. Az çok her ne meydana çıkmışsa, o da yirminci yüzyıldan sonra çıkmıştır. Havas şairleri ile halk şairlerinin eserleri bütün varlığı ile meydana çıkmadan Azərbaycan edebiyatı tarihi doğru, yani yanlışsız ve eksiksiz yazılamayacaktır. Çünkü eskiden kalma bir eser (bilinmeyen, sonradan açığa çıkan) edebiyat tarihinde bilinenleri alt üst edebilir. Şehirler olmadan kentler, kentler olmadan obalar ve çadırlar var idi. Havas edebiyatından da kadim Halk edebiyatı, islamiyetten de önce bir Türk edebiyatı mevcut idi. Bazı lehçelerde olduğu gibi, Azərbaycan lehçesi de bu hususta geride kalmamıştır. Mezhep ve din, halk ve ulusa nispeten daha genç, daha civandır. Türklerin İslâm dinini kabul etmeden evvel muayyen bir edebiyata malik oldukları bellidir: ‘Dîvanû Lugâti’t Türk’teki kelimelerin, şiirlerin çoğu Azərbaycan lehçesindedir. Dede Korkut’un kendisi de Azerbaycanlıdır ve Derbent şehrinde metfundur.

(....)

Ben halk şairleri arasında 156 simayı tanıyorum ve haklarında belli bir bilgiye sahibim. Onlar hakkında yalan yanlış şeyler yazmak bana yakışmaz ve bu yüzden haklarında yeterince bilgi sahibi olmadığım kişileri eserimde yazmaktan içtinap ettim. Ve adları, imzaları/mahlasları belli olmayan şiirleri de tamamen ayırıp kitapta ayrı bir şekilde belirttim. Bu şiirleri ben uzun yıllar boyunca duyduklarım üzerine kaleme geçirdim. Bazılarını da dağınık kitaplardan, kopmuş yırtılmış varakalardan topladım. Bunları yazan kişilerin belli olmaması bana büyük zorluk çıkarttı. Çünkü yazanı belli olmayan parçaların hangi eserde yer aldığı belli olmadığı için onları imla açısından da değerlendiremedim, ezberleyemedim. Yine de bazı şiirlerdeki bazı kelimeleri özellikle belirterek okuyucuların işini kolaylaştırmaya çalıştım. Bu şiirler içerisinde tarihimize ve içtimai hayatıma dair önemli vesikalar vardır ki onlar bize birçok karanlık noktayı aydınlatmakla beraber şiirlerin hangi asırda söylenildiğini öğrenmekte bize büyük faydası dokunacak. Halk şairleri arasında kadın şairlerin parlamaları ile beraber Türkçe şiir söyleyen Ermeni şairleri de bu eser içerisine aldım. Kadınlarımızın ne kadar becerikli olduklarını görmek isteyenler bu şiirlere bakabilirler. Buraya kayıt edilen halk şairleri hakkında malumatı olan kişilerden ricam şudur ki; gazete ve dergiler vasıtasıyla kendi bilgilerini tenkit veya makale tarzında yazmaktan çekinmesinler. Bunu yapacak olanlara şimdiden teşekkür ediyorum.”

Mümtaz'ın, yazının sonundaki yanlışlıklar ve eksiklikler üzerine geri dönüşler almaktan memnuniyet duyacağı yönündeki ifadeleri karşılık bulmuş ve bazı eleştiriler almıştır. Bunlardan bir B. Bəhçət tarafından “*El şairi və ‘El Şairləri’*” başlığıyla *Ədəbiyyat Gəzəti*'inin 14 Nisan 1936 sayısında yayımlanmıştır. Bəhçət, bu eleştiri yazısına ‘*El Şairi*’ ünvanının kime, ne şekilde verildiğini sorgulayarak başlar. Bu ünvan ile anılan kişilerin en azından hangi zümreye mensup oldukları ve hangi tetkik ile ele alındıklarını bilmek ister. Mümtaz'ın eserinde ise bu beklentisine yanıt bulamadığını ifade eder. Bəhçət'in diğer bir eleştirdiği nokta ise bir kere bile hece vezni ile bir şiir yazan veya dört mısralı koşma söyleyen herhangi birinin *El şairi* olarak anılmasının Mümtaz'ın usulüne göre mümkün olduğunu ve buna göre birçok kişinin kolaylıkla şair addedilebileceğini söyler. Bəhçət bu eleştirilerini müstehzi bir dille ele alır (Bəhçət, 1936: 4).

Mümtaz'ın 10 Haziran 1927 yılında yazdığı bu metin, *El Şairleri* eserinin 2005 yılındaki son baskısında da önsöz olarak alınmıştır. Cənnət Nağıyeva və Tahirə Nurəliyava tərəfindən hazırlanan bu baskı, *El Şairleri*'nin hem 1927-1928 hem de 1935-1936 yılı basımlarını esas alarak hazırlanmıştır. *El Şairleri*'nin hazırlanma sürecinde toplanan nüshalardaki eksiklik ve yanlışlıklar kitabın basımında da yer almasıyla birlikte Arap harfli basımında matbaa hataları da olmuştur. Bununla birlikte Latin harfli basımında ise bazı noktalarda Latin alfabesinin kafiye ve redifi bozması, bazı kelimelerin anlamını yansıtamaması gibi sorunlarla da karşılaşmıştır (2005: 3-6). Bu basımlar arasında okunabilirliği ve hata sayısının daha az olması bakımından 1935-1936 basımları daha uygundur. Bu sebeple 2005 yılında hazırlanan basımda da büyük oranda 1935-1936 yılındaki Latin harfli basım esas alınmıştır. Biz de birincil kaynak olması sebebiyle 1935-1936 basımı üzerinden eserdeki şair ve şiirleri kendi içerisindeki bölümlere sabit kalarak ilk kitabı I. Cilt başlığı, ikinci kitabı ise II. Cilt başlığı altında tasnif etmeye çalışacağız.

4.4.1. Birinci Cilt

Kitap, “*Şiirlər*” ve “*Adsız və Təxəllüsyş şeiirlər*” olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yazanı ve başlığı belli olan şiirler yer alırken, ikinci bölümde ise bazı şiirlerin başlıkları yoktur ve herhangi bir imza veya mahlasla yazılmamış şiirler yer alır. Mümtaz, buradaki başlığı olmayan şiirlerde eğer bir redif varsa, o redif sağlayan kelimeyi şiirin başlığı olarak seçmiştir. Biz de buna uyarak, “*Şiirler*” ve “*İsimsiz ve İmzasız Şiirler*” başlıkları altında eserin tasnifini vermeye çalışacağız. 133 imza/mahlas içeren bu bölümdeki şairlerin imzaları ve şiirlerin isimleri şu şekildedir:

4.4.1.1. Şiirler

1. Ağ Qız oğlu Piri – *Cığalı Müsəlləs*.
2. Ağası – *Ağlaram*.
3. Abdal – *Mürəbbə*.
4. Atəşi – *Manzumə*.
5. Müsgürlü İbrahim – *İstəməz*.
6. İbrahim – *Məndən*.
7. Şirvanlı Əhməd – *Hərc 'ü-Merc*.

8. Salmashlı Artun – *Kimdi*.
9. Aslan – I. *Sevdiyim*, II. *Nə Dedi*.
10. Əfşarlı Əfşar Qasım – *Gəraylı*.
11. Əkbər – *Yandırdın Məni*.
12. Allahi – *Mən olan Yərdə*.
13. Əmir – *Kəklək*.
14. Ovşarı – *Təcnis*.
15. Bahir – *Ağlaram*.
16. Şəkili Molla Turab Burçı – I. *Mühəmməs*, II. *Tiflisin Tərif*.
17. Bəgim Hanım – *Eylər*.
18. Bülbül – I. *Bu Yerlər*, II. *Gəraylı*, III. *Bülbül*.
19. Bəndə – I. *Mürəbbə*, II. *Yan İndi*.
20. Maralyanlı Âşıq Pəri – *Gəlib*.
21. Polad – *Ellərə*.
22. Əsbərli Molla Cami – *Gelmesin*.
23. İlisulu Molla Cüme – *Sərçələr*.
24. Əreşli Cevri – *Təcnis*.
25. Hamid – I. *Ye gündə bir (Gəraylı)*, II. *Maral Gözlüm*.
26. Hamidi – *Təcnis*.
27. Şəkili Hatəm – *Oldu*.
28. Varxiyanlı Həsən – *Həsənin*.
29. Gəncəli Həsən – *Gəncənin Qırğını*.
30. Həsən – *Yoxdur*.
31. Xəlil – *Gəraylı*.
34. İbrahim Bəy Xəlili – *Təcnis*.

35. Xurşid – I. *Ağlaram*, II. *Mənə*.
36. Tiflisli Mirza Sadıq – *Cığalı Muxəmməs*.
37. Zakir – I. *Gəlin*, II. *Məndə*.
38. Şahbalutlu Molla Yusuf Raci – I. *Xana Müraciət*, II. *Olsun*, III. *Məndə*.
39. Razi – I. *Gəlmədi*, II. *Mürəbbə*.
40. Rıza – I. *Bənzərsən*, II. *Başına Döndüyüm*.
41. Zaman – *Gəraylı*.
42. Salik – *Eylər*.
43. Şəkili Süleyman - *Cığalı muxəmməs*.
44. Saili – I. *Sənin*, II. *Saldın*.
45. İxtiyar Bəy Şikəstə – *Gəraylı*.
46. Təbrizli Hacı Mehdi Şükuhi – I. *Bir belə*, II. *Gəraylı*, III. *Əttar*, IV. *Görüm*, V. *Behiştin*, VI. *Saz keçər*.
47. Şeydayi – *Açıldı*.
48. Şəkili Mustafa Ağa Şuxi – I. *Dağlar*, II. *Gözlərin*.
49. Şirvânî – *Gəraylı*.
50. Şikəstə Şirin – *Tiflisin Faciəsi*.
51. Şirin – *Var*.
52. Səfər Əli – *Gəraylı*.
53. Zəif – *Başına döndüyüm*.
54. Zabit – I. *Gərək*, II. *A Zalım*, III. *Fələk*, IV. *Mükərrər*, V. *Dedim dedi*, VI. *Dilbər*, VII. *Eylədi*.
55. Talib – I. *Gəzəl*, II. *Oynasın*, III. *Qız*.
56. Tahir – *Təcnis*.
57. Arif – *Təbrizin Qarəti*.

58. Aşıq oğlu – *Ağlaram*.
59. Səlahli Ali (Alim) – *Eylərsən*.
60. Bəyatlı Abbas – I. *Bismillah*, II. *Dərdimi*, III. *Gəraylı*.
61. Zəgəmli Abbas – I. *Ağlayıbdır*, II. *Gəraylı*, III. *Gəraylı*, IV. *Qalmasın*.
62. Padarlı Abdulla – I. *Təcnis*, II. *Elə*, III. *Olsun*, IV. *Güllü xanım*, V. *Gəlmişəm*, VI. *Görmədim*, VII. *Qayıtdı*.
63. Xəyaxli Əbdi – *Telli*.
64. Xəstə Əli – *Qızlar*.
65. Əli – I. *Gəlin*, II. *Tellərin*, III. *Gözəlin*.
66. Aşıq Ömər – *Səndədir*.
67. Ömər – *Şübhən mi var?*
68. Eyvaz – I. *Bilmən kimindir*, II. *Təcnis*.
69. Əskər – I. *Eyləsin*, II. *Var*.
70. Kəlbərli Aşıq (Əli) – *Olmuşam*.
71. Əndəlib – *Plov*.
72. Qayıbi – *Gəraylı*.
73. Aşıq Qərib – I. *Qaşların*, II. *Aqça qız*, III. *Təbriz*, IV. *Yar məni*.
74. Şirvanlı Molla Əsədulla (Faiq) – *Kəçər gədər*.
75. Fəqir – *Görünmez*.
76. Feyzulla – *Sual*.
77. Tikmədaşlı Xəstə Qasım – I. *Olmaz*, II. *Yaxşıdır*, III. *Əlimdə*, IV. *Saz*, V. *Aşnalıq*, VI. *Oqurdu*, VII. *Gəraylı*, VIII. *Təcnis*.
78. Qasım – I. *Sevdiyim*, II. *Təcnis*.
79. Qaraca oğlu – I. *Gəraylı*, II. *Geraylı*.

80. Şirvanlı Molla İsmail Qasir – I. *Əskənas*, II. *Ərə verdi*, III. *Odun*, IV. *Mürəbbə*, V. *Qara pul*, VI. *Bala xanım*.

81. Vənəndli Mir Əbdürrəhim Qudsi – I. *Mürəbbə*, II. *Nəhalımı var*.

82. Pıçaqqılı Qədir Əfəndi I. *Şəltuk*, II. *Alça*, III. *Cust*.

83. Dirili Qurbani – I. *Mənim*, II. *Bənəfşə*, III. *Tellənir*, IV. *Olmaz*.

84. Məlikballu Qurban – I. *Olsun*, II. *Şəbədəyi-sərapa*, III. *Tökəllər seylab*, IV. *Qurban olduğum*, V. *Bilir mi*, VI. *Vücutname*, VII. *Bu nə gövhərdir*, VIII. *Gəzər*, IX. *Ağlasın*, X. *Təcnis*, XI. *Ərərdən*.

85. Katibi – *Nəyliyim*.

86. Keşiş oğlu – *Harasındadır*.

87. Kərəm – I. *Əsli*, II. *Gedirsən*, III. *Mənəm*, IV. *Gəlsin*.

88. Vardanlı Kərim – I. *Yalvarım ona*, II. *Təcnis*, III. *Yetişəm*, IV. *Təcnis*, V. *Dul avrat*, VI. *Mənim*, VII. *Mürəbbə*, VIII. *Düşüb*, IX. *Qılmasın*, X. *Gəlmədi*, XI. *Kim ola*.

89. Koroğlu – I. *Olsun*, II. *Qoç*, III. *Gəlsin*, IV. *Gündür*, V. *Necə oldu*, VI. *Kömürlenir*.

90. Kəmtər – I. *Mürəbbə*, II. *Bəri baq*.

91. Gövhəri – *Mürəbbə*.

92. Göyçək – *Gəraylı*.

93. Ləzgi Əhməd və Xəstə Qasım – *Deyişmələr*.

94. Leyla Xanım ilə Lətif – *Deyişmə*.

95. Leyla Xanım – *Eyləmə*.

96. Şəkili Lale – *Axdı*.

97. Şəkili Mahtab Xanım – I. *Bu gün*, II. *Söküldü*.

98. Varxiyanlı Məhəmməd – I. *Gedər oldum*, II. *Gündür*, III. *Ağlaram*, IV. *Qəriblik*, V. *Saldın*, VI. *Olsun*.

99. Nadir ilə Məhəmməd – *Deyişmələr*.

100. Şəkili Məhəmməd – *Tiflisin*.
101. Muxlis – *Olur*.
102. Muznib – *Gəraylı*.
103. Mürtəza – *Gəraylı*.
104. Mərdan oğlu – *Amandır*.
105. Dəllak Murad – *Eləmə*.
106. Miskin – I. *Yar*, II. *Qadasını aldığım*.
107. Müştəqi – I. *Var*, II. *Xəbər vər*.
108. Müskürlü Mustafa – *Müstəzad*.
109. Məqsud – *Oldu*.
110. Məmi – I. *Qurban*, II. *Gönül*.
111. Mənzur – I. *Gəraylı*, II. *Düşmüşəm*, III. *Ağlaram*, IV. *Gəraylı*.
112. Mənzuri – *Qaşların*.
113. Mehmani – *Təcnis*.
114. Məhcuri – *Sevdiğim*.
115. Şəqaqi Mehdi Bey – *Oldu*.
116. Musa – *Əlifba*.
117. Mirzə – *Mənim*.
118. Mina – I. *Mən oldum*, II. *Qırmızı*, III. *Hanı*.
119. Qaraqıvaqlı Molla Nəseh – I. *Bu qızın*, II. *Yamandır*.
120. İlisulu Molla Məhəmməd Nazim – I. *Əzizim*, II. *Hay mədəd*.
121. Nazir – *Bəri*.
122. Nəsir – *Süzdürür*.
123. Şəkili Novruz – I. *Dağlar*, II. *İmdad*.
124. Növrəs – I. *Dilbər*, II. *Mən oldum*.

125. Nuri – I, II. *Nəfəs*.
126. Niyaz – *Təcnis*.
127. Halik – *Gözlerim*.
128. Əmrah – *Qal indi*.
129. Zəncanlı Molla Məhəmməd Hیدəci – I, II. *Gəzəl*, III. *Xam sövdə*.
130. Valeh – I. *Gəraylı*, II. *Qız və Gəlin*, III. *Gəraylı*.
131. Vəli – *Gəraylı*.
132. Yəhya – *Bu gecə*.
133. Qız Yeter – *Gəraylı*.

Eserin 1936 basımında olmayıp, 2005 yılındaki tekrar basımında yer aldığını tespit edebildiğimiz şairler ve şiirleri ise şu şekildedir: 1. Naxçıvanlı Allahverdi – *Dərdimi*, 2. Şəkili Osman Biçarə – *Şeyx Şamil*, 3. Şəkili Müəzzin Turab – *Vay günü*, 4. Şəkili Molla Cami – *Barama*, 5. Şirvanlı Dostu Xanım – *Təcnis*, 6. Dərdli Məhəmməd – *Qaldım*, 7. Calutlu Dölgər Oğlu – *Dərdimi*, 8. Daşbulaqlı Aşıq Doni – *İmdi*, 9. Rəhim – *Var mı*, 10. Rəsul – *Nuxa*, 11. Aşıq Rza – *Qaldı*, 12. Sabunçılı – *Sabunçu qızı*, 13. Tahir Mirzə – *Bülbül*, 14. Dirili Qurban – *Təselli*, 15. Vardanlı Kərim – *Gedibdir*, 16. Lisani – *Xəbər vər*, 17. Vəsfi – *Gəraylı* (2005: 467-474).

4.4.1.2. İsimsiz ve İmzasız Şiirler

Bu bölümde 26 isimsiz şiir vardır. Bazı şiirlerin adları, Salman Mümtaz tarafından şiirde geçen redife göre belirlenmiştir:

1. *Əfəndim*.
2. *Üstünə*.
3. *Börk*.
4. *Həcv*.
5. *Peterburq*.
6. *Gəraylı*.

7. *Təbrizin.*
8. *Gəraylı.*
9. *Gəraylı.*
10. *Sevmişəm.*
11. *Sevdiyim.*
12. *Nəzə qıl mənə.*
13. *Həlal eylə.*
14. *Hay ötdü.*
15. *Pul.*
16. *Gəlin.*
17. *Mayıləm mayıl.*
18. *Bahalıq.*
19. *Görməz mi.*
20. *Var mənim.*
21. *Həcv.*
22. *Yanır mən.*
23. *Bahalıq.*
24. *Sabah.*
25. *Qız sənin.*
26. *Höküm elədi.*

4.4.2. İkinci Cilt

Birinci ciltte, eserin 1935 basımında yer alan şiirleri ve şairleri sırasıyla vermiş ve 2005 basımındaki değişiklikleri de eklemiştik. Eserin II. cildinin 1935 basımıyla, 2005 basımı arasında hem sıralama hem de içerik açısından ciddi farklılıklar vardır. 1935 basımındaki münderecat daha tutarlı ve belli bir düzene göre verilmiştir. İlk bölümde verilen şiirler için bir bölüm başlığı tercih edilmemiş, ikinci bölüm için “*Jazanə mə'lum*

olmayan şeirlər” başlığı, üçüncü bölüm için “*Lirik şeirlər*” başlığı ve dördüncü bölüm için “*Adsız və təxəllüsusuz lirik şeirlər*” başlıkları tercih edilmiştir. Biz de 1935 basımını esas alarak “İmzalı Şiirler”, “Yazanı Belli Olmayan Şiirler”, “Lirik Şiirler” ve “Başlıksız ve İmzasız Şiirler” olmak üzere dört başlık altında ele alacağız.

4.4.2.1. İmzalı Şiirler

1. Navahlı Baxış – *Kərbəlayı*.
2. Yolcu – *Kərbəlayı*.
3. Kəbirli Molla Heydər – *Meşədi*.
4. Valeh – *İşitmə*.
5. İsmail – *Olmaz*.
6. Molla İbrahim – *Kəbab*.
7. Mirza Hüseyn – *Saqqal*.
8. Âşık Pəri – *Şeirləşmə*.
9. Məhəmməd Bey Aşıq – I. *Vəli ağaya*, II. *Talib Beye*, III. *Gəzəl*, IV. *Baz*, V. *Aşıq Pəriye*.
10. Molla Baxış Nadim – I. *Şikayət*, II. *Kizmə*, III. *Muğanlı Məhəmməd Əli Beye*, IV. *Əxəvi*.
11. Qiyaslı Molla Abdulla – *Qaraqorqu*.
12. Möhtərəm – *Hicv*.
13. Qaradonlu Məhəmməd Əli Bey Məçruh – *Molla Əsədulla Faiq təxəllüse*.
14. Cadarlı Abdulla Efendi – I. *Hicvi-Məlih*, II. *Oldu*.
15. Qarabağlı Məhəmməd Bey Arif – *Dərbəndli Ağə Beye*.
16. Zabratlı Muxtar – I. *Bahalıq*, II. *Suməşədcə*.
17. Bakılı Bala-Sadiq – *Qalabəyi Mirza Musaya*.
18. Dərbəndli Mirza Məhəmməd Taqi Qumri – I. *Taxta*, II. *Xəngəl*.
19. Dərbəndli Mirza Cəbrail Sipəhri – *Hənək*.

20. Dərbəndli Molla Əhməd Faiz – *Simavər*.
21. Dərbəndli Faiz – *Qəhvə*.
22. Əhərli Mirza Ağaçan – *Qit'ə*.
23. Mir Mehdi – I. *Sual-Cavab*, II. *Cavab*.
24. Vardanlı Molla Kərim 'Kəşfi' – I. *Saynamə*, II. *Suxtalar*.
25. Şəkili Lətif 'Nəqqaş' – *Micək*.
26. Şəkili Rəsul Dülğər – *Kəramet*.
27. Dəhnəli Səməd Məhzun – *Mişkat*.
28. Bıcaqcılı Qədir Əfəndi – I. *Şahbalıt*, II. *Ceşmək*, III. *Şeirləşmə*, IV. *Cavab*.
29. Qədir Əfəndi – *Cavab*.
30. Vənəndli Mir Əbdürrəhim Qudsi – *Vənənd*.
31. Qarabağlı Mirza Əhməd 'Sabir' – I. *Cəmaət*, II. *Birə*, III. *Simavar*.
32. Təbrizli Baba Rəmzi – *Sultan Əbdul Məcidə Hitaben*.
33. Şahbalatlı Molla Yusif 'Raci' – *Qəhvə*.
34. Ərməni Davud – *Bağışla*.
35. Xəlfə Məhəmməd Taqı – *Pet qəpik*.
36. Xoylu Kor Taqı – *İrevan və Şerura*.
37. Cavanşirli Molla Şükür 'Atəşi' – *Ərizə*.
38. Aslan – *Olsun*.
39. Aşıqlı Aslan – *Gərəndə*.
40. Eldar – *Gördüm*.
41. Heydər oğlu Qurban Bey – *Gəncə Hanlarına*.
42. Mişkinli Məhəmməd – I. *Bostan*, II. *Yer ilə Göyün Mübahəsəsi*, III. *Bədo at*.
43. Abdal Valeh – I. *Sanbur*, II. *Deyişmə*.
44. Baxış – *Mirzə sən*.

45. Şahverdi – I. *Deyişmə*, II. *Dönüklük*.
46. Molla Abbas Şö'le – *Gəncənin*.
47. Yusufi – *Gəzəl*.
48. Dərbəndli Zərnigar – *Dərbəndə gəl*.
49. İskəndər Bey – *Əbdüssəməd bey Aşıq*.
50. Əbdüssəməd Bey – I. *Aşıqca Yetişib Naməyi-Nami*, II. *Əbdüssəməd Şükür Eylerem Kağızın*, III. *Şeirləşmə*.

51. Ləzgi Əhməd, Xəstə Qasım – *Deyişmə*.
52. Dərbəndli Mirza Cəbrail Sipəhri – *Boyaq*.

4.4.2.2. Yazanı Belli Olmayan Şiirler

1. *Vəsf-i-hal*.
2. *Qazi*.
3. *İnək*.
4. *Ustalar*.
5. *Qara pul*.
6. *Tülkü*.
7. *Qardaşım*.
8. *Dava-dalaş*.
9. *Şikayət*.
10. *Yeyə bilmənik*.
11. *Müntənçəm*.
12. *Simavər gərək*.
13. *Pis arvad*.
14. *Qarğış*.
15. *Barama*.

16. *Boz alaşa.*
17. *Pişik və Şair.*
18. *Hasıllı bazarı.*
19. *Coğun.*
20. *Cavan Hana.*
21. *'İrşad' qəzətəsi müdirine.*
22. *Mirza Adıgözəl Beye.*

4.4.2.3. Lirik Şiirler

1. Ala Gözlü – *Bu leyli leyli.*
2. Oğlan – *Qayı indi.*
3. Hanlar Hanı – *Sənə qurban olum sevdəgər başı.*
4. Heydər – *Qorquram ki qala bu həsrət canda.*
5. Aşiq Dunu – *Nazlı dilbər nə yaraşır qəddinə.*
6. Şahbalatlı Molla Yusuf Raci – *Gecə gündüz intizarını çəkəram.*
7. Riza – *Uzun illər arzusun çəkdiyim.*
8. Şirvanlı Aşiq Saleh – I. *Hər zaman ki düşər başdan ayağa*, II. *Bülbülə gülşəndə rəngü ruhsarın*, III. *Hər kimin dünyada yarı mərd ola*, IV. *Bir gül üzli nigar sərvihöşrəftari*, V. *Gönlüm səni istər.*
9. Zabit – *Səhər səhər dedi fəryad edincə.*
10. Aşiq Abbas – *Maymaq uşaq əzəl başdan bəllənər.*
11. Padarlı Abdulla Əfəndi – *Başına döndüyüm xubların şahı.*
12. Sarıçalı Imran – *Əlindən əyləyim kimə şikayət.*
13. Qovurqalı İbrahim 'Gafil' – I. *Oldum yenə bir qaşı kaman yâre giriftar*, II. *Nazənin gözəllər seyrə gedərlər.*
14. Şəkili Hüseyn 'Gemnak' – *Geçən günü, ay gül yüzli dilbərim.*

15. Dirili Qurbani – I. *Yer ilə göy yokken bir nəzə qıldın*, II. *Çoxdur çahan icrə nazənin dilbər*.

16. Qurbani – I. *Sən tə'rifetidiyin ol səmənd atın*, II. *Ey gözəl tellərin yaqdı evimi*, III. *Dedim Dilbər getmə bir dəm danışaq*, IV. *Ey nazənin bu gen geniş dünyada*, V. *Gönül qalqıb dərdə sarı yeridi*, VI. *Dost yolunda yaqa yırttın baş açdın*, VII. *Dağlar sənə ilə həmdəm olmada*, VIII. *Dedim gönül sevmə xublar xubunu*, IX. *İbtida eyləyib girdim meydana*, X. *Gözəl adam gəl Allahı sevərsən*, XI. *Başına döndüyüm qurban olduğum*, XII. *Altı yol gəlmişdim bununla yeddi*, XIII. *Hicran gecələri kayğu çəkməkdən*, XIV. *Xam hərəm bağını seyrən eylədim*, XV. *Varmı mənim gibi qanı dolmuş*, XVI. *Sizin yerdə adət buymuş*, XVII. *Nə ola bir şadlıq xəbəri gələ*, XVIII. *Laməkan şəhrindən gəldim məkanə*, XIX. *Ey ağalar bu dünyanın yüzündə*, XX. *Sallana sallana gedən səlatin*.

17. Koroğlu – I. *Camlı Beldən durub səffər eylədim*, II. *Üç yaşından beş yaşına varanda*, III. *Xəbər olsun Bayezidin elinə*, IV. *Qarlı dağlar aşdığın varımı*, V. *Göydə uçab boz quşlar*.

18. Abdal Valeh – I. *Sallana sallana bağa gələndə*, II. *Görən deyər nə ağlarsın*.

19. Əmrah – *Qair Allah bədirlənmiş camalı*.

20. Varxiyanlı Məhəmməd – I. *Sallanıb yüz naz ilə gələn kimin yarıdı bu*, II. *Əziz yarım nəyə məndən küsübsən*.

21. Murad – *Şamu səhər bülbül kimi ağlaram*.

22. Səfil Zaman – *Ey ağalar bir tərланım ucubdur*.

23. Fethəli – I. *Gönül sevdi yenə iki sonanı*, II. *Güncə çıqmuş seyrana*.

24. Mina – I. *Qəhbə fəlak kimə varım dadə mən*.

25. Şəhriyar – I. *Qalxıbsız havaya havanız bülənd*, II. *Bülbül mana hünər satma*.

26. Kərim – I. *Çarxı-fəlak qismət edəndə ruzi*, II. *Eşitmişəm bir necə əhvalını*, III. *Ey gözəllər şahı şux nazəninim*, IV. *Rəhm et mənə gül üzli yar*.

27. Miskürlü Kazım – I. *Gözəllər sərvəri can arzumanı*.

28. Şirvanlı Aşıq Saleh – *Ey gönül dəryayı eşq ol dutma dünyadan xəbər*.

29. Seyid Mirza – *Ey ağalar səg rəqibin dilindən*.

30. Ariz – I. *Ayrım ellərində yaylaq günçündə*, II. *Badi-səba dərdin bu dilfıkarın*, III. *Səba eşq əhlinin rəsmi rəhından*.

31. Molla Kasım Zakir – *Coq gül-gül demə ey bülbüü-şeyda*.

32. Bərgüşadlı Qasım – *Badi-səba mənim ərzi-halımı*.

33. Mirza Nəbi – *Badi-səba götür mənim pəyamım*.

34. Məlik Musa – *Başın üçün apar səba pəyamın*.

35. Zəhid – *Sənəm ilə şirin-şirin danışan*.

36. Məhəmməd – I. *Sərxoş baqıb şirin-şirin danışan*, II. *Nə baqarsan oğrun-oğrun*.

37. İxtiyar Bey Şikəstə – *Bir çeşmi məstanə nail olmuşam*.

38. Divanə – I. *Fələk zəlm əylədi ayırdı yərdən*, II. *Qurban olum sənə vəfalı dilbər*.

39. Qulu – I. *Xumar gözlü günəş yüzlü səlatin*, II. *Ey ağalar bu gözəldən*.

40. Səbahi – *Bədirlənmiş ay tək gülgəz yanağın*.

41. Muştəqi – I. *Bədi-səba apar mənim peyğamım*, II. *Əvvəl gündən lə'nət olsun şeytana*.

42. Vəchi – *Canından sevgili yərdən oldum*.

43. Nigari – I. *Birçə güncə gülün taru mariyam*, II. *Görməzəm kim ərz əyləyim*.

44. Aşıq Peri – I. *Canaqcı mülkündən səfər əylədim*, II. *Zalım səçər dad əlindən*.

45. Şah İsmail – I. *Bölül-bölük olmuş huri qızları*, II. *Yolun ayrısında duran qardaşlar*, III. *Çoqlu-çoqlu dağlar aşmışam*, IV. *Ürküdüb sonamı ucurdan göllər*, V. *Səhər mən uğradım huü qılmana*, VI. *Deyişmə*, VII. *İndi bildim tazə gəlin olubdur*, VIII. *Qacırdım seyranı dutabilmədim*, IX. *Çəkib gəldim meydana*.

46. Şah İsmail / Ərəb Zəngi – *Bu gün bir kəklik düşüb toruma*.

47. Hüseyin – I. *Əcəb peymanəsi mevcə gələndə*, II. *Ey ağalar cərxi-fələk əlindən*.

48. Boyat Abbas – *Başına döndüyüm ey nazlı dilbər*.

49. Məhəmməd Hüseyin Han Muştəq – *Ey ağalar düşdüm xəttü tacımdan*.

50. Tuti – *Qalx ayağa xumar gözlü nevcavan.*
51. Səlyanlı Vəlican – *Səbzələr söynəşir bahar çağında.*
52. Şirvanlı Qəhraman – *Qolu bağlı məni Şama aparma.*
53. Əli Mədəd – *Sevgili sultanım, istəkli xanım*
54. Navahili Baxış – *Kimsənəm yoq, mənə yazsın bir namə.*
55. Baxış – I. *Çünkü gəldi bahar fəsli araya,* II. *Neyləmişdim yarəb həq dərgahında,* III. *Gecə gündüz qan yaş töküb ağlara.*
56. Məhəmməd Bey Aşıq – I. *Səndən ayrı işim mənim ey dilbər,* II. *Ey bivəfa qədir bilməz dilbərim,* III. *Tazədən bir işə düşmüşəm genə,* IV. *Bilirsənmi gönlüm yar səndən ayrı,* V. *Səni tarı məndən olma mükəddər,* VI. *Qan ağlar çan quşu daim,* VII. *Beyə ki bir gönül olmaz,* VIII. *Aşıqınəm sənə axı,* IX. *Nəyə məni dərdi-hicran,* X. *Kənari-ləbində xalın,* XI. *Mənim divanəvəş gönlüm,* XII. *Mərdumi-ceşmiş qan ağlar,* XIII. *Ləbin çan versə uşaqa,* XIV. *Ey gül rəhmin kəsmə məndən.*
57. Molla Məhəmməd Nazim – *Mən sənə aşiqəm ayrılmam səndən.*
58. Aşıq oğlu – *Ülfət edib bizim sarı hər səhər.*
59. Tari Verdi – I. *Təbib gərək dərdə eyləyə dərman,* II. *Qohum, wardaş məni halal eyləyin.*
60. Mişkinli Məhəmməd – I. *Bu şəhərdə zulüm ərsə dayandı,* II. *Olmuşam Möhtəşəm Xaqani Cami.*
61. Aşıq Garib – I. *Başına döndüyüm qurban olduğum,* II. *Üç gözəldir pəncərədən bağır,* III. *Səhər səhər çıxdım cəməni gəştinə,* IV. *Gəlmiş ikən sizdən xəbər alayım,* V. *Başına döndüyüm qurban olduğum,* VII. *Hayı mayıl pəncərədən baqa yar,* VIII. *Durubdu daldadan baqar,* IX. *Göy üzünü aldı bulut.*
62. Molla Məhəmməd Katib – *Səhər səhər durub qıya baqanda.*
63. İskəndər Bey – *Badi-səba ərzim sana eyləyim.*
64. Mehdi Bey – I. *O gün ki mən sənə mail olmuşam,* II. *Kim öyrətdi bivəfalıq rəsmi.*

65. Əhməd Paşa – I. *Başına döndüyüm ədalətli şah.*
66. Balımlı Məmi – *Sallanıb sallanıb nazılən gedən.*
67. Bəyim – *Hicran sənətkarı gəm xiridarı.*
68. Həstə Qasım – I. *Köc-köc oldu ellər köcdü yurdundan,* II. *Yenə gözəllərə gəl ha həl oldu,* III. *Ey ağalar nakam getdim dünyadan,* IV, *Qarı və Şah Sənəm.*
69. Aşıq Əhməd – I. *Paşanın dəyişməsi,* II. *Başına döndüyüm ey mələkzadə,* III. *Başına döndüyüm ay qarı nənə,* IV. *Nə yatırsan telli xanım.*
70. Həmrəh – I. *Bir ağlamak sədası gəldi guşuma,* II. *İxtiyar sənindir vəfalı dilbər,* III. *Sərasər sərində mürəssə külah.*
71. Pəri Hanım – *Uzaq yoldan gələn yarım.*
72. İsmail – *Aradım bulmadım qapsın.*
73. Şəkili Dəli Bəbir – *Dilbər sən ol gülşənü gülzarına qurban.*
74. Məlik Ballı Qurban – I. *Nə əcəb xub yaradıb hüsnünü tari bu qızın,* II. *Ənduhü bəla artdı qəhri-qəzadə,* III. *Gece kecdi, dur ayağa rəxtü xəbiri vaqtidir.*
75. Cüm'ə – *Hər kim istər isə gəvvasım olsun.*
76. Vardanlı Mücrim Kərim – I. *Yüz şux dillərim ola gönlüm səni istər,* II. *Məshəfi-hüsnüdür ey günəş ruxsar,* III. *Mevlayə şükür ki yar gəldi,* IV. *Aman fəlak mürvət fəlak da fəlak,* V. *Əzəldən sultan yeridir bu yerlər,* VI. *Yüz mahi münəvvər ola gönlüm səni istər.*
77. Dəllək Murad – I. *Adəm oğlu yok ərkanın tanı bir,* II. *Dərdü gəmin ərbabıyam.*
78. Xan Çobanı – I. *Bir iyit dərdə düşsə,* II. *Sara.*
79. Şuridə – *Fıraq odlu bir cananə.*
80. Tahir Mirza – *Fəlak sənə nə adətdir.*
81. Xəlfə Məhəmməd 'Aciz' – I. *Loov həşəllah xalığı-can,* II. *Görə bilməm arizini,* III. *Məgər bir can olur bilməm,* IV. *Hacanaçan aman çəkim,* V. *Xalxalın göy cəmanində,* VI. *Siz görün sanei bicum,* VII. *Ey fəlak günəşdən artıq.*
82. Abbas – *Bar ilahım qismət etmiş.*

83. Qul Hacı – *Ey yâri-vəfadarım.*

84. Cəbrail – *Səhər səhər gülşənə.*

85. Mücrim – *Sevdim bir nazlı dilbəri.*

85. Əlixan – *Bar ilahi sən bilirsən.*

86. Ağa Hüseyn – *Ləbin sormağa ağzından.*

87. Gevhəri – *Guş ilə sevdiyim dinlə zarımı.*

88. Rəhim – *Mənim ilə həmdəm bu gün bu gece.*

89. Məqsud – *Qəhbə fələk bu gün bir işlədi.*

90. Şixi Can – *Məni öldürür firaqın.*

91. Saleh – I. *Dedim alnın aydır camalın günəş,* II. *Fəsl-i-bəhər gəldi, getdi zəmistan.*

92. Lətif – I. *Pirsaat sayından kecdim,* II. *Deyişmə.*

4.4.2.4. Başlıksız ve İmzasız Şiirler

1. *Ağdaş elində Şəki mahalında.*

2. *Ey ağalar bəylər cəm olan xanlar.*

3. *Ey ağalar gəlin sizə söyləyim.*

4. *Əylən çoban əylən xəbər sorayım.*

5. *Boyu sürəhidir gərdəni mina.*

4.5. DİĞER ESERLER

4.5.1. Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri

Salman Mümtaz'ın ilk kitab çalışması olan *Hatîf Seyid Əhməd İsfahani Tərcibənd və Tərcümümeyi-Hal* eserini 1912 yılında Tiflis'te bastırmıştır. Mümtaz, İran edebiyatının ünlü şairlerinden olan İsfahânî'nin terciibentlerini toplayarak hazırladığı kitabı hem Azərbaycan hem de İran literatüründe kazandırmıştır. Hz. Hüseyn'in soyundan gelen bir aileye mensup olan İsfahânî, o dönemin yeni akımlarına kapılmadan

eski üslupla şiirler söylemiştir. Şairin aynı zamanda şiirleri Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve özellikle İtalya’da büyük ilgi görmüştür (Karaismailoğlu, 1997: 467-468).

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı eleştirmenlerinden olan Seyyid Hüseyin, *İqbal* gazetesinin 15 Ağustos 1913 tarihli sayısında *Kazımoğlu* mahlasıyla yazmış olduğu yazısında çıkarmış olduğu bu kitaptan dolayı Mümtaz’ı tebrik eder. Bu tebrik metninin tercümesi kısaca şu şekildedir (Тагыјев, 1974: 24):

“Bu kitapta İran şuarasından olmaya layık görülen İsfahânî Seyid Ahmed Hâtif-i’nin İran edebiyatı tarihinde misli nadir olan ‘Terciibentleri’ ile tercümeihali ni havidir. Halkı tarafından pek takdir edilip yüceltilmese de gitgide adı da eseri gibi mahvolmaya ve kaybolmaya başlayan Hâtif İsfahânî gibi bir dâhiyi diriltmek ve meydana çıkartıp matbuata katarak edebiyat meraklılarıyla tanıştırmak vazifesini gören Salman Mümtaz cenaplarını işbu neşriyatından dolayı tebrik edip alkışlamak gerek. Salman Mümtaz cenapları bu kitabı bastırarak Fars edebiyatına büyük bir hizmet etmektedir. Salman Mümtaz cenaplarının bu çalışması daha birçok kitap çalışması yapacağı nın ve matbuata yeni eserler katacağı nın habercisidir.”

Mümtaz kitaba Hâtif-i İsfahânî’nin tercüme-i hâlini yazarak başlar. Bu bölümün sonunda tercüme-i hâl metnindeki sözcüklerle ilgili 10 kelimelik bir lügatçe vardır. Eserde toplamda beş terciibent yer alır. İlki 23 beyitten, ikincisi 15 beyitten, üçüncüsü 19 beyitten, dördüncüsü 16 beyitten ve beşincisi 19 beyitten oluşmaktadır. Kitabın sonunda ise terciibentlerde kullanılmış Arapça ve Farsça kelimeler için 22 kelimelik bir lügatçe verilmiştir.

لغت

۱. مغان - (ع) میخانه چیلرک پیری.
۲. مغبجگان - (ع-ف) آتش پرست جو جوغی.
۳. مغ - (ع) آتش پرست.
۴. مغ زاده - (ع) آتش پرست اوغلی.
۵. دستور - (ع) مقتضایه عمل اوله حق قانون، قاعده.
۶. تلیث - (ع) اقامیم ثلثه به ایمان.
۷. بریشیم - (ف) ایک.
۸. بریان - (ف) نقشلی قماش، اطلس منقش.
۹. پرند - (ف) نقشیز، ساده قماش، اطلس.
۱۰. نقر - (ف) قشنگ.
۱۱. نیوش - (ف) ایشیت.
۱۲. پاسخ - (ف) جواب.
۱۳. سروش - (ف) ملک.
۱۴. طنز - (ع) قول و فعلده استهزا آمیزلک.
۱۵. رز - (ف) اوزوم آغاجی، موو.
۱۶. برقع - (ع) یوز اورتوسی.

سید احمد حاتم‌الصفی

نک

ترجمه

ترجمه حالی

تفلیده «شرق» مطبعه‌سده چاپ اولوندی.

۱۳۳۱

Fotoğraf 9: Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri Kitabından Lügatçe Örneği

Fotoğraf 10: Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri Kitap Kapağı

حتى رفيق وهم مسلک ايشلر. طيب لکدن اينجند
يکي و بو صنعتدن نهايت درجهده نا راضی
اولدینی آشاغاده کی حاجی سليمان «صباحی»یه
يازدینی اشمارندن آکلاشیلیر:

خون دل میچکد ز نامه من
گر بدست اندکی یفشاری
از شکایات من یکی اینست،
که سپهرم ز واژگون کاری
داده شغل و طبابت، وزینکار
چا کران مراست یزاری
فلک انباز کرده ناچارم
با فرو ما یگان بازاری
که گمان داشت کر تنزل دهر
کار عیسی کشد به یطاری.
سید احمد «هاتف» کڙ علو هتلیکی، مزاح کو، و تملق
اهلی اولماماغی اونک اشمارینی قیمتندیردیکی

سید احمد هاتف

سید احمد «هاتف» اون ایکنجی عصر هجریده
دنیا به کلن ایران شاعرلرینک ممتازی و حتی سرآمدی
حساب اولنماغه لایق بیر شاعر نزاهت پروردور.
تخلصی «هاتف» و وطن اصلیمی «اضفهان» در.
«هاتف» غایت درجهده فصیح و زماننده کی
علومک جمله سته دارا اولدیفندن ماسواء طب دهده
دخی آرتق مهارت صاحیبندی. حکومت و یا ملت
طرفندن غیر شاعرلرمز کی می تا مین معیت ایدلمه
مکندن ایدیکه «طیب» لک ایله گذراننی
کیچیردیردی؛ حاجی لطفلی بک و آذر، و
حاجی سليمان «صباحی» ایله هم عصرلکندن آیری

Fotoğraf 11: Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Terciibentleri Sayfa 1-2

4.5.2. Sarı Âşık ve Bayatıları

Âşık şiiri geleneğinin önemli figürlerinden olan *Sarı Aşık* (Sarı Âşık), Azerbaycan Halk edebiyatında hakkında kesinliğe varılamayan tartışmalı bir şairdir. *Abdullah*, *Kurban Ali*, *Garip*, *Yetim* ve *Sarıca Nebi* gibi farklı isimlerle de anılan Sarı Âşık'ın şiirlerini ilk defa yayınlayan Salman Mümtaz olduğu gibi, şair hakkında en çok çalışma yapan yine kendisidir. Şiirleri Mümtaz tarafından kayıt altına alınana dek halk arasında söylenegelmiş ve zamanla anonimleşmiştir. Mümtaz, Sarı Âşık'la ilgili ilk kitabını *Aşık Abdulla* adıyla 1927 yılında bastırırken, kitabı güncellenmiş haliyle 1935 yılında bu sefer *Sarı Aşık ve Bayatıları* adıyla bastırmıştır.

Sarı Âşık ve Bayatıları o dönem okurlar tarafından sevilerek okunsa da eleştirildiği durumlar da olmuştur. *El Şairleri* kitabında olduğu gibi yine bu eserinde B. Bəhçət tarafından eleştirilmiştir. İlk eleştiri, ilk kitabın *Aşık Abdulla*, ikinci kitabın *Sarı Aşık* adıyla basılmasından dolayıdır. Salman Mümtaz'ın, *Aşık Abdulla* kitabının ikinci basımında *Sarı Aşık* isminin kullanılması sebebiyle okurlarda aynı kişi okuduklarını değil de farklı bir şairi okudukları düşüncesi uyandırabileceğinden dolayı Mümtaz'ı uyarır ve

ayrıca kitabın ikinci basımına bir önsöz yazmamasından dolayı onu eleştirir. Ayrıca diğer bir eleştirisi ise Sarı Âşık'a ait olduğunu düşünerek kitabına aldığı bazı şiirlerin kaynaklarının belirsiz olduğunu, bazılarının onun eliyle değil de ona ithafen yazıldığını ve bazılarının da başka şairlere ait olabileceğini söyler. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Sarı Âşık'a ait olduğu düşünülen şiirlerin bazıları anonimleşmiştir. Bu sebeple Bəhçət'in eleştirilerinin zemini sağlam değildir. Nitekim Mümtaz, bu kitaplarıyla eleştiriden çok övgü toplamıştır.

Mümtaz'ın hazırlamış olduğu *Sarı Aşık və Boyatıları* kitabının önsözü yoktur; eser bir murabba ile başlar ve bir tecnis ile devam eder. Kitapta iki başlık vardır; bunlardan ilki *Bayatılar*, ikincisi *Təxəllüssüz Bayatılar* şeklindedir. İlk bölümde toplam 439 dördlükten oluşan bayatı örnekleri vardır. İkinci bölümde ise 193 dördlükten oluşan bayatı örnekleri yer alır. Kitap, 6 adet manzum tapmaca (bilmece) ve bunlara verilen cevaplarla biter. Sarı Âşık'ın bayatı örneklerinden bazıları şunlardır:

“Mən aşiq gülmekanda,

Gül bitmiş gülməkanda,

Səni gördüm mən güldüm

Mən handa gülmək handa.”

(...)

“Aşiq görənə qurban,

Zülfün hörənə qurban,

Mən ki, səni görmürəm

Səni görənə qurban.”

(...)

“Dağların başı qara,

Dibi göğ, başı qara,

Bir qız mənə ox vurdu

Gözü göğ, qaşı qara.”

(...)

“Köynəgin tikən ölsün,

Qatlayıb bükən ölsün,

Mən sənə göz dikmişəm

Özgə göz dikən ölsün.”

(...)

“Qarşıda gözüüm arsız,

Kəbaba közüüm arsız,

Baxdı yarın görmədi

Arsızsan gözüüm arsız.”

4.5.3. Salman Mümtaz’ın Enver Paşa ve Nuri Paşa’ya Yazdığı Şiirler

Salman Mümtaz, Kafkas İslam Ordusunun, Nuri Paşa (Killigil) önderliğinde Bakü’ye gelerek Azərbaycan’ı düşman işgalinden kurtarmasının şerefine *Öyün Millət* şiirini yazar. Bedaheten söylenen bu şiir Nuri Paşa’ya ithaf edilmiş ve aynı zamanda *Azərbaycan* gazetesinin 30 Ekim 1918 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Ayrıca Nuri Paşa’nın ağabeyi olan Enver Paşa’ya ithafen de *Ənvəriyyə* şiirini yazmıştır. Mümtaz’ın Enver Paşa’ya yazdığı şiir AMEA Elyazmaları institüsünün arşivinde, “*fond 20, saxlama vahidi 216*” koduyla saklanmaktadır.

Öyün, Millət

“O gün millət ki əltafi olub şövkətli sultanın,

Hilalın haləsi qılsın əhatə Türk övtanının.

Təfəxür eylə, ey millət, muradın hasil olmuşdur,

Daha əflakə yüksəlməz əninü ahü əfğanın.

Ziyasız rus zülmündəno yüksək ruhun ölmüşdü,

Döküdü şişəyə hər dəm şərab-nab tək qanın.

*Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, Türkün şanlı ordusu,
Rivaqi-ərşə nəsb etmiş böyük Osmanlı ünvanın.*

*Səmayə doğru toğrul tək sən, ey Türk oğlu, uç, yüksəl,
Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Turanın.*

*Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi-bəxtin,
Gör şimdi nəcmi-zahir tək hilalın, nəcmi-tabanın.*

*Gərək taği-müqərnəsdən asılsın Türkün tuğrası,
Mələklər zibi-duş etsin livasın Ali-Osmanın.*

*Bütün, Mümtaz, ellərdən olar Türk milləti mümtaz,
Sürər bundan sora Türklük şərəfli-şafnlı dövrünün.”*

Ənvəriyyə

*Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, möhtəşəm Ənvər!
Səninlə fəxr edir şimdi böyük sultan, ulu qeyser.
Ki, sənsən dâhiyi-dövrən, sənsən fatehi-kışvər,
Sana şayistədir əlhaqq tila ovrəngü zər əfsər.
Doğamı madəri-giyti sən tək bir də bir nəər ər,
Xəyalı ay kimi aydın, məramı gün kimi ənvər!*

*Səhabi-küfrü tən böldün, qılınc zərbiylə etdin şəqq,
Çıxartdın milləti teksər işıqlı günlərə əlhaqq,
Ayıltın Türkləri, verdin dəmadəm Türklüyə rəvnəq,
Sana bu işdə yardımcı yəqin oldu cənabi-Həqq.
Sən oldun həzrəti-Həqqin səfayi-lütfünə məzhər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Müsəman qeyrətin çəkdi, gözətdin Türkün namusun,
Dağıtdın xəvəri-İslamdan küffar kabusun.
Məsaciddən dilərdi Rus asa söz nəhs naqusun,
Gəbərdib, toprağa sərdin həyasız niyyətin Rusun.
Günəşdən parlaq amalın olub Şərq əhlinə əzhər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Münzəm ordunu birdən səri-ədüvvənə saldırdın,
'Kral'lar rüşəsin qırdın, 'karol'lar tacın aldırdın,
Edib məğlub küffarı, nəvayi-suru çaldırdın,
'Hilal'ı ərşə yüksəltidin, 'gün'ü əflakə qaldırdın.
Nihali-məqsədin-fikrin gətirdi datlı bin növbər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Ziayyi-fikrətin ilə ziyasızdıq, ziyalandıq,
Cəfavü cövr çəkmişdik, fütuhunla səfalandıq,
Livayi-nüsrətin ilə, bihəmdüllah, livalandıq,
Həqirü pəst olmuşduq, ucaldıq, etilalandıq.*

*Təməməən Qfqəz əhli könüdəndir sana əsgər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Səadət dövrü, söz yox kim, yetmiş şanlı cahidlər,
İgitlər, qəhrəman ərlər, şücaətli mücahidlər.
Buna tarixdə vardır dəxi binlərcə şahidlər,
Tikibdir onlara şəhlər neçə yerdə müşahidlər.
Yapar millət sana layiq tiladən heykəli-əkbər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Səmada yıldırım tək parlayan dəm tiğinin bərqi,
İşıqlandırdı şəmsəsa sərəsər aləmi-Şərqi.
Nisari-xaki—payınçün düzüldü bin gözəl şərq,ı
Bənim naçiz şeirimlə vəli var onları fərqi.
Mübarək vəchini görcək tapar əşarımız zivər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

SONUÇ

Azerbaycan Edebiyat tarihçiliğine kapsamlı ve çok değerli bir miras bırakan Salman Mümtaz, topladığı kıymetli materyaller ile kaybolan veya unutulmuş değerleri gün yüzüne çıkartmış ve onları literatüre kazandırmıştır. 1884 yılında Bakü’de doğduktan kısa bir süre sonra babasını kaybeden Mümtaz, Aşkabat’a taşınmalarının ardından çocukluk yıllarını, yaşadığı coğrafyanın nihai sonucu olarak Fars ve Türkmen kültürü içerisinde geçirmiştir. Henüz çocukluk yaşlarında kuvvetli bir hafızaya sahip olduğunu belli eden Mümtaz, şiire duyduğu hevesle divanlar okur ve halkın dilinde kalmış anonim söylenceleri hafızasına kazıyarak ezberlerdi. Yetim bir çocuk olmasından dolayı ailesinin sorumluluklarını üzerine alarak medrese tedrisatından sonra öğrenim hayatına devam edemese de öğrenmeyi bırakmayarak kendi çabalarıyla gelişimini sürdürmüş ve Farsça, Arapça, Urduca ve Rusça dillerini öğrenmiştir. Yeni diller öğrenerek yeni kültürlerin kapısını aralamış ve şarkın kültürel, edebi ve içtimai hayatlarının nabzını iyi bir şekilde öğrenmiştir.

Dokuz yaşında iken halihazırda şiire ilgi duyan Mümtaz, Sâbir’le tanışmasının ardından içindeki edebiyat tutkusunu iyice büyütür. Onda önemli izler bırakan ilham atasının peşinden giderek okuyucusu olduğu *Molla Nasreddin* dergisinde kısa haber metinleri ve eleştiriler yazmaya başlar. Kısa süre içerisinde çoğu *Molla Nasreddin* yazarı gibi kendisi de tanınmaya ve dikkat çekmeye başlar. “1905 inkılabı beni uyukundan uyandırdı” diyen Mümtaz, edebi değerleri bulmayı ve yaşatmayı şiar edinerek bu uğurdaki çabalarını ciddileştirir. Ticari işleri için Vilayet-i Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan’ın büyük bir bölümünü gezerek burada hem *Molla Nasreddin* dergisine abone toplar hem de tanık olduğu veya duyumunu aldığı birçok elyazması materyali toplayarak kendi kütüphanesine katar.

Çalışmaları ve seyahatleri neticesinde birikimlerini arttıran Mümtaz’ın ilk kitabı 1912 yılında yayımlanır. “Seyyid Ahmed Hâtif-i İsfahânî Tercümeihali ve Tercii bentleri” adlı kitabıyla, unutulmaya yüz tutmuş Fars edebiyatının önemli terciibent şairinin şiirlerini diriltir ve onu okuyucularla buluşturur. Bu kitabının ardından çalışmalarına devam eden Mümtaz başka şairlerin şiirlerinin yer aldığı ufak kitapçıklar yayımlamaya başlar. 1921 yılında Habîbî hakkındaki çalışmaları Azerbaycan edebiyatında yapılan ilk çalışmalar olarak dikkat çeker. Ardından çıkardığı İmadeddin Nâsîmî, Qövsî Tâbrîzî,

Nişat Şirvânî, Molla Penah Vâkıf, Kasım Bey Zâkir ve Mirza Şefi Vâzeh hakkındaki kitapçıklarıyla artık bir edebiyat araştırmacısı ve elyazması toplayıcısı olarak rûştünü ispatlar.

Mümtaz, topladığı materyalleri tanıtmak ve şairler hakkında bilgi vermek için 1920’li yıllarda *Kommunist* gazetesinde yazmaya başlar. Burada irili-ufaklı birçok kitapçığını tanıtır ve şairler hakkında makaleler yazar. Bu makalelerin içerikleri genel olarak şairlerin tercüme-i hâlleri, doğru bilinen yanlışlar üzerine eleştirileri ve bunları düzeltmesiyle birlikte makalenin konusu olan şairin şiirlerinden örneklerdir. Tüm makale ve kitapçıkları dikkat çekmiş olsa da onun çalışmaları arasında önem ve kapsam bakımından daha evla bir yer tutan iki çalışması vardır. Bunların ilki 1926 yılındaki Bakü Türkoloji Kurultayında sunduğu Fuzûlî divanıdır. O yıllarda Türkiye’de bilinen nüshalar dışında Fuzûlî’nin bilinen en eski divanını açığa çıkaran kişi Salman Mümtaz’dır. Diğer önemli çalışma ise İsmail Bey Kutkaşını’nın *Reşit Bey ve Saadet Hanım* hikâyesidir. Fransızca yazılan bu eserin varlığına dair duyumları ilk olarak 1910’lu yıllarda alan Mümtaz, bu eserin gerçekten var olup olmadığını araştırmaya koyulur. Uzun uğraşlar ve görüşmeler neticesinde gerçekten böyle bir eserin olduğu kanısına varsa da kitap eline geçmez ve bu durum onda ukde olarak kalır. Aradan yıllar geçer ve 1920’li yıllarda kitabın durumuyla ilgili yeni bilgiler edinir ve fakat kitabı somut olarak elde edemez. Uğraşları bununla bitmeyen Mümtaz’ın umudu tükenmez ve nihayetinde kitabın varlığından haberdar olmasının üzerinden geçen 20 yılın ardından kitaba ulaşır. Sadece Azerbaycan ve Rusya Müslümanlarının değil, tüm Türk Dünyasının bilinen en eski modern hikâye kitabı olan *Reşit Bey ve Saadet Hanım* eserinin basılmasını sağlar.

Salman Mümtaz’ın eserlerine ve yazar profiline baktığımız zaman, onun bir kurgu eser yazarı veya şair olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Nitekim kendisinin hatıratlarında yer alan ifadelerinde kalemine bu türlerde pek güvenmediğini söyler ve hatta onun için edebiyat dünyasında çok önemli bir yer edinmiş olan Sâbir’in *Hophopnâme* eserini okuduktan sonra yazmış olduğu şiirleri ve yazıları çöpe atar. Onu bir şair, roman veya hikâye yazarı olarak konumlandıramasak da kendisi bir eleştirmen, edebiyat tarihçisi ve araştırmacısıdır. Bununla beraber hayali bir karakter olarak Azerbaycanlı okurlar arasında çok sevilen “Mozalan Bey” karakteri üzerinden yazdıkları çok beğenilir. Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Qurbaneli Şerifov’la birlikte yazdıkları

Mozalanbəyin Səyahətnaməsi eseri o dönem Molla Nasreddin dergisinin en çok okunan serilerinden biri olmuştur ki rekor tirajlar yapan dergiye bu eser ciddi sayıda okur kazandırmıştır.

Mümtaz'ın dünya görüşü ve ideolojisiyle ilgili tespitlerimize dayanarak onunla ilgili üç temel durumdan bahsedebiliriz. İlk olarak Mümtaz; şark kültürünü ve dillerini iyi bilen, klasik edebiyat okumaları neticesinde divanlar ezberlemesi kadar halk deyişlerini ve sözlü edebiyat ürünlerini de *El Şairleri* eseriyle matbuata kazandıran bir folklor adamıdır. İkinci olarak *Molla Nasreddin* dergisinin manifestosunu taşıyan, yani Osmanlı Türkçesi karşısında bile Azerbaycan Türkçesini savunan, Sünni-Şii çatışmalarından halkın zararlı çıktığını düşünen ve millî değerlere sahip çıkan bir vatanseverdir. Üçüncü olarak Rus edebiyatçılarla yakınlık kurup batı edebiyatından da haberdar olan, Maksim Gorki'nin ölümü üzerine "Ölmeyen İnsan" adlı veda mektubunu yazsa da Lenin yönetiminde kurulan SSCB'nin kontrolündeki Azerbaycan hükümetine karşı durarak ülkesinin bağımsızlığını arzulayan beynelmilel bir düşünür ve aynı zamanda halkçı bir vatandaşdır.

Sonuç olarak Salman Mümtaz, Azerbaycan edebiyat tarihçiliğinin ilk örneklerinin görüldüğü dönemin yapı taşlarından biridir. Oluşturduğu şahsi kütüphanesiyle arşivlere ciddi miktarda eser kazandırarak edebi değerleri korumuş ve sonraki nesillere aktarmıştır. Onun çalışmaları kendisini selef noktasına getirmiş ve yeni araştırmacıların önünü açacak birçok emsal bırakmıştır. Özellikle Fuzûlî, Nesîmî, Hatâî ve Nevâî gibi ülkemizde de edebiyatçıların sıklıkla çalışmalar yaptığı isimler hakkında orijinal bulgular sunmuştur. Bu bağlamda, Stalin'in temizlik hareketinin kurbanı olarak 1941 yılında kurşuna dizilerek katledilen Salman Mümtaz, kadim Türk Kültürü ve Edebiyatını koruyup yaşatan simalar arasında müstesna bir yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

- ABİD, Ə. (2020) **Azəri Ədəbiyyatı Tarixi**, (haz. B. Əhmədli & Ə. Şamil), Bakü, Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- ƏHMƏDALILAR, T. (21/05/2014) “Təbii Seçmə’liyin Barmaqla Sayılması Seçilmişlərindən”, **Mədəniyyət**.
- ƏHMƏDOVA, L. (2019), **İmadəddin Nəsimi - 650**, Bakü, Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- AKIN, Ü. (2018) “Necəp Bey Vezirov’un Hayatı, Sanatı və Eserləri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Ege Üniversitesi, S.B.E.** İzmir.
- AKIN, Ü. (2018) “Azerbaycan’ın Modernləşmə Sürecində Bir Öncü: Hacı Zeynel Abidin Tagiyev”, **Filoloji Araştırmaları Örnekleri Kitabı**, Ed.: Nuh Doğan, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 123-138.
- AKIN, Ü. (2023) “İsmail Bey Kutkaşinli’nin ‘Reşid Bey ve Saadet Hanım’ Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme”, **Türk Dünyası Modernleşmesi I: Türk Dünyası Roman ve Hikâye Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ed.: Yılmaz Özkaya, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, ss. 71-80.
- AKİFOĞLU, V. (2009) “Stalin Dönemi Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan Politikasında Bir Cafer Bağirov’un Rolü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Marmara Üniversitesi, T.A.E.** İstanbul.
- AKÜN, Ö. F. (2003), “**Mehmed Fuad Köprülü**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII, Ankara, s. 471-486.
- AKPINAR, Y. (1994) **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- AKPINAR, Y. (1988) **Mirza Fethali Ahundzade Komediiler (Temsilat)**, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
- AKPINAR, Y. (2008) “**Sâbir, Mirza Alekber**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, s. 345-346.
- AKPINAR, Y. (2012) “**Vâkıf, Molla Penah**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XLII, İstanbul, s. 486-487.
- ƏLİYEVƏ, İ. (2/11/2024), “Taleyn Seçdiyi Salman Mümtaz”, **Azərbaycan**, Sayı 242, s. 11.
- АЛЛАХВЕРДИЈЕВ, Б. (1999), “Көркәмли Азәрбајҗан Китабшунас-Алими Салман Мумтаз”, **Kitabxanasılaşq və Bibliografiya**, ss. 108-114.

- ƏNVƏROĞLU, Ç. (2019), “Salman Mümtaz Haqqında Düşüncələr”, **Ədalət**, Sayı 171, s. 14.
- ƏNVƏROĞLU, Ç. (2019), “Salman Mümtaz Haqqında Düşüncələr”, **Ədalət**, Sayı 172, s. 7.
- AŞIRLI, A. (2009) **Azərbaycan Metbuatı Tarixi (1875-1920)**, Bakü, Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- ATALAY, İ. (2018) **İran Edebiyatı Tarihi Başlangıçtan Gaznelilərə Kadar**, 2.bs., İstanbul, Demavend Yayınları.
- AYENGİN, T. (2008) “**Rükün**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, s. 286-287.
- AZƏRBAYCAN MİLLİ KİTABXANASI (2024), **Görkəmli Ədəbiyyatşünas Alim Salman Mümtaz**, “Çevrimiçi” <https://anl.az/el/emb/S.Mumtaz/index.htm> Erişim Tarihi: 01/06/2025.
- Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II-III**. (2018), (haz. S. Altaylı), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BALA, M. M. (2018) “Azerî Türk Edebiyatının “Dün”ü ve “Bugün”ü”, **Yeni Kafkasya 1924-1925**, (haz. Y. Akpınar & S. Türkyılmaz, Y. Özkaya), İstanbul, TEAS Press, ss. 315-318.
- BAYKARA, H. (1975) **Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, Gençlik Basımevi.
- BAYLAROV, G. (2020) “1875-1920 Yılları Arasında Azərbaycan Basını”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Selçuk Üniversitesi, S.B.E.** Konya.
- BAYRAM, Ö. (2020) “**Nevvâb, Mir Möhsün**”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Çevrimiçi”, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nevvab-mir-mohsun> Erişim Tarihi: 16.05.2025.
- BAYRAM, Ö. (2020) “**Zâkir, Kasım Bey**”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Çevrimiçi” <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nevvab-mir-mohsun> Erişim Tarihi: 18.05.2025.
- BAYRAM, Ö. (2012) “Nevvab Tezkiresinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler”, **Turkish Studies**, Volume 7, Issue 1, ss. 385-404.
- BAYRAM, P. (2020) “**Neva, Cefergulu Han**”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Çevrimiçi” <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/neva-cefergulu-han> Erişim Tarihi: 28.05.2025.
- BƏHÇƏT, B. (29/02/1936), “Sarı Aşbq”, **Ədəbijat Gəzəti**, No: 4, s. 6.
- BƏHÇƏT, B. (14/04/1936), “El şairi və el şairləri”, **Ədəbijat Gəzəti**, No: 8, s. 4.

- BENNIGSEN, A.; C. QUELQUEJAY (1994) **Step'de Ezan Sesleri**, Çeviren: Nezh Uzel, İstanbul, İrfan Yayıncılık.
- BİLGİN, A. A. (2007) “**Nesîmî**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIII, İstanbul, s. 3-5.
- BORATAV, P. N. (1984) **Köroğlu Destanı**, İstanbul, Adam Yayıncılık.
- BURAN, A. (2019) **Kurşunlanan Türkoloji**, 5.bs., Ankara, Akçağ Yayınları.
- ЧӘФӘР, Ә. (18/10/1988), “Салман Мумтаз Һагында Хатирәләрим”, **Азәрбајҹан Кәһчләри**.
- COŞKUN, M. (2007) **Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar**, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- ÇAYCIOĞLU, S. O. (2017) “18. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro’nun İran Seferi”, **Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, ss. 115-132.
- DEMİROĞLU, A. (1994), “**Devletşah**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: IX, İstanbul, s. 244-245.
- DEVLET, N. (2020) **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DURMUŞ, İ. (2007), “**Reddü’l-acüz ale’s-Sadr**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIV, İstanbul, s. 521-522
- DURMUŞ, İ. (2010), “**Tabakat**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIX, İstanbul, s. 289-290.
- ERASLAN, K. (2007) “**Lutfî**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVII, Ankara, s. 231-233.
- ERDEĞER, B. Ş. (2022) “Tolstoy Hangi Dine İnanıyordu?”, **Independent Türkçe**, “Çevrimiçi”,
<https://www.indyuturk.com/node/535056/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/tolstoy-hangi-dine-inan%C4%B1yordu> Erişim Tarihi: 12/05/2025
- FIĞLALI, E. R. (1991) “**Bahâîlik**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: IV, İstanbul, s. 464-468.
- GALİB, M. E. H. (2024) **Galib Dîvânı**, 3.bs., Çeviren: Celal Soydan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ГАСЫМОВ, Ч. (1997) **Әсрин Гыҗамәт Чағы**, Бакы, Азәрбајҹан Енсіклопедіјасы Нәшріјҹаты.
- GASİMOVA, A. S. (2015) “Red Terror against Islamic Manuscripts: The Case of the Manuscript of Salman Mümtaz”, **Journal of Islamic Manuscripts**, Volume 6, ss. 17-46.

- GEDİKLİ, F. (2005) “**Salman Mümtaz’ın Enver Paşa ve Nuri Paşa Hakkında Şiirleri**, “Çevrimiçi”, http://www.ufukotesi.com/yazigoster.asp?yazi_no=20050121
Erişim Tarihi: 18/02/2025
- GENCEVİ, N. (2013) **Leylâ ile Mecnun**, Çeviren: A. Naci Tokmak, İstanbul, Say Yayınları.
- GÖKGÖZ, S. S. (2014) “19. Yüzyılda Türk ve Müslüman Dünyanın ‘Ahval’i Üzerine: İsmail Bey Gaspıralı’nın Siyasî Yazılarında Çağ Yorumu”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 4, ss. 382-444.
- HACI, K. (19/05/2024), “Salman Mümtaz Leninə Nə Deyəcəkmış?”, **Xalq Qəzeti**.
- HAГВЕРДИЈЕВ, Ә. (1971) **Сечилмиш Әсәрләри Икинчи Чилд**, Вакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты.
- HAQVERDİYEY, Ə.; S. MÜMTAZ; Q. ŞƏRİFOV. (2007) **Molla Nəsrəddin Jurnalında Səyahətnamələr**, (haz. Dilarə Məmmədova), Bakü, Elm Nəşriyyatı.
- HAKVERDİYEY, A. B. (2017) **Hortlağın Cehennem Mektupları**, Çeviren: Nezir Kumlay, İstanbul, Zengin Yayıncılık.
- HƏCƏNOB, Ч. (1991), ‘**Ағ Ләкә’ләрин Гара Көлкәси**, Вакы, Кәнчлик.
- HİKMET, İ. (2013) **Azerbaycan Türkleri Tarihi I-II**, (haz. P. Bayram), Ankara, Akçağ Yayınları.
- HÜMMƏTLİ, Ş. A. (2023) **Türk Dünyasının Mümtaz Oğlu Salman Mümtaz**, Bişkek, Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondu.
- HÜSEYİNOĞLU, A. Ş. (2012) “Azerbaycan Edebiyatı Tarihinin Yeni Metotla Yazılmasında Emin Abid’in Rolü”, **Bilig**, Sayı 60, ss. 169-191.
- İMAMƏLİYEV, L. (2021), **Salman Mümtazın Ədəbi Şəxsiyyəti**, Bakü, Mütərcim Nəşriyyatı.
- İNALCIK, H. (1996), “**Giray**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIV, İstanbul, s. 76-78.
- İSEN, M. (2010) **Tezkireden Biyografiye**, İstanbul, Kapı Yayınları.
- İSEN, M. (2022), “**Kınalızâde Hasan Çelebi**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXV, Ankara, s. 417.
- KANAR, M. (2007) “**Nizâmî-i Gencevî**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIV, İstanbul, s. 183-185.
- KARAİSMAİLOĞLU, A. (1997) “**Hâtif-i İsfahânî**” İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XVI, İstanbul, s. 467-468.

- KARAİSMAİLOĞLU, A. (2010) “**Tâhir Vahîd**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIX, İstanbul, s. 401-402.
- KARAVELİOĞLU, M. A.; F. TIĞLI (2011) “Nutkî’nin Aşka Dair Bir Mesnevisi: Kanûn-ı Mahabbet”, **Journal of Turkish Language and Literature**, Sayı 40, ss. 151-213.
- KARAYEV, Y. (1999) **Azerbaycan Edebiyatı**, (haz. Y. Akpınar), İstanbul, Ötüken Yayınları.
- KARAYEV, Y. (2001), “**İsmail Bey, Gutgaşnılı**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXIII, İstanbul, s. 85-86.
- KINALIZÂDE, H. Ç. (2019) **Tezkiretü’ş-Şu’arâ**, (haz. A. Sungurhan), Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- KOLCU, A. İ. (2004) **Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı**, Ankara, Salkımsöğüt Yayınları.
- KOLİKPINAR, E. (2016) “Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi Molla Nasreddin Üzerine Bir İnceleme”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Atatürk Üniversitesi, S.B.E.** Erzurum.
- KÖKSAL, M. F. (2020) “**Nutkî**”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Çevrimiçi”, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nutki> Erişim Tarihi: 21.05.2025.
- KÖPRÜLÜ, O. F. (1996), “**Fuad Paşa, Keçecizâde**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIII, İstanbul, s. 202-205.
- KUT, G. (1989), “**Ali Şîr Nevâî**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, s. 449-453.
- MAHMUD, K. (2020) **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, (haz. A. B. Ercilasun & Z. Akkoyunlu), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MƏHƏMMƏDZADƏ, M. (2004) **Azərbaycan Türk Mətbuatı**, Bakü, Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- METE, Ə. (2006), **O Torpağın Övladları**, Bakü, Nurlan Nəşriyyatı.
- MİRZƏYEV, O. (2022) **Ağ Ləkələr Silinir**, Bakü, Mücrü Nəşriyyatı.
- MUSALI, V. (2014) “Azərbaycan və Osmanlı Təzkiyələrinin Müqayisəsi”, **TÜRÜK**, Cilt 2, Sayı 4, ss. 118-138.
- MUSALI, V. (2012) **Azərbaycan Təzkiyəçilik Tarixi**, Bakü, Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- MÜMTAZ, S. (1912) **Hatîf Seyid Əhməd İsfahani Tərcibənd və Tərcümümeyi-Halı**, Tiflis, Şark Matbaası.
- MÜMTAZ, S. (1926) **Seyid İmadəddin Nəsimi**, Bakü, Kommunist Nəşriyyatı.

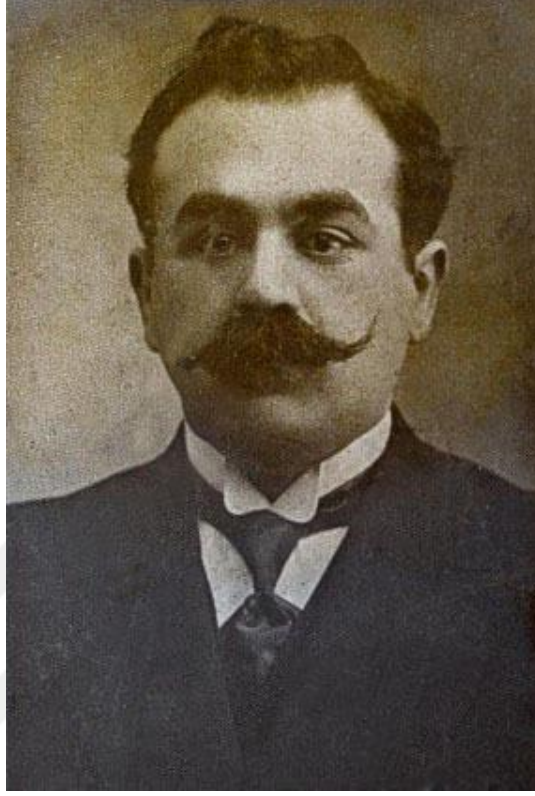
- MÜMTAZ, S. (1935) **El Şairləri I. Hissə**, Bakü, Azərnəşr.
- MÜMTAZ, S. (1935) **El Şairləri II. Hissə**, Bakü, Azərnəşr.
- MUMTAZ, S. (1935) **Саръ Аşьq və Bojatьларь**, Bakü, Azərnəşr.
- MUMTAZ, S. (23/07/1936), “Əlməjən İnsan”, **Ədəbijjat Qəzeti**, Sayı 16.
- MÜMTAZ, S. (2005) **Azərbaycan Ədəbiyyatı (El Şairləri) 2 Ciltte**, (haz. C. Nağıyeva & T. Nürəliyeva), Bakü, Nurlan Nəşriyyatı.
- MÜMTAZ, S. (2006) **Azərbaycan Ədəbiyyatının Qaynaqları**, (haz. Rasim Tağıyev), Bakü, Avrasiya Press.
- MÜMTAZ, S. (2013) **Salman Mümtazın Şəxsi Fondundan Folklor Mətnləri**, (haz. M. Kazımoğlu), Bakü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu.
- НӘЧӘФОВ, Н. Н. (1987) **Салман Мумтазын Əдəби və Елми Фəалиjjəти**, Вакы, Маариф Нəшриjjаты.
- NERİMANOĞLU, K. V.; M. ÖNER (2008) **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar)**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NURİYEV, A. (04/05/2011), “Azərbaycan Klasik Ədəbiyyatının Cəfakəş Toplayıcısı”, **Kaspi**.
- NUTKU, Ö. (1997) **Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ORSƏR, R. (2018) **Şəkidən Gələn Səslər**, Bakü, Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- ÖNGÖREN, R. (2008), “**Safiyyüddîn-i Erdebîlî**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, s. 476-478.
- ÖZ, Y. (2012), “**Tezkire**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XLI, İstanbul, s. 68-69.
- ÖZGÜDENLİ, O. G.; S. PİRÂ (2006), “**Nâsırüddin Şah**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXII, İstanbul, s. 405-406.
- ÖZKAYA, Y. (2014), “Tercüman Gazetesinin Azərbaycan Türk Edebiyat Tarihine Katkıları”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi – İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı**, Cilt: 11, Sayı: 4, ss. 135-169.
- PAŞAYEVA, M.; Z. HACIYEVA (2005) **Salman Mümtaz Arxivinin Təsviri**, Bakü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Nurlan Nəşriyyatı.
- RESULZADE, M.E. (1993) **Kafkasya Türkleri**, (haz. Y. Akpınar & İ.M. Yıldırım & S. Çağın), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- RIEU, C. (1888) **Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum**, London, British Museum.
- SÂMÎ, Ş. (1897), **Kamûsü'l-A'lâm Cilt: 6**, İstanbul, Mihran Matbaası.
- SARAÇ, M. A. Y. (2019) **Klasik Edebiyat Bilgisi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SARAY, M. (2022) **Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, Kesit Yayınları.
- SAVAŞKAN, V. (2013) “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşını ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 50, ss. 181-200.
- ŞAHİNOĞLU, M. N. (1991), “**Attâr, Ferîdüddin**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: IX, İstanbul, s. 95-98.
- ŞENSOY, S. (2008), “**Rieu, Charles**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, s. 94.
- TAHİRZADƏ, Ə. (2002), **Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal Oçerki)**, Bakü, Kürri Nəşriyyatı.
- TAHİRZADƏ, Ə. (2024) **Salman Mümtaz**, “Çevrimiçi”, <https://tahirzade.shaki.info/arxiv/s-m%C3%BCmtaz-fotolar> Erişim Tarihi: 14/04/2025.
- TAPPER, R. L. (2010) “**Şahseven**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXVIII, İstanbul, s. 295-297.
- TOKMAK, A. N. (2008) “**Rızâ Kulu Han**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, s. 64-65.
- TOPALOVA, A. (1999) “Aka Mehemed Müctehizâde Riyâzü'l-Âşikîn”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Gazi Üniversitesi, S.B.E.** Ankara.
- ÜŞENMEZ, E. (2017) “British Library’deki Türkçe Yazma Eserler”, **Turkish Studies**, Volume 12, Issue 22, ss. 783-816.
- YEŞİLOT, O. (2008) “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 36, ss. 187-199.
- YEŞİLOT, O. (2009) “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi’nin Hayatı ve Fikirleri”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)**, Cilt: 4, Sayı: 7, ss. 121-125.
- YILDIZ, N. (2009) “**Samoyloviç, Aleksandr Nikolaeviç**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXVI, İstanbul, s. 82-83.
- YÜKSEL, B. (1988) **Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın**, İstanbul, Acar Yayınları.

- QAYIBOY, S. (2020) “**Sarı Âşık**”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Çevrimiçi”
<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sari-asik>, Erişim Tarihi: 23.05.2025.
- QULİYEV, C. B. (1984), “**Салман Мумтаз**”, Азәрбајчан Совет Енсіклопедіјасы,
Cilt: VIII, Bakü, s. 274.
- WOODHEAD, C. (2010) “**Şehnâmecî**”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXVIII, İstanbul,
s. 456-458.

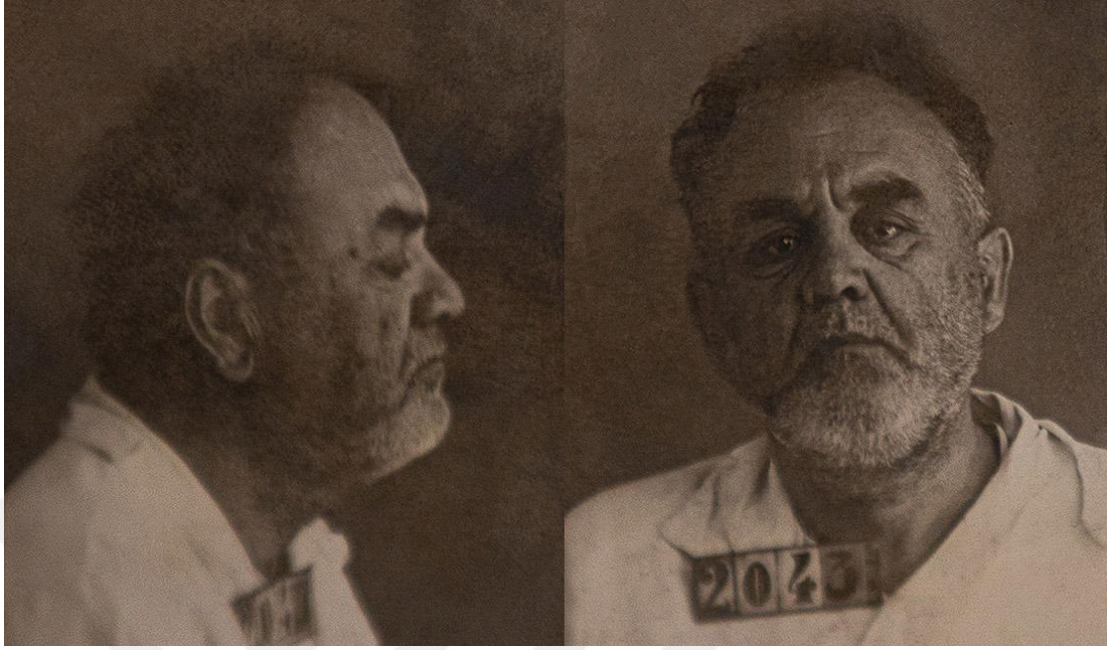
EKLER

Salman Mümtaz

Salman Mümtaz - Aşkabat, 1913

Salman Mümtaz Tutuklanma Fotoğrafi

Salman Mümtaz'ın eşi Zeynəb Hanım

Salman Mümtaz'ın kardeşi Əsgər Əsgərzadə

Salman Mümtaz'ın kızı Şəhla Hanım – 1

Salman Mümtaz'ın kızı Şehla Hanım – 2

Salman Mümtaz'ın kızı Şehla Hanım – 3

Азербайджанский яз. Гюмрак. 1951.

Salman Mümtaz'ın Ölüm Belgesi

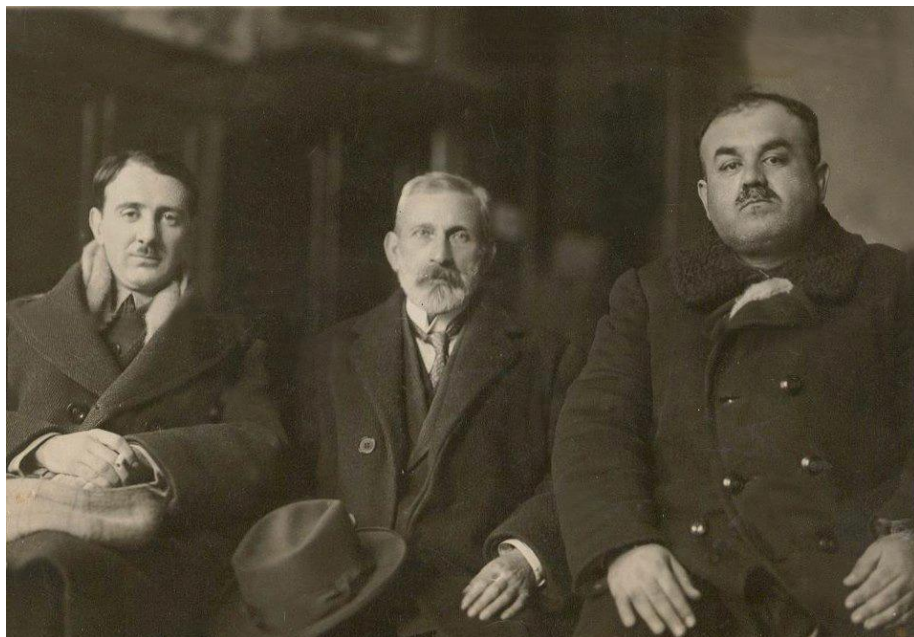
Azerbaijan Yazıcılar Birliğı (Yazular Salman Mümtaz'a Aittir)

Salman Mümtaz Arkadaşlarıyla – Soldan sağa: Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Rzaqulu Nəcəfov, Salman Mümtaz, Zeynal Məmmədli, Əliqulu Qəmküsar.

Molla Nasreddin Dergisi

1926, Bakü Türkoloji Kurultayı - Soldan sağa: Mehmed Fuad Köprülü, Hüseyinzâde Ali Bey, Salman Mümtaz.

I. Sovyet Yazıcıları Kurultayından - Soldan sağa: Salman Mümtaz, Savva Qolovanivski, İsgəndər Sitaşi, Maksim Gorki.

I. Sovyet Yazıcıları Kurultayından - Ayaktakiler soldan sağa: Yusuf Şirvan, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Mikayıl Rəfili, Əli Səbri Qasimov, Arşavir Darbni, Cəfər Cabbarlı, Mehdi Hüseyn, Əhməd Bədi Triniç, Əfəndiyev Qfur (Qantəmir). Oturanlar soldan sağa: Əli Nazim, Samed Vurgun, Aleksey Tolstoy, Maksim Gorki, Salman Mümtaz, Məmmədkazım Ələkbərli.

Ekler kısmında yer alan fotoğraflar, Azərbaycan Milli Kütüphanesinin Salman Mümtaz için oluşturduğu elektronik katalogdan ve Ədalət Tahirzadə'nin hazırlamış olduğu blogdan alınmışdır. Erişim adresleri kaynakçada belirtildiği gibidir.

